

NOTA
GENE

Mustafa Sönmez

**KÜRT
SORUNU
VE
DEMOKRATİK
ÖZERKLİK**

Kürt Sorunu ve Demokratik Özerklik

Mustafa Sönmez

Kürt Sorunu ve Demokratik Özerklik

Mustafa Sönmez

NotaBene Yayınları

KÜRT SORUNU VE DEMOKRATİK ÖZERKLİK

Editör: Bahadır Ahıska

Türkçe Düzeltmen: Mecnun Kandemir

Kapak Tasarımı: Canis Döşemeci

Dizgi: Ali Toplu

Baskı: Hermes Ofset

Kazım Karabekir Cd. 39/16 İskitler / ANKARA

1. Baskı

Şubat 2012

ISBN : 978-605-5513-14-6

www.notabeneyayinlari.com

**© Renas Yayıncılık Matbaacılık Filmcilik Reklam Yazılım Donanım Bilişim San. ve Tic. Ltd. Şti.
Bankacı Sok. 18/1 Çankaya /Ankara Tel: 312 417 05 44**

İçindekiler

Önsöz	9
GİRİŞ: Kürt Muhalefeti ve Sosyalist Siyaset	11
İ Bölüm	
KÜRT SORUNU İÇİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI, YERELLEŞME	31
A) Özerklik Tartışmaları ve Demokratik Özerklik	33
Neresi “Demokratik”, Nasıl “Özerklik”? -1	35
Neresi “Demokratik”, Nasıl “Özerklik”? -2	39
“Tüm Bölgelerde Demokratik Yerelleşme	43
Yerel Yönetim Zayıf, Bölüşüm Adaletsiz...	47
‘Özerk Bölgesi Türkiye’ ve Sorular...	51
Özerklik İspanya’yı Böldü mü?	55
20 Özerk Bölgesi Üner T.C.	59
‘Bölgesel Özerklik Kurultayı’ Yapılmalı	63
B) Çıkamaz Sokaklar ve Çözüm Önerileri	67
Linç Girişimleri Güneydoğu’yu İçine Kapattı, Göçler Durdu	69
Linç Kültürüne Karşı Demokratik Bilinç	77
Güneydoğu İçin 5K+3T Formülü	81
Barış İstemeliyiz, Basra Harap Olmadan	89
“Kürtler İçer Kapanıyor”	101

C) AKP - Egemenler ve Kürt Sorunu	113
Kürt Sorununda Yanlıklar: Bölgecilik ve Ekonomizm	115
AKP'nin Büyük Kürt İhmali	121
Kürt Yangınında Kıdem, Badem...	125
Kürt Burjuvazisi - TÜSİAD, PKK ve Bilek Güreşi	129
GAP Ağaları ve Yoksul Kürtler...	133
GAP Yalanı ve "Yerel" Alternatif	137

II. Bölüm

DEMOKRATİK ÖZERKLİK VE KÜRT SİYASETİ

ÜSTÜNE SÖYLEŞİLER 141

α Türkiye'nin Yeni Bir Modele İhtiyacı Var <i>Gülstan Kışanak ile Söyleşi</i>	143

λ Kürt Sorunu Aşıl Topuğudur <i>Kadri Gürsel ile Söyleşi</i>	165

III. Bölüm

2000'LERİN GÜNEYDOĞU'SUNUN EKONOMİ

POLİTİĞİ 187

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Sorunları, Çözüm Önerileri: 5K, 3T	189

IV. Bölüm

TARİHİN TUNELİNDE AZGELİŞMİŞLİK VE

KÜRTLER 279

19. Yüzyıldan 1990'lara Doğu'da Azgelişmenin Dinamikleri	289

**Evlat acısı yaşıyan
tüm annelere...**

ÖNSÖZ

Annem Kürt'tü. Türkçeyi doğru dürüst konuşamazdı. Van'ın Başkale ilçesine bağlı, bir Kürt köyünden gelin gelmişti. Babam gümrük muhafızı iken tanımıştı annemi. Tam bir devlet memuru olan babamın anne tarafı Kürt'tü. Ama ailesi Araboğulları diye bilinirdi. Belli ki etnik bir karışım söz konusu idi. Babam Özalp'ta, **Muğlalı** zaliminin eseri 33 kurşun kırımına şahit olmuştu. Odasında kurşuna dizilen Kürt köylülerinden birinin ona o sırada verdiği tütün tabakasını özenle saklardı. Yıllarca travmasından kurtulamadı. Evimizde hiç Kürtçe konuşulmazdı. Hatta Kürt sözcüğü Van gibi bir yerde bile, Ermeni sözcüğü ile hakaret amaçlı kullanılırdı. Babamın memuriyeti dolayısıyla Kars, Kilis gibi yerleri dolaşıp geldikten sonra, 11 yaşında İran sınırındaki dayımların köyünde gördüğüm mahrumiyet ve mağduriyet, nasıl bir eşitsizler ülkesinde olduğumuzu bana daha o yaşta göstermişti. Hem yoksul, hem ezilmişlerdi. Kürtlerin kimlik, özgürlük mücadelelerine Ankara'da üniversite öğrencilik yıllarımda tanık oldum. BDP Eşbaşkanlarından **Hamit Geylani** 1970'ler Ankara'sında kapı komşumdu. 1974'te Kürt solunun düzenlediği bir kapalı salon toplantısına gitmiştik beraber. Politik formasyonumda etnisite öne çıkmadı. Kürtlerin mücadelelerine başından beri omuz verdim ama Kürt ve Türk sosyalistlerinin ayrı örgütlenme fikrine katılmadım. Kürt meselesine bakışım da enternasyonal sosyalist bakış açısını korumaya çalıştım.

1990'ların başında, hep yapmak istediğim bir çalışmanın fırsatını buldum. Kimi Kürt dostların Türkiye Kürdistanı diye adlandırdığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ka-

pitalizmin gelişimini konu alan kitabı yazdım. O zamanlar bile Kürt sözcüğünü telaffuz etmek kolay değildi. Arkadaş Yayınları'ndan çıkan kitabın ilk baskısının başlığı **Doğu Anadolu'nun Hikayesi** idi. Sonraki baskılarda değişen politik iklimden cesaret alarak alt başlığa, "**Kürtler**" ibaresini ekledik. Geniş bir özetine, kitabın son bölümünde yer verdim.

Bu kitabın üretim öyküsüne gelince...ODTÜ'den dostum, NoteBene'nin yayın yönetmeni **Yalçın Bürkev** ile Kürt sorunu üstüne yazdıklarımın bir 'albüm kitap' yapmaya karar verdik. Konu ile ilgili **bianet.org**'da ve 2009'dan bu yana **Cumhuriyet**'te yer alan makalelerimi, sağolsun, **Bahadır Ahıska** derledi, temalara göre kurguladı. 2007-2008'de Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı **Osman Baydemir**'in talebi üzerine 2000'lerin Doğu-Güneydoğusu'nun ekonomik-sosyal profilini araştırmıştım. O raporun da geniş özetine kitapta yer verdim. Güncel meselelerden Demokratik Özerklik konusunda BDP eşbaşkanı **Gültan Kışanak** ile sohbet ettik. Kürt sorununa ilişkin tesbit ve yorumlarına en güvendiğim isimlerden gazeteci-yazar **Kadri Gürsel** ile de bir söyleşi yaptık. Bu söyleşilerin edisyonuna **Özge Yurttaş** yardımcı oldu. Teşekkür ediyorum. Albüm-kitabın giriş yazısı Kürt sorunu ve sosyalistlerin durumu üzerine.

Umarım yararlı bir iş yaptık. Sevabı da günahı da bana aittir.

GİRİŞ

Kürt Muhalefeti ve Sosyalist Siyaset

“Kürt sorunu”, kime sorsanız, Türkiye’nin en acil sorunları arasında, kimine göre de ilk sırada. Kimileri, bazen “Kürt sorunu” yoktur, Kürtler vardır” diyerek bildik umursamazlık ya da inkarcılık yolunu tercih etseler de, hayat, bu vurdumduymazlığı anında tekzip ediyor. Sorun, sorun olmaya var da, herkesin tanımı, teşhisi ve sorunu aşma önerisi, programı çok farklı. Dolayısıyla, soruna özgürlükler ve emek optiğinden bakanlar için Kürt sorunu olarak tanımlanan ve önerilenlerin, liberallerin, sağ merkez ya da sağ muhafazakarların, hatta sosyal demokratların sorun tanımı ve çözüm önerilerinden farklılaşması çok anlaşılır olmalı.

Binlerce genç insanın ölümüyle sonuçlanan 35 yıllık çatışmalı bir süreçte “sorun”u barışçı bir ortamda ve iklimde tartışmak ve çözüm önerileri geliştirmek kolay ve mümkün olmadı. Buna en çok yaklaşıldığını sandığımız dönemlerin de ömrü pek uzun olmadı. Bugün bile en acil iş, barış ortamını tesis etmek ve barışın dilini hakim kılarak sorunu konuşmak, çözüm yolları aramaktır. Barışı tüm toplumun meselesi haline getirmekte de yine öncülük sosyalistlere düşüyor.

Bugünden iktidarı 10 yıla ulaşan AKP, bir “rejim inşa etti” ve rejimin de bir Kürt siyaseti var. Onu anlayabilmek için önce rejimi anlamak gerekiyor. “Yeni bir rejim”den kasıt nedir? Bunun için devlet teorisinin iki temel kavramını hatırlatalım: Devlet tipi ve devlet biçimi. Devlet tipi, bir toplumsal formasyondaki hakim üretim biçimine tekabül

eder. O toplumdaki hakim üretim ilişkileri, devletin tipini de belirler: Köleci devlet, feodal devlet, kapitalist devlet, başlıca devlet tipleri...

Devlet biçimi ise, kapitalist devletin yönetme seçenekleri ile ilgili. İşte rejim, budur. Kapitalizmin her ülkede aldığı biçim, yönetim biçimini, rejimi de belirler. Feodalizmle çatışarak, aşağıdan yukarıya gelişmiş kapitalizmin devlet biçimi ile Türkiye gibi geç gelişmiş kapitalizmin devlet biçimi aynı değil, hiç olmadı. Kapitalizmin gelişmiş rejimi, burjuva demokrasisi. Demokratik muhalefetin özgür olduğu, yasama-yürütme-yargının birbirine karşı görece özerk olduğu, seçme, seçilme hakkının, grev, toplu sözleşme hakkının, ifade, örgütlenme hakkının, engelsiz, barajsız olduğu; cinsel, etnik ve diğer ayrımcılıklara kolay kolay göz yumulmadığı yönetim biçimi, rejimdir bu.

Bir burjuva demokrasisine hiçbir zaman sahip olamamış Türkiye'nin yakın tarihi türlü rejimlerle dolu. TC'nin kuruluş yıllarına ait tek partili otoriter devlet biçimi, 1950'de yerini çok partili bir rejime bıraktı. Ama bu rejimde yasama ve yargının bağımsızlığı, demokratik muhalefetin temsili, sözde kaldı. Ekonomik-demokratik haklar, iktidar bloğunda askeri bürokrasinin etkisinin azaltılması tam manasıyla hayat bulamadı ve belli inişler çıkışlarla -27 Mayıs, 12 Mart gibi ara rejimlerle birlikte- bu güdük parlamenter rejim, 1980'e kadar hüküm sürdü.

Arifesi ve sonrasıyla 12 Eylül, yeni bir sermaye birikimi rejimi ile birlikte yeni bir yönetim rejimine geçişin milatıdır. Demokratik muhalefetin zulümle bastırıldığı, yüksek

öğrenimin, yasama ve yürütmenin görece özerk yanlarının budandığı, seçme seçilme, grev-toplu sözleşme hakkının karşısına barajların dikildiği bir rejimdi 12 Eylül. Dünya ekonomisi ile bütünleşme ve ucuz emekle rekabet gücü bulabilecek dışa açılma serüvenine denk düşen bu rejim, sözde sivilleşme oyalamasıyla 1983'ten 2002'ye kadar icra edildi. Dönem, 12 Eylül ruhunu koruyarak kısmi demokratikleşme rötuşlarıyla geçti. İktidar blokundaki sivil-asker bürokrasi ile "laisizm" ekseninde müttefik büyük sermaye fraksiyonunun (TÜSİAD'ın), dip dalga İslami hareket ve Kürt siyaseti ile mücadelesi, bu rejim altında gerçekleşti.

AKP'nin 2002 sonlarında iktidara gelişiyle, yeni bir rejimin inşa serüveni başladı. "Milli görüş" gömleğini çıkarıp "neoliberal gömleği" giyen AKP'liler, elbette, yeni rejimi inşada tek başlarına değildiler. Fethullah cemaatiyle kurulan koalisyonun ipleri, hep Okyanus ötesindeydi. ABD, Irak işgali sırasında çıkardığı derslerle, Türkiye'de yeni müttefik arayışına girdi ve tasarım, iletişim, istihbarat desteği ile AKP'nin yeni rejim inşasına damgasını vurdu.

2002-2007'deki uygun iç ve dış iktisadi iklimin de yardımcı olduğu bu rejimi inşa sürecinin ilk aşaması "güven sağlama" oldu. İslami muhafazakarlıktan endişe duyanlar, AB'ye tam üyelik şovlarıyla yatıştırılırken devamında, asker-sivil yargı bürokrasisinden gelebilecek ataklara karşı oynanan "mazlumluk" kartı, prim yaptı. "Sivilleşme" hamleleri, sözde demokratların hararetli alkışlarıyla "rıza"yı (consensus) pekiştirdi.

2007’de başlayan ikinci hükümet (kalfalık) ile birlikte, artık rejimin inşasında defanstan, ofansa geçildi. Etkin bir medya donanımı ve rakip medyayı devlet baskısı ile kuşatmanın ardından Ergenekon, Balyoz, KCK çuvallarına sapla samanlar birlikte doldurularak sindirme süreci başlatıldı. Geleneksel büyük sermaye korkutulmuş, etkisizleştirilmişti. Hızla biat halindeydiler. Medyanın yanı sıra YÖK kontrol altındaydı. Sendikal alanda Hak-İş, kısmen Türk-İş, yandaş yapılarak süreç ilerletildi. 12 Eylül 2010 referandumu, “Yetmez ama evetçi” liberallerin desteğiyle, yargının defterinin dürüleceği kilometre taşıydı.

12 Haziran seçimleriyle (ustalık dönemi) inşası süren rejim, Ağustos 2011’de ABD’nin desteği ile kuşattığı askeri vesayete son hamleyi yaptı ve üstüne toprağı attı. Bu, sivilleşme iddiasıyla, asker yerine baskı aygıtı olarak polisin ikame edildiği, rejimin inşasında önemli bir etaptı. Rejim, “Önce yıprat, sonra fethet” taktiği ile yargı ve orduda inisiyatif ele aldıktan sonra, ayak bağı Kürt siyasetine ve her tür demokratik muhalefete artık “zor” aracıyla hunharca girişebilirdi.

Rejimin artık yapacağı tek şey kaldı. Bütün bu “dönüşümleri” yani “mazrufu”, “Sivil Anayasa” isimli bir “zarf” a yerleştirmek ve kalıcı bir “rıza” ile yıllarca hükmetmek... Açık ki, amaçlanan, sözde demokratik tartışma ortamı sunup sonra bildiklerini okuyarak rejimi “anayasal” bir zarfla meşrulaştırmak...

AKP rejiminin, güncel Kürt sorununa yaklaşımı, kendisi dışındaki tüm ifade ve ortaya konulma biçimlerini ortadan

kaldırmak; Kürt sorununu başsız, muhatapsız bırakmak. Bu bir **politik kıyım**... Kürt halkının siyasal, kültürel, entelektüel vs. liderliğinin imhası, tasfiyesi demek. KCK operasyonları ile yapılan Kürt hareketine liderlik edebilecek kadroları etkisiz kılmak, pasifize etmek. Onlarla dayanışabilecek kesimleri yıldırım, sindirmek. AKP rejimi, Kürt sorununun herhangi bir boyutunun kendi kodlarının dışında düşünülmesi ve anlamlandırılmasına, siyasallaştırılma biçimlerine tahammülsüz ve bunu yapanları anında ‘terörist’ ilan ederek siyasal alanın dışına atıyor.

Özetle, Kürt sorununu muhatapsız “çözmeye”, daha doğru bir tabirle, “halline” azmetmiş bir rejim ile karşı karşıyayız. Bu politik imha ile Kürtler, bir yandan her tür liderlikten mahrum bırakılmak isteniyor diğer yandan da sorunu tanımlama ve siyasallaştırma biçimlerinde teklik yaratılarak mutlak bir itaate zorlanıyorlar. Yaratılmak istenen, ancak yukarıdan verilecek bireysel haklar ve kültür sosu ile yetinmeyi bilecek, itaatkar bir Kürt profili. Din ise bu projenin çimentosu. Projenin müellifleri, Kürtleri, “mağdurlar” olarak kabul eder, beklentileri de anlayışla karşılar ama bunun için devlete kafa tutmaya, hak talep edilmesine tahammülsüzdür. Kürtlerin mağduriyetini devlet anlamaktadır ve gereğini yapacaktır. Bunun için talepkar olmaya, müzakere etmeye, bunun için siyasallaşmaya, hele ki örgütlenmeye gerek ve izin yoktur!... Durmak bilmeyen bu politik kıyımın sadece Kürtleri hedef almadığı, onlarla yan yana gelecek herkesi hedeflediği, bugüne kadar gerçekleştirilen gözaltı ve tutuklamalardan da bellidir.

KCK operasyonları ile sürdürülen bu politik imhanın bir diğer ayağını mutad askeri operasyonlar oluşturmaktadır. Bu politik imhaya direnmenin yeni bir çatışma dönemini başlatması kaçınılmaz. Kürt siyasetinin meşru savunma olarak bu politik imhaya cevap vermesi ile yine kan, yine gözyaşı akacaktır.

Türkiye’de on yıllardır süren ve muhtemelen yeni bir evresine girdiğimiz savaş karşısında yeni bir barış hareketi ile işe yeniden başlamak kaçınılmaz...

Etkili Bir Barış Hareketi

Ne yazık ki, Türkiye’de fasılalarla yıllardır sürmekte olan bu “düşük yoğunluklu” savaş karşısında etkili, elle tutulur, kitlesel bir barış hareketini yaratmakta pek başarılı olunamadı. Her kesimde bir savaş bıkkınlığı olduğu halde bu yaratılamadı. Oysa yaşanan acılar, uzayıp giden savaşın geride bir arpa boyu bile yol bırakmamış olması, geniş katımlı bir barış hareketini örgütleyebilme ve işletebilmenin potansiyel imkanlarını dün de sundu, bugün de sunuyor. Kısık sesle de olsa, genç insanların bu savaşta neden yitip gittiği sorgulanıyor. Bu uğursuz savaşla yaşamının neden kader haline geldiğine cevap aranıyor. Kayıpların ne zaman son bulacağı soruluyor. İktidar, bütün bu kısık sesli muhalefetin ve ilerde yükselebilecek homurdanmaların önünü almak için silahlı gücü profesyonelleştirme gayretinde.

Doğu’daki Kürtlerin haklı taleplerini ülkenin Batısına anlatan, ikna edici, sahiplendirici bir çaba mümkün olamadı. Oysa etkili bir barış hareketi en azından savaşın yoğunluğunu iyice düşürebilir, diyalogu geliştirir, halkların

duygudaşlığının (empatisinin) erozyonuna engel olabilirdi. Olamadı. Tersine, böyle bir iradenin eksikliği, savaşın zehirli dilini her şeye hakim kılarken cüretkar politik imha niyetlerini de caydıramadı. Etkili bir barış hareketi tesis edilmiş olsaydı, şahinlik, bu kadar kolay olmayabilir, bedeli de bu kadar kolay göze alınmayabilirdi.

Geç de olsa hala mümkün ve gerekli. Devamlılığa sahip, üzerinde mutabık kalınacak somut, ikna edici, paylaşılabilen taleplerden oluşan bir hattı kurgulamak hala mümkün. Ekseninde sadece barışın olduğu bir birleşik eylem alanı yaratmak hala mümkün ve gerekli. Anlaşılır ve makul taleplere sahip daha geniş kesimleri harekete geçirebilecek kapsayıcı bir barış hareketinin bileşenleri, savaştan doğrudan zarar görenler olmalı. Asker aileleri, çocuğu askerlik yaşında olan aileler, savaşta yakınını yitirmişleri kucaklayan bir barış girişimi, en çok ihtiyaç duyulan barışın dilini hakim kılabilir.

Kitleselleşmeye Karşı Politik İmha...

AKP rejimini askeri operasyonların paralelinde içeride politik kıyımaya yönelten en önemli etken, hareketin ancak bölgede çıplak gözle yapılacak gözlemcilerin anlayabileceği bir kitleselliğe ulaşmış olması. 1980'ler, özellikle de 1990'lar sonrası Türkiye genelinde yaşanan kırdan kente göçün hızlanması süreci, Güneydoğu'da politik etkenlerle daha güçlü hale geldi. Diyarbakır, Batman, Van gibi illerdeki kentli nüfusun oranı, Türkiye ortalamalarının üstüne çıktı. Bu objektif zemin, PKK ve genel olarak Kürt hareketi için kentlerde kitleselleşmenin önemini artırdı. Yerel yö-

netimler, belediye iktidarları için mücadele öne çekildi ve her belediye bir alternatif iktidar organı formatında ele alındı. Kentlerdeki sivil itaatsizlik eylemleri, kampanyalar ve serhildanlar yoluyla giderek sürekli kılınan bir kitle seferberliği, hareketin siyasal stratejisinde önemli yer tutmaya başladı. Alınan sonuçlar, hareketin özgüvenini artırdı. 2012 tarihi itibarıyla yönetiminde Barış ve Demokrasi Partisi'nin olduğu il, ilçe, belde belediye sayısı 100 dolayındaydı. Nicelik ve nitelik sıçraması 2011 Haziran seçimlerinde yaşandı ve Kürt hareketinin legal partisi BDP, sosyalist bağımsız 3 adayla birlikte "Emek, Demokrasi ve Özgürlük Bloğu" olarak 2.5 milyonun üzerinde oy aldı, 36 milletvekili ile parlamentoda temsil imkanı yakaladı. Bu milletvekillerinden 5'i tutuklu iken salınmadı ve TBMM'ye gönderilmedi. Seçilen Hatip Dicle'nin milletvekilliği düşürüldü, o vekillik AKP'li adaya verildi.

Kürt hareketini siyaseten tasfiye ederek Kürt sorununu bireysel haklar temelinde "halledilecek" bir kültürel haklar basitliğine indirgeyen, bunun için de birkaç makyaj darbesini yeterli gören AKP, son seçimlerde sergilenen nitelik sıçramasını sindiremedi. Politik imha kararının seçimler sonrasına rastlaması tesadüf değildir. Fethullah Gülen'in Türkiye'deki vekilharıcı olarak bilinen **Zaman** gazetesi yazarı **Hüseyin Gülerce**, 14 Temmuz 2011 tarihli yazısında politik imhanın işaret fişeğini yakıyor ve şöyle diyordu: *"14 Temmuz 2011 "Yeni Türkiye" için bir dönüm noktasıdır O gün, Silvan'da 13 askerimiz pusuya düşürülüp şehit edildi. Yine o gün Kürt ırkçılığı üzerinden siyaset yapanlar, "demokratik özerklik" ilan ettiler. 14 Temmuz 2011, hem te-*

rörle mücadelede, hem de Kürt sorununun çözümünde bir kırılma noktasıdır. Neden mi? Bir, terörle mücadelede, artık eski yoldan yürünemez. O yolda, Ergenekon'un ayak izleri, devlet içindeki çetelerin rant kavgaları, uyuşturucu ve silah ticareti, vesayet rejiminin payandası merkez medya, bir yargı zihniyeti, asker hegemonyası ve felç olmuş sivil irade var... Türkiye iki geçitten geçince her şey değişti: 12 Eylül referandumu, 12 Haziran seçimleri... Halk, 12 Eylül 2010'da, demokratikleşmeyi ipten aldı. İpten almakla kalmadı, yüzde 58 gibi bir iradeyle; siyasi iktidara demokrasi, özgürlükler ve sivil bir anayasa yürüyüşünde moral ve cesaret verdi. 12 Haziran 2011'de ise üçüncü defa ve yüzde 50 bir oy desteği ile AK Parti'ye, "bu yolda kararlılıkla yürü" diyerek güven tazeledi. İşte kırılma noktası buydu. Başbakan Erdoğan, halkın kuvvetli mesajını okumak ve hakkını vermek sorumluluğunu yükledi. Uсталık döneminde, seçmen ona "usta, işte meydan" dedi... Bunun için terörle mücadelede artık yeni, yepyeni bir dönem var. Yeni Türkiye, terörün belini bu defa kıracak. Bu defa yetki, sorumluluk, inisiyatif sivil hükümette olacak... İki, 14 Temmuz, Kürt ırkçılığı temelinde siyaset yapanlar için de bir kırılma noktasıdır Bundan böyle onlar da, 12 Eylül ve 12 Haziran'ın aslında ne olduğunu çok iyi anlayacaklar. Kürt ırkçıları; PKK, KCK, BDP, Kandil hepsi, 14 Temmuz'da ilan ettikleri "demokratik özerklik" in kendi kendilerine gelin güvey olmaktan öte hiçbir anlamının olmadığını görecekler..."

Kitleselleşme, belediye seçimlerinin ezici çoğunlukla alınması, TBMM'de 36 milletvekili ile temsil gücünü artırmakla kalmıyor, Kürt siyaseti, kendi içinde çelişik, eklektik

görünse de, yeni yönetim biçimleri, kimliğini yaşama usulleri, kendini yönetme biçimleri arayışı, deneyimi ile muktedirleri çileden çıkarıyor.

Belediye hizmetlerinde çift dilliliğin giderek yaygınlaştırılması, yerel icra organlarının oluşturulması, “özerklik ilanı” gibi deneyimler, açılan mecralar da AKP rejimini politik imhaya yöneltti.

Fırsatlar, Kısıtlar...

Kürt muhalefesindeki niceliksel ve niteliksel gelişmenin elbette sınırları var. Bunlar hem siyasal, ideolojik, hem örgütsel. Kürt hareketinin Kürtlerin yoğun olduğu Doğu-G. Doğu illerindeki siyasal ve programatik pozisyonu ile Kürtlerin göç ettiği büyük Batı illerindeki pozisyonu örtüşmüyor. Birincisinde daha ulusal motifler ağır basıp sınıfsal yan ihmal edilirken, ikincisinde hayatın gerçeği sınıfsal olanı ulusal olanın önüne çekiyor. Bir metafora başvurmak yerinde olabilir. Hareket, Kürt illerinde “Kürtçe” konuşurken Batı’ya gelince “Türkçe” konuşmak zorunda kalıyor. Dolayısıyla, özellikle sosyalistler açısından bu ikili durum sorun olabiliyor. Bu iki farklı pozisyon, Kürt hareketinde uyumsuz, eklektik hallere de neden olabiliyor. Bu durumu, yazdıklarına çok yakın hissettiğim **Foti Benlisoy, Kürt Hareketi ve Sosyalistler...** başlıklı makalesinde şöyle ifade ediyor; “*Bu çoğullaşma ve farklılaşma, hareketin söyleminde belli bir eklektizme neden oluyor. Örneğin demokratik özerklik derken kastedileni kimileri AB Yerel Yönetimler Şartı ile bağlantılı bir perspektif olarak yorumlarken bazen örneğin Demokratik Toplum Kurultayı’nın konu hakkındaki*

metninde olduğu gibi kırsal komünler ve mahalle meclisleri vurgusu yapılmakta. Bu eklektisizm konu iktisadi-sosyal politikalar olduğunda daha da akut hale gelebiliyor. Örneğin Öcalan modern sanayi uygarlığı eleştirisi üzerinden ekolojik kır komünlerinden bahsederken Selahattin Demirtaş sermayeyi “bölgeye” yatırım yapmaya davet ediyor ya da Osman Baydemir Diyarbakır’ın bir kongre, fuar ve ticaret şehri olması gerektiğini belirtebiliyor. Viranşehir’de kooperatifler temelinde komünler kurulduğu belirtilirken Hakkâri Belediyesi çöp toplanması hizmetini özelleştirebiliyor ”

Kürt siyasetinde yaşanan eklektizmin iki farklı bölgedeki üretim süreçleri ve sınıf yapılanmaları ile yakın ilgisi var.

Kürtlerin yoğun olduğu Doğu ve Güneydoğu illeri, kapitalizmin geç girdiği, yukarıdan aşağıya inşa edildiği, çoğunda da devlet kapitalizmi ile giriş yapıldığı bölgeler. Batı Avrupa kapitalizmi ile Türkiye toplumsal formasyonu arasındaki bütünleşmenin başlangıcından bu yana 150 yıl geçmiş olmasına karşın, kapitalist üretim ilişkilerinin bölgesel uçurumlara yol açtığı, İstanbul’u ve kıyı şeridindeki görece erken kapitalistleşmeye karşılık, Doğu-Güneydoğu Anadolu’da kapitalistleşmenin başatlık kazanmadığını, hatta yer yer feodalitenin hüküm sürdüğünü biliyoruz.

Hareketin iradesi PKK, Kürdistan İşçi Partisi adıyla kurulmuş olsa da ve kuruluş yıllarında feodal Kürt ağalarına karşı mücadelede kimlik bulsa da bu sınıfsal kurgusunu sürdürmedi ama reddetmedi de. Özellikle Kürt illerinde, sınıfsal bir dilin yerine Kürt sermayedar, toprak sahibi, esnaf, tüccar tüm kesimleri kucaklayan sınıflar üstü, ulusal bir dil tercih edildi.

İzleyen 30 yıl süresince bu illere de neoliberalizmin rüzgarları ulaşırsa da sınıfsal ayrışmalar, proleterleşme, Batı illerinde yaşanan kadar olmadı. Bugün bu bölgede değişik sınıfsal pozisyonlarla –ücretli, işveren-esnaf, ücretsiz aile işçisi- işgücü alanına çıkan nüfus, Türkiye toplamının yüzde 11’inden ibarettir. Bu oran istihdam ve işsiz sayısı için de geçerlidir.

DOĞU-GÜNEYDOĞU'DA İŞGÜCÜ-İSTİHDAM-İŞSİZLİK 2010,Bin Kişi,%								
	15+yaş	İşgücü	İstihdam	İşsiz	İşg.Kat.%	İşsizlik%	İsth.Kat.%	İşg.Dışı
Türkiye Geneli	52.541	25.641	22.594	3.046	48,8	11,9	43	26.901
TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır)	1.932	647	563	85	33,5	13,1	29,1	1285
TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl,Tunceli)	1.162	551	485	66	47,4	11,9	41,8	611
TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari)	1.138	500	415	85	43,9	17	36,4	639
TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt)	1.165	420	370	49	36	11,8	31,8	745
TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt)	716	378	354	24	52,8	6,2	49,5	338
TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan)	665	339	304	35	50,9	10,3	45,7	327
6 Alt Bölge	6.778	2.835	2.491	344	41,8	12,1	36,7	3.943
Bölge Dışı	45.763	22.806	20.103	2.702	49,8	11,8	43,9	22.958

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü veri tabanı

Bölge işsizliği, özellikle Güneydoğu illerinde Türkiye ortalamasının üzerindedir. İşgücünden iş imkanı bulanların, istihdam edilenlerin oranı, Diyarbakır-Urfa bölgesinde yüzde 29’a kadar düşmektedir (Türkiye ortalaması yüzde 43). Bu, bölgenin hala kapitalist ilişkilere tam açılmadığını göstermektedir.

DOĞU,GÜNEYDOĞU'DA ÜCRETLİ NÜFUS,2010, Bin Kişi, %			
	istihdam	ücretli	%
Türkiye	22.594	13.762	60,9
TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır)	563	353	62,7
TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli)	485	215	44,3
TRB2 (Van, Muş, Bittis, Hakkari)	415	193	46,5
TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt)	370	221	59,7
TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt)	354	125	35,3
TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan)	304	98	32,2
Bölge	2.491	1.205	48,4
Bölge Dışı	20.103	12.557	62,5

Kaynak: TÜİK.Hanehalkı İşgücü veri tabanı

Bölgede proleterleşme, ücretlilik bazı illerde görünürde yüksektir. Türkiye ortalaması yüzde 63'ü bulurken, Şanlıurfa ve Diyarbakır'da Türkiye ortalamasının üstüne çıkabilmektedir. Mardin, Batman, Şırnak, Siirt'te de yüksek görünümdedir. Buna karşılık tarım-hayvancılığın yüksek olduğu Kuzey Doğu Anadolu'da ücretlilik oranı yüzde 30'lardadır. Ancak, burada detaylı bir analiz, bu ücretlilikteki yüksekliğin devlet patronajıyla ilgili olduğunu, kapitalistleşmenin yarattığı bir proleterleşmeden pek kaynaklanmadığını gösterecektir. Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) verileri, bölgedeki sivil-asker kamu personeli sayısının yüksekliği ve kamu ücretlilerinin görece yüksekliğinin, ücretli oranını yükselttiğini ortaya koyan ana değişkenler olduğunu ortaya koymaktadır.

DOĞU VE GÜNEYDOĞU'DA KAYITLI ÜCRETLİ NÜFUS,2011,EKİM					
İLLER	Kamu Ücr.	Özel Ücr.	Top. Ücretli(4/a)	Kamu Personeli(4/c)	Top.Ücretli
DİYARBAKIR	13.084	89.740	102.824	51.971	154.795
ŞANLIURFA	22.380	69.474	91.854	34.954	126.808
MALATYA	8.391	68.635	77.026	33.835	110.861
ERZURUM	8.791	57.102	65.893	36.659	102.552
ELAZIĞ	7.014	47.879	54.893	25.017	79.910
VAN	8.374	34.547	42.921	30.549	73.470
MARDİN	4.959	35.685	40.644	21.923	62.567
ADİYAMAN	5.620	35.178	40.798	17.825	58.623
BATMAN	5.905	29.900	35.805	16.038	51.843
ŞIRNAK	3.115	17.729	20.844	18.267	39.111
AĞRI	5.679	15.147	20.826	15.836	36.662
ERZİNCAN	3.659	20.573	24.232	12.155	36.387
BİTLİS	3.108	13.816	16.924	12.574	29.498
MUŞ	5.016	11.496	16.512	12.676	29.188
SİİRT	2.673	12.879	15.552	13.471	29.023
KARS	3.673	13.099	16.772	12.031	28.803
BİNGÖL	2.394	14.573	16.967	11.430	28.397
HAKKARİ	2.510	8.107	10.617	14.550	25.167
İĞDIR	1.858	9.373	11.231	6.278	17.509
TUNCELİ	1.134	5.980	7.114	8.929	16.043
ARDAHAN	1.170	4.681	5.851	5.209	11.060
BÖLGE	120.507	615.593	736.100	412.177	1.148.277
Türkiye	794.347	10.283.774	11.078.121	2.579.366	13.657.487
Bölge,%	15,2	6,0	6,6	16,0	8,4

Kaynak:SGK veri tabanı

Bölgedeki kayıtlı 1 milyon 148 bin ücretlinin 120 binini kamu ücretlileri, 412 binini de kamu personeli oluşturmaktadır, dolayısıyla kamu ücretlilerinin oranı yüzde 46'ya ulaşmaktadır. Oysa Türkiye geneli için bu oran yüzde 24'tür.

Bu gelişmemiş kapitalizmin ortaya çıkardığı sınıf panoramasının da etkisiyle, özellikle bölgede, Kürt muhalefeti- nin temel siyasal motifleri sınıfsal olmaktan ziyade ulusal ve demokrasi, siyasal haklar ve kendi kendini yönetme üzerinde odaklanıyor. Kürtlük deneyiminin sınıf terimleriyle siyasallaştırılıp inşa edilmediği açık. Yoksul sınıfları harekete geçirse de, tabanı önemli ölçüde emekçilerden oluşsa da Kürt muhalefeti, “anti-empyrialist, anti-sömürgeci”, ama **anti-kapitalist** bir dile, söyleme sahip değil. Bu dil, bu söylem, bölgede işe yarasa da bölge dışında, Batı illerine göç etmiş ücretli Kürt nüfusun yüz yüze geldiği sınıfsal mücadelede yetersiz kalıyor.

Göçmen Kürt Proleterleri ve Sosyalistler

Akdeniz’de Adana, Mersin, Antalya’da; Ege’de İzmir, Aydın, Denizli, Muğla’da; Marmara’da İstanbul, Bursa, Kocaeli, Tekirdağ gibi önemli sanayi ve hizmet kentlerine yerleşen Kürt proleterlerinin önemli bir kesimi, bölgelerinde yaşadıkları savaşın ve göçtükleri Batı illerindeki neoliberalizmin tahribatına maruz kalmış kent yoksulları. Göç ettikleri illerde bulabildikleri işlerin çoğu, güvencesiz inşaat, tarım, hizmet işleri. Düşük ücretli konfeksiyon, gıda, gemi inşa, hizmet sektörlerinde, yeme-içme mekanlarında bulaşıkçılık, garsonluk, belediyelerdeki temizlik vb. vasıf istemeyen işler. Zorunlu göçle büyük kentlere gelen Kürtler, güvencesiz ve ucuz emek arzını hızla artırdılar ve bu şekilde kayıt dışı taşeron ağları ucuz ve güvencesiz emek arzının keyfini çıkardılar. Kürt proleterler, Batı illerinde yüz yüze kaldıkları sömürü, güvencesizlik sorunlarıyla mücadelede diğer sınıf mütte-

fikleriyle buluşamadılar. Burada, sosyalistlerin farklı etnik kimliğe sahip emek sınıflarını birleşik bir mücadele temelinde buluşturmaları beklenirdi, pek olmadı.

Sosyalist solun Kürt hareketinin özellikle bölgede kullandığı “ulusal” dili uzaklaştırıcı bulduğu malum. “Kimlik üstünden siyaset yapıldığı” biçimindeki eleştiriler ile Kürt siyasetine mesafeli davranıldı, hala davranılıyor. Ulusal-demokratik taleplerle siyaset yapılmasını anlamak yerine, bunu sınıf mücadelesinin reddi ve onun yerine yapılan bir mücadele gibi yorumlamak sosyalistlere çok zaman kaybettirdi. Kürtlük, kimlik mücadelesi, işçi sınıfını bölen, parçalayan bir şey gibi savunuldu dönem dönem. Oysa, kimlik mücadelesi, tıpkı kadın hareketi, çevre hareketi gibi, sınıfsallığın bir hali, ezilmişliğin bir biçimine karşı mücadele olarak anlaşılabilirdi. Etnik kimlikler, sonradan edinilen şeyler değildir. Vardır ve zaman zaman bastırılırlar. Onlara sahip çıkmak insanların en doğal haklarıdır. Kimlik mücadelesinin, sınıf mücadelesini bölmesi, geriletmesi gerekmez. Emekçi sınıfları bir araya getiren, birleştiren, sömürenlere, baskılara karşı ortak mücadeledir. Ulusal mağduriyetlerin sınıfsal mağduriyetlerle, hele ki Türkiye şartlarında, iç içe geçtiği görülebilir, anlaşılabilir. Kimlik farklılığının maddi bir ezme-ezilme ilişkisine denk düştüğü görülebilirdi, bu sınıfsal iç içe geçmişliğin doğru anlaşılması, sosyalistleri, liberallerden ayırtırmaya yardımcı olabilirdi. Çünkü liberaller, Kürt sorununu sadece bir demokratikleşme, kültürel mesele olarak anlama ve anlatma, sınıfsal zeminine girme gayreti içinde olanlardır. Sosyalistler, ancak Kürtlüğün sınıfsal boyutuna dokunarak onlardan ayrışabilirler.

12 Eylül sonrası ağır darbeler alarak susuz toprağında ot bitmeyen Türkiye sosyalist hareketinin kitleselleşmesi için, Batı illerindeki Kürt muhalefeti, Kürt emekçilerinin mücadelelerine katılım önemli bir fırsat sayılabilir. Fırsat, hem ağır darbelere maruz, yalıtılmaya açık Kürt muhalefeti için, hem de akacak yeni nehir yatağı ihtiyacındaki sosyalist hareket için...

Kürt muhalefetinin yarattığı kitlesel seferberlik ve mücadele deneyimi fincancı katırlarını ürkütüp onları siyasi kıyıma zorlarken, toplumsal mücadele toprağı iyice verimsizleşmiş, kurumuş Batı illerinde, Kürt siyasetinin dışında kalanların, mücadeleyi ortaklaştırmalarının imkanı ortada duruyor.

Protokollere dayalı “yukarıdan” birleşmelerden söz etmiyorum. Mücadele pratiğinden, aşağıdan inşa edilmiş birlikteliklerle bütünleşmeye giden bir “sosyalist hareket - Kürt muhalefeti” sinerjisini yaratmanın fırsatından söz ediyorum. Kitleselleşemeyen, kitleleri heyecanlandıramayan, bir rüya peşinde koşturamayan sosyalist hareketin, 12 Eylül’ün ağır darbesinden, yenilginin travmasından silkinmesinin potansiyeli var ortada.

12 Eylül öncesinin sosyalist hareketinin pratiğinde, bugün Kürt hareketinde yaşanan kitlesellik ve tabana yaygınlık vardı. Yerel inisiyatifler, alternatif örgütlenmeler ve geleceğin yönetim nüvelerini oluşturma deneyimleri hep vardı. Ve bunlar, sosyalist hareketi büyüten, çoğaltan dinamiklerdi. Daha 12 Eylül öncesinde bunlar sermaye iktidarının hedef tahtasına konuldu. Fatsa yereline “Nokta operas-

yonu”, 12 Eylül’ü bile beklemedi. 12 Eylül, bu kitlelilikler ile liderlik arasındaki köprüye ağır bir kılıç darbesiyle saldırdı ve hedefine ulaştı. Militan işçi hareketinin örgütlendiği DİSK ve bağlı sendikaları kapadı, işçi önderlerini yıllarca zindanlarda inetti, işkencelerle zulmetti. Sosyalist hareket önderlerine akla, hayale gelmeyecek işkenceler yaptı. Kimini sürgüne zorladı. Dahası, yeni bir Anayasa ile toplumu “yeniden yapılandırdı”. Olası kitleleşmelerin önlemlerini aldı. Seçimlere yüzde 10 barajını getirirken sendikalaşmanın önüne de barajlar dikti. Küreselleşmenin biçimlendirdiği üretim ilişkileri, zaten anti-sendikal bir iklimi dayatıyordu. 1983 sonrasının parlamenter düzenine böylesine silindirle düzeltilmiş bir platformda başlandı.

Devamında sosyalist hareket toparlanamadı. Kitlelerle bağ kuramadı. Hızlı bir apolitikleşme, içe kapanma yaşandı. Kimi unsurlar, sosyal demokrasiye savruldu, kimileri sol liberalizme. Yeni dönemin örgütlenmeyi güçleştiren yasal engellerinin yanı sıra işçi sınıfını atomize eden, örgütlenmekten çekindiren esnek üretim yapısı, sosyalist hareketle bağ kuracak yeni bir sendikal yapılanmaya da geçit vermedi. Hızlı kapitalistleşme, kent nüfusunu yüzde 75 oranına çıkarırken çoğu hizmet sektörü işçisi olmak üzere ücretli sayısını da 2012’de 15 milyona ulaştırdı (istihdamın üçte ikisi). Bu niceliksel proleterleşmeye karşın grev ve toplu pazarlık hakkını kullanabilecek işçi sayısı 500 bini bulamaz durumda. Bu varlık içindeki yoklukta, yeni mücadele deneyimleri içinde siyasallaşan ve bu yeni deneyimler ışığında varolan yeni bir kuşak ortaya çıkamadı. 1990 başlarında yaşanan Bahar eylemlerinden, Zonguldak direnişlerinden

geriye fazla bir şey kalmadı. 2010 başında yaşanan Tekel işçilerinin direnişinin de arkası gelemedi. Haliyle, işçi sınıfı hareketinin, toplumsal hareketlerin siskalığı, sosyalist hareketin yeniden inşası sürecini de güdükleştirdi. Emekçi sınıfların kolektif enerjilerindeki bu cıvırlığına karşılık, neoliberalizmin pekişen hegemonyası sosyalistleri dar alanda kısa paslaşmalara mahkum etti. Bütün bu olumsuz tablonun ortasında Kürt hareketi, siyasallaşmış ve politik deneyimle yoğrulmuş yegane güç olarak çekim merkezi oldu.

Sosyalist hareketin ayakları üstüne kalkması, ancak yeni mücadeleler deneyimleyerek, bu mücadeleler içinden çıkacak yeni kadrolarla mümkün olabilir. Mağdurların güncel pratikteki mücadele deneyimleriyle bağı kopuk, işçi sınıfı ile rabıtası olmayan sosyalist hareketin varlık bulması, ancak ve ancak güncel mücadele içinde yer alması, bu mücadelenin açığa çıkardığı enerjiyi yeni mücadelelerle çoğaltması ile mümkün. Kürt işçi sınıfının kitle mücadeleleri, kendi kendilerini yönetmeye dönük mücadeleleri, önemli bir potansiyel olarak görülebilir. Bu mücadelelerin içine girmek yerine, en fazla sempati iletileri göndermek önemli bir fırsatı tepmek olabilir. Savaşın, yoksulluğun köylerden koparıp Kürt kentlerine savurduğu, oradan da Akdeniz'in, Marmara'nın Ege'nin ucuz emek deposuna istif ettiği Kürt emekçileri, sosyalist hareketin sadece dayanışacağı değil, iç içe girerek, doğrudan bağ kuracağı yoksullar.

Kürt coğrafyasında de facto olarak önemli siyasal deneyimler biriktirmiş Kürt yoksulları ile kurulacak doğrudan ilişkiler, sosyalist hareketin yeniden inşasında en çok ihtiyaç duyduğu yapı taşları olabilir. Sosyalist hareket, siya-

sallaşan Kürt kitleleriyle toplumsal mücadeleler içerisinde doğrudan bağlar kurmayı başarabilmelidir. Bu, sendikal platformda da olmalı, çevre mücadelelerde, kadın hareketinde, her tür hak mücadelesinde de. Tabandan ve daha içeriden bir yan yanallığın koşullarını oluşturmak gerekiyor. Bunun için somut mücadele alanlarında farklı direniş pratiklerini bir araya getiren birleşik eylem alanlarının inşası temel önemde. Ezilen Kürt emekçilerinin açığa çıkardığı enerjiyi, her tür toplumsal mücadele ve direnişin enerjisiyle birleştirebilen kanalları oluşturmak daha özgür, daha adil bir Türkiye ve dünya için büyük öneme sahip.

I. Bölüm

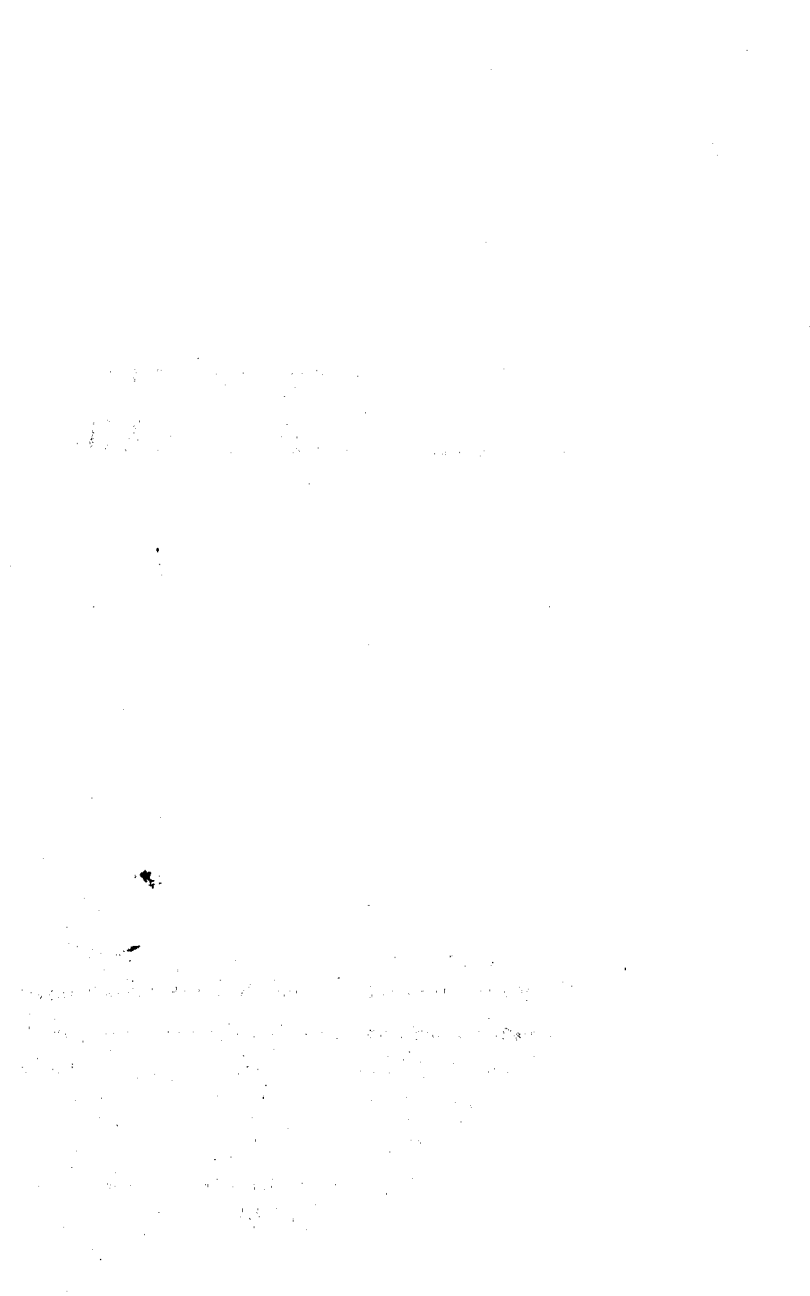
**KÜRT SORUNU İÇİN
ÇÖZÜM ARAYIŞLARI,
YERELLEŞME**

I. Bölüm

A) Özerklik Tartışmaları ve Demokratik Özerklik

Neresi “Demokratik”, Nasıl “Özerklik”? -1*

AKP, Anayasa değişiklik paketi ile, yürütme ve yasa-
mada ele geçirdiği üstünlüğünü, **yargı gücünü de** kontrol
altına alarak perçinlemek ve bugünkünden daha otoriter bir
düzen kurmak peşinde. AKP, yargı kalesini, 12 Eylül refe-
randumundan çıkaracağı “evet”lerle düşürdüğü an, amaç-
ladığı faşizan iktidarın önünde pek bir engel kalmayacak-
tır. İşte o zaman Tekel işçilerinin 4-C davasını, Karadeniz
halkının HES davalarını, meslek odalarının, sendikaların
özelleştirme karşıtı davalarını hukuksuz bularak bozan
yargı, iyice “yandaş yargı” yapılacak, Ergenekon benzeri
davalarla korku imparatorluğu iyice hükümran olacaktır.
Anayasa değişikliğinin arkasındaki amaç bu kadar net iken,
akıl tutulmasına uğramış bazı demokrat ve sol geçinen çev-
reler bu amacı görmezlikten gelerek “evet”çilerin safında
yer alma aymazlığındalar.

***

---

* Bu yazı 24 Ağustos 2010 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır.

Anayasa değişiklik paketine **Hayır** kampanyasının başını CHP çekmekle beraber, aklıselim sol parti ve örgütler de tavırlarını “Hayır” olarak belirlediler. ÖDP, TKP, EMEP ortak bir tavırla “hayır” tercihinde çalışma sürdürürlerken onlara, Halkevleri, TMMOB, sol yönetimli sendikalar, çeşitli meslek örgütleri, Alevi dernekleri de eşlik ediyor.

Bütün bu “hayır”cı kesim, öteden beri, Kürt meselesinde demokrat bir tavır takınarak Kürtlerin kültürel hak ve özgürlükleri için, Kürt siyaseti ile dayanışma içinde bulunageldiler. Yeniden kardeşleşme için samimi bir çaba içinde oldular. Meselinin aslının sınıfsal olduğuna parmak bastılar. Gelin görün ki, gündemdeki Anayasa değişikliğinde solun “Hayır” tercihini, Kürt siyasi hareketi , PKK- BDP paylaşmıyor, Hayır demiyor, **boykot** diyor ama aslında “evet”e doğru da dans ediyor. Tam da bu yol ayrımında, Türkiye solunun PKK-BDP hareketini yeniden analiz etmesi, sapmalarına sessiz kalmaması ve eleştirel yaklaşması gerekmiyor mu? Bu hareket **ne kadar demokratik** bir harekettir, Kürtlerin geleceği ile ilgili proje olarak diline doladığı **demokratik özerklik** ne kadar isabetli, paylaşılabilir bir öneridir?

***

12 Eylül kavşağı bir kere daha oraya koydu ki, PKK-BDP , her sürecin merkezine Kürtleri koyan **milliyetçi bir duruşu** tercih ediyor. BDP, tüm Türkiye partisi olma, sadece Kürtlerin değil, Türk emekçilerinin, demokratlarının da partisi olma iddiasına rağmen, içinde Kürtleri ilgilen-dirmeyen hiçbir mücadele içinde yok. Grev ve direniş-lerde yok, demokratik direnişlerde yok. TBMM’de, varsa

yoksa sadece Kürt başlığı altında bir kürsü kullanımı var. Sonuçta, faşizan yönetimin son hamlesi Anayasa değişikliği konusundaki tavır, bu hareketin “demokratik”liği ve yol arkadaşlığını test etme konusunda da yeterince ipucu veriyor. Ne dedi BDP Genel Başkanı Selahattin Demirtaş, hatırlayın: “Hükümet taleplerimizi karşılamaya yönelik ciddi adımlar atarsa müzakere süreci başlar, biz de yeni anayasaı destekleriz.”

***

Kürt siyaseti, referandumu, pazarlık sürecinde bir koz olarak görmekte, o paketteki neoliberal, tahakkümcü özü es geçmektedir. Değişiklik maddelerinin Kürt işçileri, Kürt kamu çalışanlarını, Kürt öğrencileri, Kürt yoksul halkını nasıl etkileyeceği BDP'nin umurunda mıdır? BDP bütün varlık nedenini, onların Kürt olmalarından kaynaklı sorunların giderilmesi ile tanımlamaktadır. Bu, tam bir **milliyetçi sapmadır**. Ama onlara sorarsanız sözde ülke halklarının sömürüden, ezilmişlikten, dışlanmışlıktan kurtulması için **“ortak adres”**tirler...

Ne yazık ki, bütün bu iddiaların partisi, siyaseti olmadıklarına dair her gün yeni kanıtlar üretiyorlar. Zaten soğukkanlı ve objektif bir gözle bakılırsa, PKK-BDP siyasetinin anti-emperyalist, anti-feodal, anti-kapitalist özelliklerini hızla kaybettiği bir tarih vardır geride. Yeri geldiğinde ABD, emperyalizmi ile onun kucağında büyüyen Barzani hareketi ile, yeri geldiğinde AB'nin emperyalist ülkeleri ile, hatta bir iddiaya göre İsrail ile ittifaklar yapan, onların sunduğu imkanlardan yararlanmak için işbirliği geliştiren PKK için artık anti-emperyalist sıfatı kullanılabilir mi? BDP programı-

nı iyi okuyanlar piyasacılığa, özelleştirmeciliğe dair bir dizi övgü bulabilirler. **Anti-feodal** ilke iyice geride bırakılmıştır. Güneydoğu sorunu ile büyük toprak sahipliği özdeşleşmiş olgular iken PKK, kuruluşunda baş mesele gördüğü bu sınıfsal sorundan sonraları hepten vazgeçti ve programında toprak reformunu, Kürt feodalleri,ağalarıyla mücadeleyi hepten çıkardı. Yoksul Kürt köylülerini topraklandırmayı, feodallerle mücadeleyi programından çıkarmış bir harekete **nasıl demokratik diyeceğiz?**

Bu durumda, anti-empyralist, anti-feodal olmayan ve içinde Kürt sözcüğü geçmeyen hiçbir mücadele başlığı altında göremediğimiz, otoriter-faşizan sistemi pekiştirecek Anayasa değişikliği konusunu Kürt merkezli beklentilerini pazarlık konusu yapan Kürt siyasetinin neresi, **nesi dayanışmaya değerdir?** Kürt siyaseti bu milliyetçi sapmalarıyla, özgürlükçü, sol bir politika ile bağdaşmayan makyevelist, oportünist yönelimi ile **nasıl “ortak adres”** olacak? Bütün bunları vakit varken oturup tartışmalı, nereye gidiyoruz sorusunun yanıtını aramalıdır.

Neresi “Demokratik”, Nasıl “Özerklik”? -2*

Kürt politik hareketinin gündeminin ilk sırasına oturtulan “**demokratik özerklik**”, şimdiden körlerin fil tarifine döndü. AKP’nin ağır topu, Başbakan yardımcısı **Cemil Çicek**’e sorarsanız, “*Demokratik özerklik denilen şey, Türkiye’de Kuzey Irak’taki yapıya benzer bir yapı oluşturmaktır... Türkiye’de bir model oluşsun, sonra da şimdi bağımsızlık ilan etmek risklidir bunun bedeli var, konjonktür ileride uygun olduğunda da biz varmak istediğimiz yere varalım*”... Diyarbakır Belediye Başkanı **Osman Baydemir**’e sorarsanız, o, belediye önündeki gönderde Türk bayrağının yanında sarı-yeşil-kırmızı bayrağın dalgalandığı bir yapılanmadır, ama sadece Güneydoğu’ya ait değil, tüm Türkiye’ye önerilecek bir modeldir.

Dostum **Ertuğrul Kürkçü**, “*Kürtlerin istediğini biz de istiyoruz: Her il, her belediye kendi özerk yönetimine sahip*

---

* Bu yazı 25 Ağustos 2010 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır.

olsun. Bu özerk yönetimler bir araya gelerek demokratik bir cumhuriyet altında her milliyet ve inançtan yurttaşı birleştirsin” diyor (26 Temmuz 2010, bianet.org).

***

Kürt siyasi hareketinin yol haritasının odağına yerleştiği bu “proje”yi, “ Türkiye genelinde yerel yönetimleri güçlendirmek” hedefi olarak anlamak mümkün olabilirdi. Ama BDP’nin, **Abdullah Öcalan’ın** ifadelerinden öyle bir şey çıkmıyor. Şunu biliyoruz: Türkiye, Avrupa Konseyi tarafından hazırlanan ve üye devletlerin imzasına açılan **Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı’nı** önemli maddelerine çekince koyarak 1988’de imzalamıştı. Bu şart, yerel yönetimlerin özerkliği kavramını; *“yerel makamların, kanunlarla belirtilen sınırlar çerçevesinde, kamu işlerinin önemli bir bölümünü kendi sorumlulukları altında ve yerel halkın çıkarları doğrultusunda düzenleme ve yönetme hakkı ve imkânı”* olarak tanımlamakta. **Kürt siyasetinin muradı** bu mudur? Bu ise, bunu öncelikle ve ağırlıklıla Kürt sorunu ile ilişkilendirme neyin nesi? O zaman, çıkarsınız ortaya, TBMM’de grubunuz var ve dersiniz ki, biz bütün Türkiye için Yerel Yönetimler Özerklik Şartı’nın uygulanmasını istiyoruz. Bu konuda yanınıza CHP’den, başka partilerden milletvekilleri de bulursunuz, Türkiye’deki birçok meslek örgütü, sendika, demokratik unsur böyle bir talebi elbirliği ile hayata geçirmeye niye hayır desin ? AB desteği de cabası... Ama bu da değil. PKK-BDP’nin “demokratik özerklik” modeli, her zaman olduğu gibi- öncelikle **Kürtlerin** yoğunlukla yaşadığı **bölge için istedikleri** bir şey. Yani diyorlar ki, “Kürt illeri”nde demokratik özerklik uygulansın. Bölge-

de seçilecek yönetime , merkezin birçok yetkisi devredilsin. Hangileri ? O başlığın altı muhtelif... Vergi salmadan yerel futbol ligi düzenlemeye kadar bir aşure var orada. Diyelim ki, böyle bir şey oldu: İspanya'nın en zengin ulusu Katalanların, üniter İspanya içinde "özerk bölge" olmalarına benzer bir yapı, yoksul Güneydoğu'da bir şekilde gerçekleşti... Kürtlerin hangi derdine çare olacaksa bu model, söyler misiniz, bölge dışındaki milyonlarca Kürt'e ne getirecek? Mesela İstanbul, Ege,Çukurova'daki Kürtler, Güneydoğu'daki "özerk" bölgenin nimetlerinden- *neler olacaksa o nimetler* nasıl yararlanacaklar? Eğer Kürt nüfusun en az yüzde 40-50'si bölge dışında, ülkenin gelişmiş bölgelerinde yaşıyor ve onların birçoğunun Kürt kimliği ile kültürel hakları ile ilgili talepleri buldukları bölgelerde sürüyorsa, o zaman **bölge temelli** bir proje Batı'daki Kürtleri nasıl kucaklayacak?

Mesele merkezi devletin yetkilerini yerele devrederek demokratikleşme ise, bu niye sadece Güneydoğu için isteniyor ve *BDP-ki Türkiye partisi olduğu, tüm Türk-Kürt ezilenler için ortak adres olduğu iddiasındadır*- neden bu modeli tüm Türkiye için geçerli ve tüm ilerici-demokrat unsurlarca ortak bir program ve mücadele eylem alanı olarak takdim etmemekte, tersine, bölgeselleştirmektedir? "*Biz yaparız, öteki bölgeler de örnek alır*" mı denilmek istenmektedir? Diğer bölgelerdeki Kürtleri, zımnen, asimile olmuş, Türkleşmiş Kürtler olarak mı görmekteler ?

***

Elbette, yereli demokratikleştirme, yetki ve sorumlulukta yerele inisiyatif tanıma gerekli. Bu, herkesin demokratik talebi. Ama bunu belli bir etnisitenin yaşadığı bölgenin

ihtiyacı ve projesi olarak takdim, hem inandırıcı, hem de gerekli değil. Kürtler ülkenin tüm coğrafyalarında. Bölge esaslı “proje”ler, sözel olarak savunulurken bile, **ayrılıkçılık, bölücülük** ile yaftalanmaktan kurtulamaz. Bu “**kör, bulanık hedef**” adına sürdürülen her gayret, ülke genelinde kutuplaşmayı, Batı bölgelerindeki Kürtlere tacizi ve linç kültürünü beslemeyi getirir. Bu gerilim ikliminden olabildiğince kaçınılmalıdır.

Kürtlerin varlık ve kimliklerini güvenceye alarak eşit yurttaşlardan oluşan bir ortak yönetim oluşturma amaçlı önerilerini tartışmaya, dinlemeye açık olmalıyız. Ama, bu ülkede sadece Güneydoğulu Kürtler yaşamıyor. Batı’daki Kürtler ve demokrasi talebi olan Türkler, Araplar, Çerkezler, diğer etnik kimlikler de var. Herkesin ekonomik, politik, kültürel beklentilerini kucaklayacak çözümleri, kendimizi odağa, merkeze koymadan, gerilim yaratmadan, herkesin hassasiyetine saygı duyarak **tartışmalıyız**. Bunu yapmaktan başka çaremiz de yok.

Tüm Bölgelerde Demokratik Yerelleşme*

Demokratik özerklik tartışmalarına, 24-25 Ağustos 2010 tarihlerinde “ **Neresi Demokratik, Nasıl Özerklik?**” başlıklı iki yazı ile değinmiştim. O yazılardan bir paragrafı aktarmalıyım: “*Kürtlerin hangi derdine çare olacaksa bu model, söyler misiniz, bölge dışındaki milyonlarca Kürt’e ne getirecek? Mesela İstanbul, Ege, Çukurova’daki Kürtler, Güneydoğu’daki “özerk” bölgenin nimetlerinden -neler olacaksa o nimetler- nasıl yararlanacaklar? Eğer Kürt nüfusun en az yüzde 40-50’si bölge dışında, ülkenin gelişmiş bölgelerinde yaşıyor ve onların birçoğunun Kürt kimliği ile kültürel hakları ile ilgili talepleri buldukları bölgelerde sürüyorsa, o zaman **bölge temelli** bir proje Batı’daki Kürtleri nasıl kucaklayacak?*” ...

Bu soruyu, İmralı’daki Abdullah Öcalan’a iletmişler ve birkaç okurum, verilen cevabın yer aldığı sitenin linkini ak-

---

* Bu yazı 25 Aralık 2010 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır.

tardılar. Bakın ne diyor Öcalan;

“ Ekonomist Mustafa Sönmez'in yazılarını takip ediyorum...Demokratik özerklik tartışılırken yüzde 40 oranında olan batıdaki Kürtlerin hesaba katılması gerektiğini belirtiyor Biz zaten hesaba katıyoruz...Bizim ortaya koyduğumuz demokratik özerklik projesi etnisiteye ve coğrafi sınırlara dayanmıyor...Bizim anlayışımız Kürtlük anlayışı değildir...Türk, Kürt, Araplığa dayanmıyor, demokrasiye dayanıyor...Örneğin Hatay'da, Adana'da da demokratik özerklik kurulabilir Orada da Araplar kendilerini ağırlıkla ifade edebilir. Bahsettiğimiz demokratik özerklik sadece Kürdistan'a ilişkin değil...Ege, Karadeniz, Orta Anadolu'ya da ilişkindir Kürtler bugün bunu öncelikle yapabilir ancak demokratik özerklik bütün Türkiye'yi kapsayan bir projedir... ” .... (<http://www.kaypak-kaya-partizan.org/ocalandan-ikili-iktidar-tespiti/>)

Eğer bu ifadeyi dikkate alacaksak, Kürt siyasetinin tut-sak lideri ile dışarıdaki takipçilerinin demokratik özerklikten anladıkları ve pratikleri arasında önemli **bir sapma, kırılma** var demektir. Öcalan, etnisiteyi, Kürtlüğü sorunun odağına koymadan, Türkiye'nin tamamında bir demokrasi projesi olarak “özerkleşmeden” söz ediyor. Ege'si, Karadeniz'i, Orta Anadolu'su ile...Buna özerkleşme değil, **demokratik yerelleşme** dese daha doğru olurdu.

***

Nüfusu bir-iki yıl içinde 75 milyonu bulacak Türkiye'yi, neredeyse 90 yıllık yönetim biçimi ile yönetmekte ısrar etmek, akıl karı değildir. Nüfusunun dörtte üçü kentlere yığılmış bir ülkeyi bu kadar merkezi erkle yönetmek akla zıyandır. AKP'nin hız verdiği neoliberal politikaların ortaya çıkardığı bölgesel uçurumu, pekiştirdiği her tür ekonomik, kültürel, sosyal eşitsizlikleri azaltmayı hedefleyen ve demokratikleşmeye hizmet edecek bir yerelleşmeye yüzümüzü dönmenin zamanı geldi de geçiyor bile.

Kürt siyasetinin öteden beri en büyük zaafı, kendini dünyanın merkezine koyması, her şeyi kendi etrafında örme yanlıdır. Nitekim, liderleri Öcalan'ın söylediklerinden bir hayli farklı olarak, bu demokratik yerelleşme pratiğini, Kürtlerin, Kürt coğrafyasının tek meselesi gibi takdim ettiler ve toplumu hızla gerdiler. İfadesi hiç de gerekli olmayan semboller, bayraklar, öz savunma vs.lerle, üzerinde çok tartışma yapılması gereken "iki dil meselesi"ni manav etiketlerine çekerek ifrata vardurdılar. Açık söyleyelim, Kürt siyasetinin parti ve kitle örgütü kadroları, liderlerinin söylediğini anlamakta ve pratiğe geçirmekte pek başarılı değiller.

***

Eğer, demokratik özerklik, sadece Kürt coğrafyasının meselesi değil, tüm Türkiye'nin meselesi ise, yapmaları gereken, tüm bölgeler için geçerli olacak bir yerel demokrasi projesi modelini, CHP'den sola, hatta merkez sağa kadar tartışmaya açmak, bu yerel modelin prensiplerini birlikte oluşturmaktır. Böyle bir modelin inşası ciddi bir iştir. Yönetim biliminden ekonomiye, sosyolojiden tarihe, diplomasi-den psikolojiye birçok disiplinin ortak çalışmasını ve ortak üretimini gerektirir. Bölge sınırları nasıl tanımlanacak? Bölgeler nasıl yönetilecek, yöneticiler nasıl seçilip nasıl azledilecekler? Bölge yönetimlerinin merkezi yönetimle ilişkisi nasıl olacak? Bölgelerin, geçmişten farklı olarak kamu maliyeleri nasıl olacak? Her bölgenin kendi etnik, dinsel rengi, kurulacak modelin içinde nasıl temsil edilecek, beklentiler, nasıl özel çözümlerde karşılık bulacak?

BDP'li, DTK'lı Kürt arkadaşların yerinde olsam, tüm Türkiye bölgelerine şamil bir modelin ana prensiplerini ve

her bölgenin özgün yanını da dikkate alarak tartışmayı önerir ve sorunu Kürt illeri meselesi değil, Türkiye meselesi, Öcalan'ın deyişiyle, **demokrasi meselesi** olarak ele alıp tartışırdım. Böylesi, amaca daha uygun olur ve gereksiz gerilimlerden bizi uzaklaştırdığı gibi bir birimizi anlamamıza ve sorun çözmemize daha çok yardımcı olurdu...

Yerel Yönetim Zayıf, Bölüşüm Adaletsiz...*

Türkiye, özellikle son 10 yılda hızla kırdan kente göç süreci yaşadı. Bugün vardığımız yerde nüfusun dörtte üçü kentlerde yaşıyor. Bu durum da yerel yönetimlerin önemini artırıyor. Hızlı kentleşme ile birlikte, kamu yönetiminde yerel yönetimlerin yetki ve sorumluluklarının ve ona bağlı olarak ekonomik kaynaklarının artırılması, her şeyden önce **yönetimsel ve ekonomik etkinlik** açısından gerekli ve rasyonel.

Hızlı kentleşme, yılda yüzde 1,5 artan nüfus, ister istemez, ülkenin yönetim şablonlarında değişimi de gerektirir. Yereli güçlendirme, ekonomik olmanın yanı sıra, **demokratikleşme**, kitlelerin siyasete katılımı açısından da istenir bir şey olmalıdır.

***

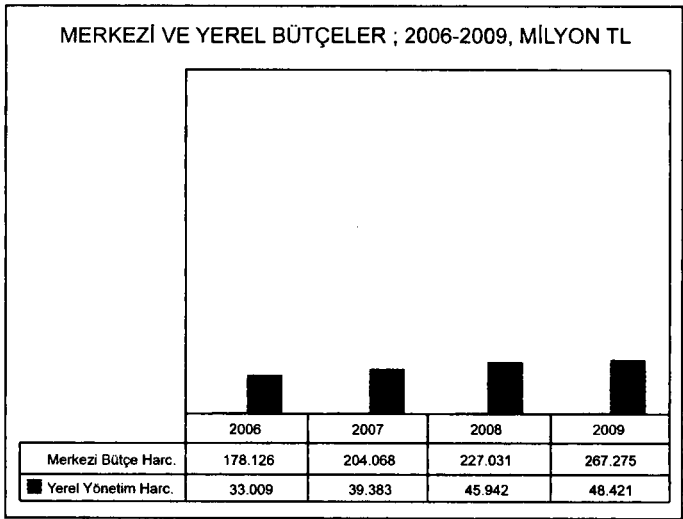
Merkezi ve yerel harcama optiğinden bakıldığında, AKP iktidarının yereli güçlendirme konusunda etkili bir çaba içinde olmadığı görülebiliyor. Mahalli yönetim harcamaları,

---

* 7 Ağustos 2010 tarihinde www.mustafasonmez.net adresinde yayınlanmıştır.

merkezi yönetim harcamalarının yüzde 20'sinin üstüne çıkmıyor. Yerel yönetim derken, harcamaların yüzde 60'ının sayıları 3 bine yaklaşan irili ufaklı belediyelerce, yüzde 40'ının da 81 il özel idaresi, İSKİ gibi belediyeye bağlı kuruluşlarca, mahalli idare birliklerince yapıldığı görülüyor. Yerel yönetimlerin **istihdamı 300 bin** ile, toplamı 2,5 milyonu geçen diğer kamu personelinin sadece yüzde 10'undan biraz fazla. Yerelleşme yolunda kat edilecek daha çok mesafe var.

Kaynak: Muhasebat Genel Müdürlüğü veri tabanı

Yerel yönetimler, özellikle belediyeler, bütün ademi merkeziyetçilik iddialarına karşın, merkeze ve onun aktaracağı kaynaklara bağımlı, yetkileri, olması gerekenden daha dar ve kısıtlı. Bu durum, yerel yönetim harcamalarından her bölge, il kentlisinin farklı yararlanması gibi bir çarpıklığı da getiriyor. 2009 illere göre mahalli idare harcamalarını, aynı yılın il nüfuslarına böldüğümüzde, **Türkiye ortalaması 665**

TL. Peki bu ortalama, ilden ile nasıl değişiyor? Burada da , **Doğu ve G.Doğu** illerinin çoğunun, Türkiye ortalaması ve Batı'daki birçok ile göre, nüfus başına daha az harcama, dolayısıyla hizmet aldığını ortaya koyuyor.

2009 NÜFUS BAŞINA MAHALLİ İDARE HARCAMA SIRALAMASINDAN BİR KESİT ; TL					
Türkiye ortalaması		665	51.	Aydın	449
1.	Kocaeli	1.437	56.	Muş	433
2.	İstanbul	1.081	63.	Batman	402
3.	Ankara	1.020	64.	Aksaray	399
4.	İzmir	.971	65.	Diyarbakır	399
11.	Hakkari	734	67.	Mardin	386
12.	Erzincan	717	68.	Siirt	381
14.	Kayseri	634	70.	Kars	368
24.	Bursa	552	73.	İğdır	359
29.	Bitlis	527	75.	Tokat	348
42.	Denizli	476	77.	Ağrı	308
43.	Gaziantep	475	78.	Osmaniye	299
45.	Adana	466	80.	Şırnak	100
46.	Erzurum	465	81.	Tunceli	86

Gelişmiş Batı illerinde, kişi başına yerel yönetim harcaması, Türkiye ortalamasının yüzde 70 ila yüzde 90 üstünde seyrediyor. Buna karşılık, **Kayseri, Bursa, Gaziantep, Adana, Denizli** gibi Anadolu'nun gelişen illerinde nüfus başına yerel yönetim harcamalarının çok geride kaldığı görülüyor. Ama çarpıcı olan **Doğu ve Güneydoğu** illerinin durumu. Nüfus başına mahalli idare harcaması, **Tunceli, Şırnak'ta** Türkiye ortalamasının **beşte biri kadar iken Diyarbakır'da** bir kentli için yapılan harcama, Türkiye ortalamasından yüzde 40, **İstanbul'dakinden** ise yüzde 63 gerisinde.

Bu göstergeler, demokratikleşme, yerelde kamu hizmeti adaleti açısından yapılacak çok şey olduğunu, **bölgesel mağduriyetlerin** ülkenin çok değişik bölgelerini kapsadığını ve bunlara neoliberal zihniyetin getireceği bir şey olmadığını, **doğrudan demokrasi optiğinden** yerelleşmeye ağırlık vermenin vaktinin gelip de geçmekte olduğunu yeterince ortaya koyuyor.

‘Özerk Bölgesi Türkiye’ ve Sorular...*

Türkiye’nin siyasi ve idari yapısını, özerk bölgeler oluşturarak, “**Merkez - Bölgesel Meclis - demokratik yerel yönetimler**” biçiminde üç kademeli bir yapılanmaya dönüştürmenin demokratikleşmeye, toplumsal kaynakların rasyonelce büyütülüp daha adil bölüştürülmesine imkân vereceğini ve Kürtlerin kültürel ve siyasi beklentilerine çözüm üreterek kalıcı bir barışı tesis etmeye yarayacağı söylenebilir.

İyi de, demokratik özerk bölgeler, üniter devlet yapısı içinde nasıl yapılar olacaktır? Bu yeniden yapılanmayı sadece Güneydoğu için değil, Türkiye’nin diğer bölgeleri için de isteyen BDP ağırlıklı, “*Emek, Demokrasi, Özgürlük Bloku*”nun bölge yapılanması konusunda ancak çok genel ve her biri tartışmaya açık önermelerde bulunduğunu, geri-

* Bu yazı 14 Mayıs 2011 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır.

de çok sayıda soru bıraktığını söylememiz gerekiyor.

“Bu bölgesel meclisler, eğitim, sağlık, kültür, sosyal hizmetler, tarım, denizcilik, sanayi, imar, çevre, turizm, telekomünikasyon, kadın, gençlik, spor ve diğer hizmet alanlarından sorumlu olacaktır. Dışişleri, maliye ve savunma hizmetleri de merkezi hükümet tarafından yürütülecektir. Emniyet ve adalet hizmetleri merkezi hükümet ve bölge meclisleri tarafından ortak yürütülecektir.”

Peki bölgeler, gerekli kaynağı nereden bulacaklar? Blok, bu soruya şu yanıtı bulmuş: *“Bölge meclisleri gelişmişlik düzeylerine ve nüfusa göre her yıl merkezi hükümetin aktardığı bütçenin yanında, kendi yerel gelir ve gelir kaynaklarından pay alarak hizmetlerin yürütülmesini sağlayacaktır. Azgelişmiş ve yoksul bölgelere merkezi yönetim tarafından pozitif ayrımcılık uygulanacaktır.”*

Merkezi bütçeden kaynak tahsisi ve azgelişmişlere pozitif ayrımcılık tamam da *“kendi yerel gelir ve gelir kaynağından pay almak”* nasıl olacak? 2010 itibarıyla 385 milyar TL olan devlet gelirlerinin yüzde 56’sı vergilerden, yüzde 23’ü sigorta primlerinden oluşuyor. Bunlar dışındaki gelirler yüzde 20’den ibaret ve çoğu gelişmiş bölgelere ait gelirler. Her bölge kendi sınırları içindeki gelirleri alıyorsa, eşitsizlik daha da büyür. Doğrusu, her tür gelirin merkezde toplanması ve oradan hakkaniyete uygun olarak bölgelere bölüştürülmesidir.

Özerk bölge Türkiye’de **etnik farklılığın** söz konusu olduğu bölgeler Güneydoğu’dakiler olacaktır. Blokun önerdiği modele göre, Türkçenin resmi dil olmasının yanında,

bölgeler kendi özgün ihtiyaçlarına göre başka dilleri de ikinci, üçüncü dil olarak kullanabilecektir. Anadilde eğitim söz konusu olabilecektir. Ne kadar mümkün? En iyisi, bize en çok uyacak İspanya örneğine dönüp bakmak.

İSPANYA: 17 ÖZERK BÖLGE 2 ÖZERK İL

İspanya, anayasasına göre resmi dili İspanyolca (Kastilya dili) olan bir ulus devlettir. Anayasa, ülkedeki farklı milliyetler olan **Basklar ve Katalanları** tanımakta, ancak onları “*İspanyol ulusunun bileşenleri*” olarak kabul etmektedir.

İspanya, 17 özerk bölgeden oluşuyor. Bunlardan Bask ülkesi, Katalunya ve belli ölçüde **Galiçya**'da, nüfusta etnik farklılık mevcut, dolayısıyla etnik temele dayanan özerklik, yalnız bu bölgeler için söz konusu. Anayasada "*federe devlet*" kavramı değil, özerk bölgeler, (Comunidades Autónomas) kavramı yer alıyor ve 145'inci maddeye göre özerk bölgelerin bir **federasyon** oluşturmaları **yasak**. Bu anlamda özerk bölgeleri olan bir **üniter devlettir İspanya**. Katalanlar, Basklılar resmi dil İspanyolcanın yanında ana-dillerinde de eğitim yapıyorlar. Ancak burada şunu unutmamalı: Etnik temele dayanan özerk bölgelerden Katalunya, nüfusta yüzde 15, ülke milli gelirinde yüzde 20'ye yakın pay sahibi ve kişi başına geliri, 27 bin Avro ile ülke ortalamasının yüzde 27 üstünde. Ülke nüfusunda yüzde 4, milli gelirinde yüzde 6 payı olan Basklılar, kişi başına gelirden, 31 bin Avro ile 1 numaralar ve ülke ortalamasının yüzde 35 üstünde gelire sahipler¹. Yani, bizdeki durumun tam tersine, İspanya'nın etnik temelli özerk bölgeleri, **yoksullukları ile değil, zenginlikleri ile dikkat çekiyorlar**. Bu varsıllık, onlara ana-dilleri ile eğitimin finansmanında da kolaylık sağlıyor.

Özet olarak, özerk bölge modellemesine giderken dünya örneklerinden yararlanmak kadar, farklılıkları da göz önünde tutmak gerekiyor ama daha önemlisi, serinkanlı, bilimsel, önyargısız çalıştayları organize etmek ve üretici bir süreci, zaman geçirmeden bir an önce, başlatmak gerekiyor.

---

¹ *İspanya'nın göstergeleri için site: www.ine.es*

Özerklik İspanya'yı Böldü mü?*

Sağ cenahı bir yana bırakalım, genelde sol, merkez sol, Kürt sorununa çözüm üretmeye, Kürt siyasetinin ortaya attığı önerileri ciddiye alıp tartışmaya sıcak değil, açık değil. Sadece “*istemezük, böldürmezük!..*” diyerek de karşımızda bütün yakıcılığı ile duran bir sorunla yaşamak, ilerlemek artık mümkün değil. En önemli bileşeni BDP olan Emek Özgürlük Demokrasi Bloku'nun önerdiği tüm Türkiye için geçerli **demokratik özerklik** önerisini tartışmak, varsa çelişkilerini sergilemek, Türkiye koşullarında soruna çözüm olacak yanı varsa, altını doldurucu çabalardan **uzak durmak niye?** Ama genellikle yapılan bu; tartışmaktan kaçmak, kategorik olarak reddetmek, işin kolayına kaçarak, “*demokratik özerklik*” bölücülüktür deyip sıvışmak... Bu kaçak güreşi terk etmeli, öneriyi tartışmalı, aklımız yatmıyorsa bunu gerekçeleriyle ortaya koymalıyız.

***

---

* Bu yazı 3 Haziran 2011 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır.

Bir kere baştan söyleyelim ki, **üniter devlet** yapısını koruyarak ülkeyi, özerk bölgeler biçiminde bir idari reforma tabi tutmanın kaçınılmaz sonucunun, bölünme, parçalanma olması gerekmiyor. Böyle bir önyargısı olanlara, “**Neden İspanya bölünmedi**” diye soruyorum. İspanya, 35 yıldır özerk bölgelere ayrılmayı öngören ve bunu gerçekleştiren 1978 Anayasası ile yönetiliyor. Onlarda da **Bask, Katalan ve Galiçya** etnik sorunları var. Zaten, ülkeyi 17 özerk bölge ve 2 özerk kent yönetimi ile yönetme modeli de, bir ölçüde bu sorunu aşmaya dönük olarak gündeme getirildi. Özerk bölge formülü İspanya’yı dağıtmadı. Tersine, etnik taleplere belli çözümler sunarak gerilimi önemli ölçüde yatıştırdı. Bu iç barış, durulma, İspanya’nın AB üyeliğini kolaylaştırdı ve üyelik ile birlikte İspanya’yı, **dünyanın 9’ncu büyük ekonomisi** ve Türkiye’nin 3 katı zengin bir ülke durumuna getirdi. 35 yıldır özerk bölgeleri ile ayakta duran İspanya, elbette Türkiye ile bire bir örtüşmüyor. Ama biz de **taklit etmek zorunda değiliz**. Sadece esinlenmeye, bilgiye, deneyimlerden yararlanmaya ihtiyacımız var.

***

Bizde **Kürt sorunu**, en az gelişmiş Güneydoğu’da ağırlıkla ikamet eden ama yüzde 40’a yakını Türkiye’nin batı bölgelerinde çalışan, yaşayan yurttaşlarımızın sorunu olarak ortaya çıkarken İspanya’da etnik davası olanlar, ülkenin en gelişmiş bölgelerinde oturan, iş-aş derdinden çok siyasi-kültürel talepleri öne çıkanlardan oluşuyor. Ülkenin en varlıklı kimliği **Basklılar**, diğer zengin ulus **Katalanlar**, İspanya ortalamasının, sırasıyla yüzde 33, yüzde 17 üstünde kişi başına gelire sahip. Ama bu zenginliğe ve tuzu kuruluğa

rağmen özerkleşince kopup gitmediler İspanya'dan...Keza daha yoksul **Galiçya** da hâlâ aynı bütünlük içinde. Acaba neden? Madrid, bu bölgeleri nasıl üniter devlet çatısı altında tutuyor? Zorla değil herhalde... Beklentilerine kulak verecek, bir uzlaşma alanı bularak da çözüm bulabiliyor sorunlar.

Türkiye'de İspanya türü bir özerk bölge deneyimi sonucu, Kürtlerin yoğun olduğu bölgelerin bağımsızlık isteyecekleri ve ülkeyi bölecekleri iddiasına en önemli engeli **ekonomik eşitsizlik ve demografik kaynaşmışlık** oluşturuyor. Doğu ve Güneydoğu'nun 18 ili, Türkiye nüfusunun yüzde 14'üne yakını barındırmasına karşın Türkiye milli gelirinin sadece yüzde 6'sını üretecek kadar yoksullar. Toplasanız 18 ilin üretimi bir İzmir'in üretim gücüne erişmiyor. Bölgenin kişi başına geliri, **4 bin dolar** kadar ve İstanbul'unkinin dörtte biri bile değil. Her yerine ulaşmış yerleşebildiği iyi kötü iş tutabildiği koca bir Türkiye'yi terk edip nereye gitsin Kürtler? Kuzey Irak'a mı? Güneydoğu'ya gıpta eden Kuzey Irak'la mı bütünleşecek bizim Kürtler? **Bölünürüz, boş korku, paranoya.** Cesaretle ve sukûnetle, sabırla tartışmamız gerek.

CHP lideri **Kılıçdaroğlu**'nun, 30 Mayıs gecesi NTV'deki söyleşisinde, her partiden temsilci akil insanların yuvarlak masa toplantısı yaparak soruna çözüm aramayı önermesi önemli bir adımdır ve desteklenmelidir. Fransız Devrimi'nin meşhur sloganının tam zamanı: "**Oser Penser, oser agir...**" (Düşünmeye cesaret, harekete geçmeye cesaret!..) Kalıcı barış için ihtiyacımız bu...

20 Özerk Bölgesi Üniter T.C.*

RTE, dereyi görmeden paçaları sıvıyor. “*Merkez*”i yeni bakanlar ve kendi kafasına göre atayacağı bakan yardımcıları ile tahkim edeceğini açıklıyor. Türkiye’nin gerçekleri ise otoriterleşmeyi değil, demokratikleşmeyi, merkezden yerele **demokrasiyi güçlendirmeyi** gerektiriyor.

Türkiye’nin aşırı merkeziyetçi yapısının yarattığı anti-demokratiklik, kamu kaynaklarının iller, bölgeler arasında eşitsiz dağılımı, izlenen büyüme paradigmasının bölgesel uçurumu derinleştirdiği gibi gerçekler de göz önünde tutulduğunda, bir **yönetmel reform** kaçınılmaz. **Kürt sorununa çözümünü** de içerecek bu reform, yetki ve sorumlulukların “*merkez*”den alınıp “*yemel*”e devrini öngörüyor.

***

---

* Bu yazı 10 Haziran 2011 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır.

Bu noktada, özerk bölgelerin nasıl tanımlanacağı önem kazanıyor. “*Bölge*” kadar her yere çekilip herkese göre değişebilecek kaç kavram var bilmiyorum. **BDP ve Blok**, demokratik özerklik modelini gündeme getirirken 25 bölgeden zaman zaman bahsediyor. Ama bugüne kadar bu bölgelerin hangi illerin kümelenmesinden oluştuğu bilinmiyor. Tahmin şudur ki, BDP, Avrupa Birliği müktesebatına uymak amacıyla 2002’de DPT ve TÜİK’in çalışmalarıyla ortaya çıkarılan 26 bölgeyi veri almaktadır. **Düzy 2** olarak tanımlanan bu 26 bölge tarifinde çeşitli sorunlu yanlar vardır. Kümelenmede mantıklı, tutarlı kriterler olduğunu söylemek güçtür.

Düzy 2’deki 26 bölge bir yana bırakılarak, 81 ilin ekonomik, sosyal, kültürel özellikleri dikkate alınarak **20 alt bölge** oluşturulabilir. Bu alt bölgelerin her birinde kümeye **liderlik yapacak** kapasitede bir il olması ve o ilin bölgenin merkezi olması gerekir.

Haliyle, Türkiye milli gelirinin neredeyse yüzde 30’unun üretildiği ve kişi başına geliri Türkiye ortalamasının yüzde 55 üstünde olan 13 milyon nüfuslu **İstanbul**’u tek başına bir bölge olarak kabul etmek gerekir.

Resmi söylem, **Ankara ve İzmir**’i de tek başlarına bölge olarak tanımlamıştır. Kanımca, buna gerek yoktur. **İzmir**, Manisa ve Uşak’ı, **Ankara** da Kırıkkale ve Çankırı’yı çatısı altına alabilir. Güney Marmara’da **Bursa**’nın Yalova, Balıkesir, Çanakkale için kutup il olması, **Kocaeli**’nin de Sakarya, Bolu ve Düzce’ye “*ağabeylik*” yapması düşünülebilir. Ege’de **Denizli**, Aydın ve Muğla ile bir alt bölge oluş-

tururken, Akdeniz’de **Antalya**, zaten Burdur ve Isparta’nın çekim merkezi durumunda. **Eskişehir**, bir diğer kutup il olarak düşünülebilir ve Kütahya, Bilecik ile Afyon’u kümesine alabilir. **Adana**-Mersin ikilisine Hatay ve Osmaniye eklenebilir. Orta Anadolu’da da **Konya** ile **Kayseri**, çevre illeri ile iki bölge merkezi olarak tanımlanabilir. **Zonguldak**, **Samsun**, **Trabzon**, Karadeniz’in kutup illeri olarak çevre illeri ile alt bölgeler oluşturabilirler.

***

Güneydoğu’nun alt bölgelerine gelince. Resmi tasnif, Diyarbakır ile Şanlıurfa’yı eşleştirmiştir. Bunun yerine **Diyarbakır**, Kürt nüfusun ağırlıkta olduğu Batman, Siirt, Mardin ve Şırnak’ın “*kutup il*”i olmalıdır. Şanlıurfa’nın ekonomisi ve sosyal yapısı **Gaziantep** ile bütünleşmeye daha uygundur.

Van, Kürt nüfus ağırlıklı coğrafyanın bir diğer önemli alt bölgesinin kutup ili ve Ağrı, Bitlis, Muş ve Hakkâri bölgesinin merkezi olabilir. **Malatya’nın** öncülüğündeki bölgede de Elazığ, Tunceli, Bingöl’ün yanı sıra Adıyaman yer alabilir. Kuzeydoğu’nun öteden beri merkezi **Erzurum**, yine Erzincan, Kars ve ondan türeyen Iğdır ile Ardahan’a ağabeylik yapabilir.

20 bölge için, seçimlerle işbaşına gelen **20 bölge meclisi**, alt organlar düşünülebilir ve merkezin birçok yetkisi bu yerel meclislere kaydırılabilir.

'Bölgesel Özerklik Kurultayı' Yapılmalı*

BDP, demokratik özerklik tezini kamuoyuna anlatamıyor. Anlatamıyor çünkü fikri anlamış değil, kafası karışık. Demokratik özerkliğı, önce sadece Güneydoğu için bir model olarak algıladılar. Kürtlerin yüzde 40'ından fazlasının Batı'da yaşadığı, etnik temele dayalı bir bölge formülünün çarpıklığı eleştirisi karşısında ayakları yere bastı ve tüm Türkiye'de yerel demokrasiyi güçlendirecek, ekonomik, sosyal eşitsizlikleri azaltacak, etnik taleplere çözüm üretecek özerk bölgeler olabileceğine nihayet ikna olmuş göründüler. Göründüler de ne oldu? Şimdi öyle laflar duyuyoruz ki, az gidip uz gidilmiş, bir şey anlaşılmamış, her şey slogan- da kalmış. 5 Haziran Diyarbakır mitinginde BDP Eşbaşkanı **Filiz Koçali** diyor ki, "*Türkiye 25 özerk bölgeye ayrıl-sın. Eğer bunu kabul etmezseniz o zaman Türkiye iki bölgeye*

* Bu yazı 8 Haziran 2011 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır.

ayrılır. Biri merkeziyetçi, vesayetçi rejim altında ezilen Batı Türkiye, birisi de demokratik özerk Kürdistan" ...Buyurun buradan yakın!.. Biri diğzerinin niye alternatifi olsun? Hani tüm Türkiye için 25 (niye 15 ya da 30 değil de 25, o da belli değil!..) özerk bölgeydi öngörülen? Bunu birileri altın tepside sunmayacak, Türkiye seçmeni aşağıdan yukarıya örgütlenip kendisi inşa edecek, anayasaya geçirecek. Ama bunun için de fikrin herkesçe paylaşılır olması gerek. Böyle bir şey henüz yok. Karadeniz'de yok, Çukurova'da yok, İstanbul, İzmir, Ankara, Ege'de yok... Peki Güneydoğu'da var mı? Güya var ama aslında yok. **Körün fili tarifi gibi...** Herkes farklı bir şey anlıyor.

***

BDP'nin hem kafası karışık, hem sabırsız. Sloganla peynir gemisinin yürüyeceğini sanıyor. **İmralı'da** üretilen fikrin ruhu anlaşamıyor, içi doldurulamıyor. BDP ve (Blok'ta) bu konuda bir entelektüel sıklık, hatta tembellik var. Bölgesel özerkliğin tüm Türkiye için içerdiği barış, demokrasi ve adalet potansiyelini yeterince kavramış görünmüyorlar, dolayısıyla anlatamıyorlar. Fikri içselleştirip Türkiye geneline yayamıyor, sonuç alamayınca, sabırsızca içe kapanıp fikri dar bölgeye ve milliyetçi bir çerçeveye sıkıştırıyorlar.

Her şeyden önce, özerk bölge nosyonunun ne olup olmadığıнын netleştirilmesi ve **şu tür sorulara** yanıt aranması gerekiyor: Otoriterleşen merkez ile güdükleştirilen yerel arasındaki uçurum, tüm Türkiye'de ne tür politik, sosyal, ekonomik sorunlara yol açıyor? Mevcut paradigma, etnik talepleri neden karşılayamıyor, bölgesel eşitsizlikleri neden daraltamıyor, iş-aş sorununu neden çözemiyor? Yetki

ve kaynak dağılımını daha demokratik bir içeriğe kavuşturmada yerel yönetimler nasıl güçlendirilmeli? Kaç bölge olacak ve iller neye göre kümelenecek? İfade edilen 25 bölge kimin icadı, hangileri bunlar, hangi illerden oluşuyor ve nasıl, neye dayanarak bir araya getirildi? Daha gerçekçi bir bölgesel tasnif nasıl, hangi kriterlere göre yapılmalı? Yereli temsil edecek **“bölge meclisleri”** nasıl seçilmeli, yetki ve sorumlulukları nasıl olmalı, merkezi nasıl dengelemeli? Kürt sorununa Güneydoğu’da bulunacak çözüm, İstanbul, İzmir özerk bölgelerinde nasıl formüle edilecek? İstanbul’daki 3 milyon Kürt’ün sorununa İstanbul’da nasıl çözüm üretilecek? Vergi ve diğer kamu kaynakları bu özerk bölge yapıda nasıl toplanacak, nasıl paylaşılacak, eşitsiz bölgesel yapıda ne tür pozitif ayrımcılık yapılacak? **“Bölge valilikleri”** ne tür kurumlar olacak, bölge meclis başkanlıkları ile uyumları nasıl sağlanacak? **“Bölge encümeni”** gibi bir yapılanmaya ihtiyaç olacak mı, yetki ve sorumlulukları neler olacak? Bölge meclisleri ile il-ilçe belediyeleri arasında yetki paylaşımı nasıl olacak? Bölge meclisleri, merkezde belirlenen plan-bütçe gibi ulusal, makro kararlara nasıl katılacak ve etkili olacak?

***

Özerklik diye yanıp tutuşanlarda bu ve benzeri soruların cevabının olduğunu hiç mi hiç sanmıyorum. Naçizane bir tavsiye: **Bölgesel Özerklik Kurultayı** hazırlığına başlamalılar. Kurultayın ürünü olarak, Türkiye gerçeklerine uyan bir yerel özerklik modelinin inşası hedeflenmelidir.

15 Haziran kıyameti gibi gerilim üreten hedeflere kilitlenmenin kimseye kazandıracığı bir şey yok. Hem Kürt

sorununa çözüm üretecek, hem demokratikleşmeye katkıda bulunacak bir formülasyona CHP de bu kadar yaklaşmışken üretkenlik, **ortak akıl** yaratma herkesin sorumluluğudur.

I. Bölüm

B) Çıkılmaz Sokaklar ve Çözüm Önerileri

Linç Girişimleri Güneydoğu'yu İçine Kapattı, Göçler Durdu*

Güneydoğu'da nüfus azalmasının, yerini artışa bırakmış olması, yüksek doğurganlığın yanısıra, insanların göç yerine kent merkezlerine yerleşme tercihlerine bağlanabilir. Bu tercihte, Batıda geçim zorluğu kadar, Kürt kimliğine karşı “milliyetçi mahalle baskıları”nın etkisi çok büyük.

Geçen hafta, bu yıl dördüncü kez gittiğim Diyarbakır'da, görüşüp temas ettiğim Diyarbakırlılardan en çok duyduğum söz şu oldu: Burası iyi, burada kendimizi güvende hissediyoruz, huzurluyuz.

Diyarbakır ve Huzur...

İronik gibi gelebilir, ama onca yoksulluğa, işsizliğe ve çatışma ortamına rağmen Güneydoğulular; bölge dışına göçmeyi durdurmuşlar.

* Bu yazı 17 Haziran 2008 tarihinde www.bianet.org adresinde yayınlanmıştır.

Bu aslında bir içe kapanma ve Türkiyelileşmek, Türk-Kürt kardeşliğini düşmana inat tesis etmek amacının uzağına düşme eğilimi...

Kültürel alışverişin, et ve tırnak olmanın uzağına düşen, ayrıştıran bir eğilim, ama acıtan bir gerçek. Bu içe kapanmayı demografik veriler de doğruluyor..

Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) verilerine göre, 1990-2000 döneminde, Bölgedeki 21 il, 567 bin dolayında göç almasına karşılık bu iller 993 bine yakın göç vermiş, dolayısıyla, kuzeyiyle güneyiyle Doğu'dan, 10 yılda 426 bin göç yaşanmıştı.

Bu dönemde, net göç hızının yüksekliğinde Doğu'da Ardahan, Kars ve Ağrı'nın; Güneydoğu'dan ise Siirt, Adıyaman ve Mardin'in öne çıktığı görülmekteydi.

Ama, Van, Diyarbakır, Batman, Ş.Urfa da bu dönemde net olarak göç veren iller arasında görünüyordu.

Güneydoğu'da İçe Kapanma

2000 sonrası bu eğilimin değiştiğini gözlemliyoruz. 2000 nüfus sayımında 11 milyon 346 bin olarak belirlenen Doğu ve Güneydoğu'nun 21 ilinin nüfusu, 2007 Adrese Dayalı Nüfus Sayımı sonuçlarına göre 11 milyon 188 bin olarak gerçekleşmiş görünüyor.

Dolayısıyla, bu iki sayım arasında Bölge nüfusu, 21 il toplamında yüzde 1,4 oranında azalmış

2000-2007 Dönemi Nüfusta Değişim				
il		2007 (Bin)	2000 (Bin)	Değişme, %
1.	Ş.Urfa	1523	1443	5,5
2.	D.Bakır	1461	1363	7,2
3.	Van	330	878	11,6
4.	Erzurum	785	937	-16,3
5.	Mardin	746	705	5,8
6.	Malatya	722	854	-15,4
7.	Adıyaman	583	624	-6,6
8.	Elazığ	541	570	-5,0
9.	Ağrı	531	529	0,4
10.	Batman	472	457	3,4
11.	Şırnak	416	353	17,8
12.	Muş	406	454	-10,6
13.	Bitlis	328	389	-15,6
14.	Kars	312	325	-3,9
15.	Siirt	292	264	10,6
16.	Bingöl	252	254	-0,7
17.	Hakkari	246	237	4,2
18.	Erzincan	214	317	-32,5
19.	Iğdır	182	169	7,8
20.	Ardahan	113	134	-15,7
21.	Tunceli	84	94	-10,2
21 il		11188	11346	-1,4

Kaynak TÜİK 2000 ve 2007 sayımları

2000'de yüzde 17 olan bölge nüfusunun Türkiye toplamındaki payının 2007'de yüzde 16'ya yaklaştığı gözleniyor.

Ancak, hemen belirtmeli ki, bölgede nüfusu artan ve azalan iller tasnif edildiğinde, genel karakteri göç vermek olan bölgede, Güneydoğu'nun nüfusunun azalmayıp arttığı, buna karşılık Kuzeydoğu'nun nüfusunun azalmakta olduğu dikkati çekiyor.

Güneydoğu'da hem doğurganlık yüksek, hem de göçten vazgeçilmiş ve bölge bir anlamda içine kapanmıştır.

Türkiye genelinde bir kadının doğurgan olduğu dönem boyunca -15/49 yaşları arasında- doğurabileceği çocuk sayısı 2,53 iken ; Doğu Anadolu'da 3,92, Güneydoğu'da ise 4,92 olarak belirlenmiştir.

2000-2007 döneminde bölgede Güneydoğu'nun nüfus artışı gerçekleştirdiği, Kuzeydoğu'nun ise nüfusunun azaldığı anlaşılmaktadır.

2000-2007 Dönemi Nüfusta Değişim Sıralaması (Bin Kiş)				
il		2007	2000	Değişme, %
1.	Şırnak	416	353	17,8
2.	Van	980	878	11,6
3.	Siirt	293	264	10,6
4.	Iğdır	182	169	7,8
5.	D.Bakır	1461	1363	7,2
6.	Mardin	746	705	5,8
7.	Şanlıurfa	1523	1443	5,5
8.	Hakkari	446	705	5,8
9.	Batman	472	457	3,4
10.	Ağrı	531	529	0,4
11.	Bingöl	252	254	-0,7
12.	Kars	312	325	-3,8
13.	Elazığ	541	570	-5,0
14.	Adıyaman	583	624	-6,6
15.	Tunceli	84	94	-10,2
16.	Muş	406	454	-10,6
17.	Malatya	722	854	-15,4
18.	Bitlis	328	389	-15,6
19.	Ardahan	113	134	-15,7
20.	Erzurum	785	937	-16,3
21.	Erzincan	214	317	-32,5
21 İl		11188	11346	-1,4

Kaynak TÜİK verilerinden hesaplandı

2000-2007 döneminde nüfusu en çok artan illerin Şırnak, Van ve Siirt olduğu görülmektedir.

Nüfusları 1,5 milyon bandında olan illerden Diyarbakır'da 7 yıldaki nüfus artışının yüzde 7,2, Şanlıurfa'da yüzde 5,5 olması, 1 milyona yaklaşan nüfusuyla Van'daki artışın yüzde 12'ye yaklaşması keza 750 bine yaklaşan nüfusuyla Mardin'de yüzde 6'ya yakın nüfus artışı yaşanması önemli bulgulardır.

Buna karşılık, özellikle 1980 sonrası hızla göç veren Erzurum, Erzincan, Ardahan, Malatya, Elazığ gibi illerde nüfus azalması, 2000-2007 döneminde de sürmüştür görünmektedir.

Güneydoğu'da nüfus azalmasının, yerini nüfus artışına bırakmış olması, yüksek doğurganlığın yanı sıra, bölge insanların bölge dışına göç etmek yerine, bölgenin kent merkezlerine yerleşme tercihlerine bağlanabilir.

Bu tercihte, göçülen İstanbul, Marmara, Ege ve Güney illerinde yaşanan barınma ve geçim koşullarının zorluğu kadar, Kürt kimliğine karşı bazı kesimlerce gösterilen hoşgörüsüzlüğün, linçe varan mütecaviz tavırların, "milliyetçi mahalle baskıları"nın etkisi çok büyük.

Bu tacizlerin yanı sıra, bölgeden 2000 öncesi göçen nüfusun bölgeye geri dönmesi gibi eğilimler de nüfus artışında etkili olmuş denebilir.

Hızlı Kentleşme

Doğu ve Güneydoğu'da dikkat çekici bir husus da kentleşmenin hızlanmış olmasıdır. 2000'de bölgede yüzde 55 olan kentli nüfus, 2007'de yüzde 58'e çıkmıştır.

2007 Nüfus Sayımına Göre Doğu-Güneydoğu Nüfusu, Kentleşme

il		2000 Nüfus, Bin Kişi	Kentleşme, %	2007 Nüfus, Bin Kişi	Kentleşme, %
Türkiye		67420	65	70586	70
1.	Şanlıurfa	1428	58 ↓	1523	60
2.	Diyarbakır	1354	60 +	1461	59
3.	Erzurum	935	59 +	784	62
4.	Van	869	51 +	980	52
5.	Malatya	549	58 ↑	722	64
6.	Mardin	700	55	746	57
7.	Adıyaman	620	54	583	56
8.	Elazığ	567	64	641	72
9.	Ağrı	526	47 -	531	53
10.	Batman	453	66	472	72
11.	Muş	451	35 -	406	35
12.	Bitlis	387	56	328	55
13.	Şırnak	350	60	416	62
14.	Kars	326	43 -	312	43
15.	Erzincan	316	64	214	64
16.	Siirt	263	58	292	43
17.	Bingöl	254	48	252	60
18.	Hakkari	234	58	246	56
19.	Iğdır	168	48 -	182	53
20.	Ardahan	135	29 -	113	32
21.	Tunceli	95	58	84	85
21 il		11278	55	11186	58

Kaynak TÜİK verilerinden hesaplandı

Geçimini ağırlıkla geleneksel tarım ve hayvancılıktan sağlayan bölge nüfusunun, özellikle son yıllarda hem tarım ve hayvancılığa verilen desteklerin azaltılması, hem de yaşanan çatışmaların can ve mal güvenliğini kırsalda daha çok tehdit etmesi, kırların boşalması ve kentlere yoğun göç yaşanması ile sonuçlanmıştır.

Kırsal nüfusunun

2000-2007 döneminde nüfusu en yüksek illerden Şanlıurfa , Diyarbakır, Malatya ve Erzurum'da kentleşme oranları yüzde 60-63 bandında seyrederken Batman ve Elazığ, yüzde 72'lik kentleşme oranları ile Türkiye ortalamasının üstüne çıkan iller olmuştur.

Nüfus patlaması yaşanan, özellikle merkez ilçelerdeki kentler, yetersiz yatırımlar, yetersiz istihdam ve konutun yarattığı sefaletle rağmen , çaresiz insanlar için tutunulacak tek dal, sığınılacak tek mekandır.

Türkiye Hepimizin Evi

Türkiye, her etnik kimlikten, her inançtan , her ırktan , tüm yurttaşların yurdu ise ve biz adil bir toplumun eşit vatandaşları isek, iş, aş ya da başka bir saikle yurt diye bilinen yerin herhangi bir iline, bölgesine göçebilmeliyiz.

Ama göçemiyorsak, seyahat edemiyorsak, korkuyor, baskıdan, tehditten yılıyorsak, orası hepimizin yurdu, hepimizin evi olmaktan çıkıyor, bizler de yurttaş olmaktan uzaklaşıyoruz demektir.

Ve, demografik veriler, olgular, Türk-Kürt düşmanlığını besleyenleri cesaretlendirecek gelişmeler yaşandığına dair sinyaller vermektedir.

Kürtler, göçtükleri Batı illerinden, doğup büyüdüklere yerlere çekilmekte, ya da bütün olumsuz yaşam koşullarına rağmen, Batı'ya göç niyetlerinden vazgeçmekte, Türkiye'nin gelişmiş bölgelerini tekinsiz, tehlikeli yerler olarak görmeye başlamaktadır.

Buna neden, onların vehimleri, abartıları değildir; buna neden son zamanlarda birçok örneği görülen ve resmi makamlarca neredeyse olumlanan faşizan linç girişimleri, Kürt kimliğine karşı tahammülsüzlüktür, kışkırtmalardır.

Buna karşı çıkmalıyız.

İster iş ve aşın peşinde, ister eğitim için, ama isterse keyfini çıkarmak için tüm yurdu, Türk-Kürt , ortak evimiz gibi yaşamalı, tüm odalarını, sofasını, avlusunu, bahçesini kardeşçe paylaşmalı, binlerce yıl gerçekleştirdiğimiz bir arada yaşama kültürümüzü, geleneğimizi, kendi kimliklerimize sevgi ve saygıyı ihmal etmeden, içe kapanmadan, yeniden kaynaşarak, yakınlaşarak , daha güçlü bir duygu ile yaşamayı başarmalıyız.

Linç Kùltürüne Karşı Demokratik Bilinç*

Bursa İnegöl'de başlayan Hatay Dört Yol'da süren **provokasyon ve linç girişimleri**, yeni bir döneme sürüklendiğimizi gösteriyor. Yaşananlar karşısında hükümetin, asker ve polisin gösterdiği tutum ise, karşı karşıya bulunduğumuz durumun ne denli vahim olduğunu ortaya koyuyor ve uyarıyor. İnegöl'de yıllardır birlikte yaşayan Türk ve Kürt halkı, bir iki kişinin ticari meselesi bahane edilerek karşı karşıya getirilmiş, kent, ırkçı gruplar tarafından adeta teslim alınmıştır. Can ve mal güvenliğini sağlamakla görevli hükümet ve güvenlik güçleri ise görevlerini yeterince yapmış görünmüyorlar. Meseleye basit bir "amigo" şamatası teşhisi koymak, gerçekte yüzleşememenin yeni bir örneği.

Dört Yol'da iki gün boyunca yaşananlar, AKP hükümetinin yangına körükle gittiğini bir kez daha ortaya koydu. Polis otosuna yapılan saldırıda 4 polisin hayatını kaybetmesin-

---

* Bu yazı 30 Temmuz 2010 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır.

den sonra Kürt mahalleleri hedef gösterilerek, çeteler eliyle adeta organize bir intikam hareketi başlatılmış görünüyor. Dörtyol'da polis karakolu önünde toplanan, sloganlar atarak burada saldırı hazırlıkları yapan gruplar emniyet güçleri tarafından adeta kollanmış ve desteklenmiştir. Söylenenlere bakılırsa, dışarıdan getirilip olayların fitilini ateşleme görevi verilen grup, daha sonra arkasına yüzlerce kişiyi katarak ilçeyi adeta teslim almış, Kürt yurttaşlarımıza ve demokratik güçlere karşı saldırıya geçmiştir.

AKP hükümetinin, polisin ve askerin linç girişimcilerini “anlayışla” karşılayan tutumları, şehri teslim alan ırkçı gruplar karşısındaki davranışları, **Sivas katliamını** hatırlatıyor. Sivas'ta da saatlerce süren toplanma, heykel parçalama, Kültür Merkezine saldırı olayları yaşanmış ve ardından Madımak Oteli ateşe verilerek 35 aydın ve emekçi katledilmişti.

Dörtyol'da, güvenlik güçleri; parti binalarını basıp, kırıp döken, tabelaları söküp, Türk bayrağı asan, işyerlerinin camlarını kıran, talan eden ve ateşe veren güruh karşısında **seyirci kalarak** provokasyona güç vermiştir. Bu olaylarda ilk gün BDP bürosu saldırıya uğramış, ikinci gün ise **EMEP** ve **ÖDP** ilçe büroları tahrip edilmiştir.

Tüm bunlar olurken, **açılım fiyaskosunun** mimarı İçişleri Bakanı **Beşir Atalay**'ın, polis ve askere bu tür gelişmelerin vahametine dikkat çekip, polis ve askerin hiçbir vatandaşın canına ve malına zarar gelmeyecek her türlü tedbiri alması talimatını vermesi beklenirdi. Oysa durum nedir? Bakan Atalay, İnegöl'deki linç girişimlerini basit bir asayiş

vakası olarak geçiştirme telaşında. Bakan, Dörtyol'da da Hatay Valisi ile birlikte kışkırtıcı açıklamalarda bulunmuş, linç girişimlerine neredeyse destek ve güç vermiştir. AKP hükümeti, gerilimden beslenmek, referanduma ve seçimlere bu tehlikeli politika üzerinden gitmek istemektedir.

***

Linç kültürü topraklarımızda yıllardır ilmek ilmek örülmektedir. Özellikle ülkenin batı illerinde, şehit cenaze törenleri ile asker sevkiyatları sırasında, **“PKK terörünü lanetleme”** adı altında bir Kürt düşmanlığı bilinçaltına zerk edilmektedir. İzlenen neoliberal politikalarla her geçen gün mülksüzleşen, kronik işsizlik yaşayan kitleler, şiddet iklimine sürüklenmekte, yaşadıkları sorunların nedeni olarak, yer yer ekmeklerini kazanmak için Batı illerine göçmüş Kürtler hedef gösterilmektedir. Yakın zamana kadar Kürt kimliğini bile reddeden zihniyet, demokratik mücadeleler karşısında bu inkardan vazgeçmiş görünmesine rağmen, toplumda bir demokratik bilincin yerleşmesi için çaba göstermemiştir. Topraklarımızdaki etnik **farklılıklar, bir zaaf değil, bir zenginliktir.** Etnik farklılıklara saygı bilinci, toplumda sistemli bir çaba ile bir norm haline getirilmelidir. Oysa olan nedir? Sorun, açık ya da örtülü olarak *“Kürtlerle yaşamının zorluğu”* noktasına taşınmıştır. Beyaz Türkleri temsilen **Ertuğrul Özkök**'ün diline doladığı, *“had bildirme”* densizliği, kahve esnafında **“ya sev ya terket”** şeklinde ifadesini buluyor.

Türk milliyetçiliği cephesinde bunlar olurken **Kürt siyasetçiler** de halkların yeniden kardeşleşmesi yerine kutuplaşmaya adeta seyirci kalmaktalar. Silahların susturulması

konusunda hayırhah bir tutum sürdürürlerken “*bölgesel demokratik özerklik*” türü temelsiz, afaki önerileriyle, ayrı-
lıkçı iddialarına malzeme vermekteler.

***

Tüm demokratik kitle örgütlerinin, meslek örgütlerinin, sendikaların, siyasi parti ve örgütlerin Türkiye’de etnik farklılıklara saygıyı, Kürt ve diğer tüm etnik kimliklerin haklarına saygıyı özümsemiş, **demokratik bir kültürü** egemen kılmaları gerekiyor. Bu söylemin, toplumun en alt kesimlerine kadar tüm kitle örgütlerinde, okullarda, camilerde, medya organlarında yaygınlaştırılması boynumuzun borcu olmalıdır. Burnumuzun dibinde, Yugoslavya’da olanları yeniden ve yeniden hatırlamalı, linç kültürüne, anti-demokratik milliyetçi, ırkçı politikalara karşı **kardeşliği, yalnız kardeşliği** esas alan demokratik bilinci savunmalı ve yaymalıyız. **Bağdat harap olmadan...**

Güneydoğu İçin 5K+3T Formülü*

Bu paket acilen yürürlüğe konmalı: Kültürel hakların geliştirilmesi, kadınlara doğrudan gelir desteği, kamu altyapı yatırımları desteği, kentsel yatırımlara öncelik, katılımcı yerel yönetimleri güçlendirme, ticaretin, turizmin, tarımın gelişmesi.

Özellikle Türkiye'nin Doğusunda ve Güneydoğusunda yer alan illerde halkın "iş ve aş" beklentilerine, bugüne kadar cevap veremeyen AKP iktidarı, bölge için yeni bir paket oluşturduğu iddiasında.

Türkiye'nin 21 ilini kapsayan Doğu ve Güneydoğu illerinde yaşayan yüzde 16'lık yaklaşık 11,2 milyon nüfusun işsizlik ve yoksulluk sorunlarına, özellikle bölgenin birçok ilinde süren "düşük yoğunluklu savaş" diye tarif edilen çatışmalar ve bölgeye dönük "savunma-güvenlik" harcamaları'nın öncelik taşınması, çözüm üretmemiştir.

* Bu yazı 28 Mayıs 2008 tarihinde www.bianet.org adresinde yayınlanmıştır.

AKP iktidarı döneminde de Türkiye bütçesinden bu 21 ile aktarılmış görünen kaynaklar, sivil nüfusun iş ve aş beklentilerinden çok, bölgede “savunma-güvenlik” harcamalarında, bölgenin pek yararlanamadığı enerji yatırımlarında kullanıldı.

Özelleştirmelerle, kamu kuruluşlarını kapatmalarla, tarım ve hayvancılığa verilen desteklerin azaltılmasıyla bölgenin, milli gelire katkısı hızla azalmıştı. Gerileyen tarım ve hayvancılık, bölgeye hızla egemen olan şiddet ikliminin etkisiyle yoğun bir göçü de başlatmıştı. Bu durum, bölgenin insangücü ve servet-sermaye kanamasını artırırken, göç alan büyük metropollerde de ciddi uyum sorunları yaşanmasına yol açtı.

Nihayet, son 2007 nüfus sayımlarından anlaşılmaktadır ki, özellikle Güneydoğu insanı, artan yoksulluk ve güvenlik sorunlarına rağmen bölge dışına göç etmekten vazgeçmiş, göçenlerin bir kısmı geri dönmüş, bölgenin kent merkezlerine sığınmıştır. Bu geriye göçme ya da göçten vazgeçme kararında, göçülen Batı metropollerinde tutunamamak etkeni kadar, linçe varan hoşgörüsüzlüğe muhatap kalmak gibi davranışlar etkili olmuştur.

Dışlanma ve Güvensizlik Duygusu

Bölgede hızla artan işsizliğe, özellikle genç işsizliğine çözüm üretilemeyişi, kimliğin inkarı, dışlanma, devlete güvensizlik duygularını da beslemeye devam etmektedir. Bölgeyi uzun süre oyalayan GAP yatırımlarının, bölgenin kendi ihtiyaçlarından çok, Türkiye'nin gelişmiş bölgelerinin kullandığı enerji yatırımlarına odaklı olduğu ve mevzi

gelişme fırsatları dışında bölgede radikal değişikliklere yol açmadığı, enerji ayağı tamamlanırken tarım ayağına dönük yatırımların sürüncemede kaldığı anlaşılmıştır. Bölgenin güneyi GAP'la oyalanırken Kuzeydoğu illeri için hiçbir şey yapılmamış, bu bölgeden göçler daha da hızlanmıştır.

Yarıdan Fazlası Yoksulluk Sınırının Altında

Bölge, nüfusunun yarısından fazlası yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Yoksulluğun bir göstergesi olan yeşil kartla tedavi olan nüfus Türkiye genelinde, 2008'de 9,4 milyon olarak belirlenirken, bunların yüzde 46'sının, Doğu ve Güneydoğu'daki 21 ilde yaşadığı görülmektedir. Yeşil kartlılık oranı Hakkari, Ağrı, Van ve Bitlis'te nüfusun yarısını aşmaktadır.

Bölgedeki tarım dışı işsizlik oranı, Türkiye'nin diğer bölgelerinin üstündedir, tüketici enflasyonu bölgede daha yüksektir.

Bölgenin illerinin, sayıları 50'yi bulan "kalkınmada öncelikli iller" kapsamına alınması, hiçbir teşvik etkisi yaratmamış, 2002-2006 döneminde bölgenin 21 ilinde yatırım için teşvik görmüş yatırımların yüzde 4,4'ü bulan tutarı, tek başına Bursa'nın yatırımlarının altında kalmıştır.

Kamu Yatırımı "Savunma ve Güvenlik"e

Bölgeye aktarılmış görünen kamu kaynaklarının ağırlıklıla "savunma ve güvenlik" için harcandığı, bölge insanının iş ve aş beklentisine cevap vermediği görülmektedir. Bölgeye yapılmış görünen sınırlı miktardaki kamu yatırımlarının da bölge insanının istihdam ve girişim iklimi beklentisine

cevap vermeyen, enerji sektörü ağırlıklı yatırımlar olduğu anlaşılmaktadır. Bölgeye doğrudan yararı olmayan bu yatırımların bölgenin ekolojik dengesine verdiği zarar ve kültürel varlıklarına yaptığı tahribat ise gözardı edilmektedir.

Türkiye nüfusunun yüzde 16'sına yakını oluşturmasına karşın, kamu harcamalarından, nüfus başına hep Türkiye ortalamalarının çok altında pay alan bölge, mahalli idare harcamalarında da “öteki” muamelesi görmektedir.

Kentleşme oranı yüzde 60'a yaklaşan, bazı illerinde Türkiye ortalamasını geçen bölgenin kent sorunları hızla büyürken sorunları çözmeye dönük altyapı yatırımları, mahalli idarelere merkezden aktarılan paylar hep düşük kalmaktadır. Nüfusun yüzde 16'sını oluşturmasına karşın, bölgenin merkezi bütçeden mahalli idarelere ayırdığı pay yüzde 8,5'ta kalmaktadır.

5K+3T

Bölgenin sosyal ve ekonomik sorunları 5 K+3 T olarak özetlenebilecek bir paketin acilen yürürlüğe konulmasını gerektirmektedir. Önerdiğimiz bu önlemler sırasıyla şunlardır:

K1: Kültürel Hakların Geliştirilmesi

Doğu-Güneydoğu Anadolu'da gelişmenin önünü açacak girişimler salt ekonomik destek ve yatırımlarla sınırlı kalmamalıdır. Gelişme, ekonomik olduğu kadar sosyal, siyasal, kültürel düzeylerde de olmalı ve bunların önü de açılmalıdır.

Kürt kökenli yurttaşların ağırlıklı yaşadığı bu bölgede; farklılığın reddedilmediği, farklılıkları meşru kabul eden

bir siyasal, sosyal ve kültürel yaşam ortamı yaratılmalı, bunun için gerekli düzenlemeler gerçekleştirilmelidir . Siyasal, demokratik ve kültürel haklarla, kendini geliştirme hakkı toplumun tümü için eksiksiz ve eşit olarak kullanılabilir; Türkiye’de yaşayan tüm yurttaşların anadillerini geliştirebilmesi için kamusal eğitim-öğretim olanaklarının sunulması, toplumsal gelişmenin olmazsa olmaz koşullarındandır.

K2: Kadınlara Bütçeden Mutfak Desteği

Bölgede, çeşitli sektörlerde bir yatırım hamlesi düşünülse bile, bu yatırımların olgunlaşması ve gelir yaratıcı sonuca ulaşması uzun bir zaman alacaktır. Oysa bölgenin çok acil kaynak girişine ihtiyacı vardır.

Bu kaynak girişi hem bölge yoksullarının kendilerini adil bir toplumun eşit vatandaşları olarak hissetmeleri ve devlete güvenmeleri, hem de gündelik hayatlarını idame ettirmeleri için zorunludur. Kaynak girişi, bölgede talebi artırarak diğer ekonomik sektörlerde de canlılık kazandıracaktır. Kaynak transferi, “Doğrudan Gelir Desteği” olarak, Brezilya ve çoğu Latin Amerika ülkelerinde uygulanmış ve yoksullukla mücadelede sonuç vermiştir.

Doğrudan Gelir Desteği, öncelikle bu bölgemizde uygulanmalı ve merkezi bütçeden, Bölgedeki 1 milyon yoksul aileye, doğrudan annelere, her ay net asgari ücretin yarısı olan 200 TL maaş bağlanmalıdır. Bu desteğin mali portresi 2,4 milyar TL’dir ve 2007’de 203 milyar TL’yi bulan Türkiye bütçe harcamalarının sadece yüzde 1’i dolayındadır.

Kadınlara Bütçeden Mutfak Desteği önleminin finansmanı, hem vergi, hem de harcamalarda yapılacak küçük düzenlemelerle kolaylıkla karşılanabilir. Doğrudan gelir desteğini, eğitimi özendiren “şartlı gelir transferi”, sosyal hizmet karşılığı gelir transferi gibi sosyal politika unsurları tamamlamalıdır.

K3 : Kamu Altyapı Yatırımları Desteği

Bölgenin acil ihtiyacı sağlık, eğitim ve ulaşım altyapı yatırımlarıdır. Bu alanlara yapılacak yatırımlar bölge işgücünün vasfını geliştirerek çeşitli sektörlerde gelişmenin önünü de açacaktır.

K4: Kentsel Yatırımlara Öncelik

Özellikle merkez ilçelere yoğunlaşan nüfusun kentsel hizmetler ihtiyaçlarına karşılık verecek yatırımlar için destekler artırılmalıdır. Katılımcı yerel yönetimler önderliğinde, kentlerin, daha “yaşanabilir” olanaklara kavuşması Bölgeye becerili iş gücünü çekecektir. Kısa ve orta vadede, devletin ekonomik ve sosyal altyapı yatırımlarının harekete geçireceği inşaat sektörü vasıfsız işgücünün istihdamını artıracaktır.

K5: Katılımcı Yerel Yönetimleri Güçlendirme

Değiştirme ve iyileştirme faaliyetlerinin merkezi idare tarafından değil, yerel yönetimlerin karar ve inisiyatifi altında yürütülmesi, gerçekleştirilmesi temel prensip olmalıdır. Katılımcı yerel yönetimler önderliğinde kentlerin yaşanabilir hale getirilmesinde, örneğin, hükümet konakları, belediye binaları, okul ve sağlık ocaklarının onarımı ve boyan-

ması, kent içi yolların ve kaldırımların düzenlenmesi, basit çevre düzenlemeleri, sosyal ormancılık ve ağaçlandırma gibi faaliyetler kentlerin ve çevrenin değiştirilmesinin ve iyileştirilmesinin ilk adımlarını oluşturabilir. Yerel yönetimlerin yetkileri ve kaynakları hızla artırılmalıdır.

T1: Ticaretin Geliştirilmesi

Sanayi, Bölge için ilk planda öncelik verilecek bir sektör değildir. Bölgenin bitkisel ve hayvansal ürünlerini işleyen, hızlı kentleşmenin yaratacağı inşaat sanayiinin elemanlarını üretecek sanayi türleri için bir şans tabi ki vardır ve fiili olarak kullanılmaktadır. Ancak, Bölgenin sınır ülkeleriyle ticaretle kat edebileceği çok önemli bir mesafe vardır. Sınır ticaretini geliştirecek düzenlemelere ivedilikle geçilmelidir.

T2: Turizmin Geliştirilmesi

Bölgenin Güneydoğusunda Adıyaman-Şanlıurfa-Mardin-Diyarbakır güzergahı çok önemli kültür ve inanç turizmi potansiyellerine sahiptir. İspanya'nın Endülüs turizm endüstrisi deneyiminden çıkarılacak derslerle Bölge kendi Endülüs'ünü yaratabilir.

Van Gölü Havzası, Selçuklu, Urartu ve Ermeni uygarlıkları ile ilgili taşıdıkları emsalsiz kültürel varlıklar sayesinde kendi başına bir güzergah olma potansiyeline sahiptir. Doğu'da Erzurum, Palandöken, Kars, Ağrı güzergahında entegre bir doğa/kış, kültür turizmi için gerekli varlık birikimi ziyadesiyle mevcuttur.

Bu potansiyellerin fiziki altyapı ve tanıtım ile desteklenmesi halinde önemli gelişmeler görülecektir.

T3: Tarım ve Hayvancılıkta İyileştirme

Güneydoğu Anadolu bitkisel üretim, Doğu Anadolu hayvancılık bölgesidir. Tarım ve hayvancılık bölgede önemli bir potansiyele sahip olmakla birlikte, tarımda istihdam imkanlarının kısıtlı olması nedeniyle bu potansiyel, bölgenin ekonomik kalkınması için bir çare oluşturmamaktadır.

Çeşitli ihtiyaçlara aynı zamanda cevap verebilen kırsal gelişme projelerinin belirlenmesi ve uygulanması daha verimlidir. Önemli yatırımların yapılmış olduğu GAP bölgesinde sulama projeleri fiziksel ve kurumsal altyapı yatırımlarıyla sürdürülmeli, çevreyi de dikkate alan ürün desenleri dünyadaki gelişmeler ışığında yeniden planlanmalıdır; kırsal gelişme projelerine öncelik verilmelidir. Hayvancılıkta kültür ırklarına geçiş desteklenmelidir. (MS/TK)

Barış İstemeliyiz, Basra Harap Olmadan*

Tarımdan, kırlardan can havliyle bölge kent merkezlerine doluşan ve çoğunluğu yarı aç yarı tok yaşayan bölge insanı, yıllardır süren savaş ortamından yorgun.

Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) Makina Mühendisleri Odası'nın beşincisini gerçekleştirdiği Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ve Sanayileşme başlıklı sempozyuma bir bildiri ile katılmam vesilesiyle, gündemin ilk sırasındaki Güneydoğu'ya üç günlük bir seyahat gerçekleştirdim.

Bu zaman zarfında hem bölge ile ilgili ürettiğim bilginin isabetliliğini test etme, hem de sınır ötesi operasyon konusunda bölge insanının nabzını tutma fırsatım oldu. Yine aynı zaman zarfında gerçekleştirebildiğim ölçüde , bölgeyi değişik optiklerden gözleme imkanım oldu. Bunları paylaşmaya çalışacağım.

---

* Bu yazı 28 Ekim 2007 tarihinde www.bianet.org adresinde yayınlanmıştır.

Güneydoğu'nun iki büyük merkezi Diyarbakır ve Şanlıurfa'da çarpıcı olan, kent merkezlerinin olağanüstü göçlerle büyümesi, kısa sürede ikili yapıların oluşması.. İl nüfusları 1,5 milyonu aşmış olan bu iki ilde, nüfusun yarısından çoğu merkez ilçelere yığılmış durumda ve ikinci bir kutup yok gibi.

Merkez ilçelerde de ciddi bir kutuplaşma var. Bir yanda harcama gücü yüksek şehrin varlıklı eşrafının, sivil-asker bürokrasinin oluşturduğu tuzu kuru kesim, bir yanda da çoğunluğu oluşturan işi olan ve olmayan , çoğu kırdan yeni kopup gelmiş ve şehrin varoşlarındaki barınaklarda tutunmaya çalışan yoksul kesim.

Bu iki kesimi temsil eden kent dokuları da oluşmuş durumda. İstanbul'dan örnek alınmış korunaklı villa siteleri, alışveriş merkezleri , yoksul barınakları ile dibdibe..

Aslında Bölge hem net göç veriyor ama doğurganlık hızının yüksekliği nedeniyle, Türkiye nüfusu içindeki payını koruyor, hatta artırıyor.

Birkaç sayı: GAP Bölgesinin yedi ilinin (Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin, Siirt, Şırnak, Batman, Adıyaman) 2000 nüfusu beş milyon 168 bin olarak tesbit edilmişti. Yüzde 59'unun kentlerde yaşadığı bu nüfus, TÜİK projeksiyonlarına göre, 2007'de altı milyona yaklaştı, 2010'da ise 6,3 milyona yaklaşacak.. Dolayısıyla 2000'de Türkiye nüfusunun yüzde 7,7'sinin yaşadığı bölgede 2010'da yüzde 8,3'ü yaşıyor olacak ve 2010'da bölgenin kentleşme oranı, Türkiye ortalaması olan yüzde 70'e yaklaştı olacak.

Merkez ilçeler, Diyarbakır ve Şanlıurfa’da, il nüfuslarının yarıdan fazlasını barındırıyor halde. Bunun 2010’da yüzde 60’ı bulması çok mümkün. Dolayısıyla, bu iki büyük ilde il merkezleri egemen kutup olarak ortaya çıkıyorlar.

İl merkezlerinin nüfusu bu kadar çekmesinde tarım ve hayvancılığın çöküşü ana etken. Geçimini ağırlıkla geleneksel tarım ve hayvancılıktan sağlayan bölge nüfusunun, özellikle son yıllarda hem tarım ve hayvancılığa verilen desteklerin azaltılması, hem de yaşanan “düşük yoğunluklu savaş”ın (deyim yöneticilere aittir) can ve mal güvenliğini kırsalda daha çok tehdit etmesi, kırların boşalması ve kentlere yoğun göç yaşanmasına yol açmış durumda. .

İşsizlik En Büyük Sorun

Uzun bir dönemi Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarı döneminde olmak üzere 22 çeyrek üst üste gerçekleşmiş görünen büyüme süreci, Türkiye genelinde istihdamın artmasına imkan tanımazken, Güneydoğu, hem büyümenin nimetlerinden hem de istihdamdan yararlanamamış görünüyor. Güneydoğu’da , Türkiye ortalamalarının çok üstünde seyreden işsizlik göstergeleri, özellikle kentlerde işsizliğin en büyük sorun olarak kol gezdiğine işaret ediyor.

2002 sonrası Türkiye ekonomisinde 22 çeyrek boyunca yaşanmış görünen yüksek büyüme hızlarına karşın, büyümenin istihdam yaratamamak şeklinde tezahür eden çarpıklığı, işsizlik göstergelerine de yansıyor.

TÜİK, Türkiye geneli işsizlik oranını yüzde 10’a yakın açıklıyor. Ama, işgücü olarak tanımladığı nüfus verisindeki

sakatlardan kaynaklanan bir sıhhsizlik var bu göstergede. TÜİK, 15 yaş üstü nüfusun sadece yüzde 48'ini "işgücü" olarak tanımlayarak işsizlik oranı veriyor. Bu da gösterge- nin düşük çıkmasına yol açıyor. İşgücüne katılma oranı, Şanlıurfa-Diyarbakır , Mardin,Batman,Şırnak bölgelerinde ise yüzde 30'lara varan düşüklükte. Dolayısıyla buralar- daki işsizlik oranı , görünenin en az birkaç misli fazlasıyla "okunmalı"dır.

Bu itirazları saklı tutarak, görünen verilerden bölgenin işsizlik oranları ile ilgili şunlar söylenebilir: Bölgenin tü- münde genel işsizlik oranı 2006'da Şanlıurfa-Diyarbakır alt bölgesinde yüzde 12, Mardin çevresinde yaklaşık yüzde 16 ile yüzde 9,9 olan Türkiye ortalamasının çok üstünde .

2006'da "resmi işsiz" olarak saptanan bölge işgücünün sayısı da 121 bin. 2005 ile kıyaslandığında, işsizlikte geri- leme değil, artış var.

Bölgenin özellikle kentlerinde yaşanan çok şiddetli iş- sizlik sorununda, bölge tarım ve hayvancılığının çok hızlı şekilde gerilemesi etkili olmuş. Türkiye genelinde izlenen devlet desteklerini azaltıcı, tarımsal üretimi daraltıcı IMF- Dünya Bankası destekli politikalar, ülke genelinde olduğu gibi, Doğu ve Güneydoğu'da da tarımsal üretimde gerile- melere yol açmış durumda.

Türkiye geneline hakim olan tarımdaki bu gerilemenin üzerine, Güneydoğu ve Doğu'da geçerli olan şiddet ikli- mi, köy ve mezraların boşaltılması uygulamaları, tarımsal üretimde ve tarımla geçinen işgücünde önemli bir aşınmaya yol açmış.

Tarımda, kırsalda geçinemeyen, barmamayan can ve mal güvenliği sorunu yaşayan nüfus, can havliyle sığındığı kentlerde de ücretli olarak iş bulamamış, birikimleriyle kurmaya çalıştığı işportacılık, küçük girişimcilik çabalarıyla tutunmayı denemiş, bu hızlı göçler, başta Diyarbakır, Van, Şanlıurfa olmak üzere belli merkezlerde önemli “büyük-kent sorunları” da yaratmış görünüyör.

Doğu ve Güneydoğu'nun alt bölgelerinde tarımda dramatik istihdam kayıpları yaşandı. Şanlıurfa-Diyarbakır tarım nüfusu 2005'ten 2006'ya 11 puan , Mardin'de 9 puan gerilemiş görünüyor. . Bunlar ürpertici azalmalar...

Yatırım Teşvikleri Etkisiz...

Güneydoğu'da özellikle kentlerde artan işsizlerin iş arayışlarına ancak yeni yatırımlarla çözüm üretilebilir. Ancak, bölgede yapılan yatırımlar, sağlanmış görünen teşviklere rağmen sınırlı.

Güneydoğu'nun yedi ilinin tamamı, sayıları 50'ye yaklaşan teşvikli il, ya da kalkınmada öncelikli il kapsamında yer almakla birlikte, beklenen yatırımlara yeterince kavuşamıyorlar.

2002-2006 döneminde GAP illerinin teşvikli yatırımlardan aldığı payın ortalaması yüzde 2,27de kalmakla birlikte 2006'da bu payın 633 milyon TL ile biraz artarak yüzde 2,8'e yaklaştığı görülmüş. Bu artma eğilimi, bir ölçüde Kuzey Irak ile artan ekonomik ilişkilerle açıklanıyor.

Toplam yatırımlardaki payı yüzde 2,2 olan GAP yatırımlarının 7 il arasında paylaşımına bakıldığında, Adıyaman'ın

bölge toplamında yüzde 23, Şanlıurfa'nın yüzde 20, Diyarbakır'ın yüzde 19, Şırnak'ın da yüzde 15, Mardin'in yüzde 9 pay aldığı görülüyor. En az pay alanlar da Batman ile Siirt...

Adıyaman'ın ilk sırayı almasında, Gaziantep kaynaklı yatırımların etkisi büyük. Gaziantep'in sınır komşusu olan Adıyaman'a, G.Antep merkezli holdinglerden ağırlıklı tekstil yatırımları gelmesi, ilin payının ilk sırayı almasında önemli bir etken.

Şanlıurfa ve Diyarbakır'ın sıralamada ikinci ve üçüncü olmaları da GAP tarım ve enerji kamu projelerinin bu iki ilde yoğunlaşmış olması ile ilgili.

2002-2007 döneminde GAP illerine yapılan yatırımların sektörel dağılımına bakıldığında, imalat sanayi yatırımlarının yüzde 50 dolayında olduğu, enerjinin yüzde 8, tarımın yüzde 3, hizmetlerin yüzde 39 pay sahibi olduğu görülüyor.

Toplam yatırımlarda, ilk sırayı yüzde 24 ile tekstil (dokuma-giyim) alırken ikinci sırada yüzde 19 ile çimento ve inşaat malzemesi dalları geliyor. Sağlık, GAP bölgesi yatırımlarında yüzde 12 ile üçüncü sırayı alırken, yüzde 8 ile ulaştırmanın dördüncü, yüzde 6 ile altyapının beşinci sırayı aldığı görülüyor. Onca GAP sulama yatırımlarına rağmen bitkisel üretim ve hayvancılık yatırımlarının yüzde 3, gıda yatırımlarının ise yüzde 5'te kalması ilginç.

Dokuma-giyim yatırımlarının yüzde 66'sı Adıyaman'a, yüzde 26'sı Ş.Urfa'ya yapılmış. Adıyaman tekstil yatırımlarının G.Antep kaynaklı olduğunu yineleyelim. Ş.Urfa'da

ise pamuk ekiminin artması ile sektöre yatırımlar artmış görünüyor.

Tekstilden sonraki sırayı alan sektörlerin daha çok, hızlı kentlere yığılan nüfusun ihtiyacı konut, işyeri, kent altyapısı ile ilgili olduğu dikkat çekiyor. Çimento ve inşaat malzemesi (özellikle mermer) ile ilgili sektörlerde yatırımların yüzde 19'a ulaşması, altyapı yatırımlarının yüzde 6 pay alması hızlı kentleşme ile ilgili.

İnşaat malzemesi ile ilgili sanayi yatırımlarının Şırnak, Ş.Urfa ve D.Bakır'da yoğunlaştığı dikkat çekiyor. Toplamda yüzde 12 olan sağlık yatırımlarının yüzde 23'ü D.Bakır, yüzde 23'ü Ş.Urfa, yüzde 35'i Batman'da. Enerjide altı yatırım yapıldı, bunların ikisi Şırnak'ta ve yatırım tutarından yüzde 57 pay aldı. Şırnak'taki elektrik santralleri yakıt olarak fuel oil kullanıyor ve Kuzey Irak'a elektrik ihraç ediyor. Aynı kapsamda yeni santrallerin Hakkari ve Şırnak'ta tesisi için lisans başvuruları olduğu biliniyor.

GAP İhracatı

Bölgenin tarımsal ve sanayi üretiminin çoğunlukla iç pazara dönük olduğu, bölgenin sınır illerinin ihracatının ise çoğunlukla il dışı ürünlerden oluştuğu gözleniyor. Özellikle Irak pazarına ihracatın söz konusu yapıldığı 7 GAP ili 2003 Irak işgali sonrası ihracatını hızlandırmış. Dış Ticaret Müsteşarlığı verilerine göre, 2001'de 109 milyon dolar olan ihracat, 2002'de 70 milyon dolara düştükten sonra 2003'ten sonra hızlanmış ve 2005'te 612 milyon dolara kadar çıkmış (Kaynak Dış Ticaret Müsteşarlığı (DTM) verilerinden hesaplandı).

Şırnak ve Mardin, bölgeden yapılan ihracatın üçte ikisini gerçekleştiriyorlar. İhraç ürünlerinde illerin üretimi çimento ve diğer inşaat malzemeleri başı çekerken demir-çelik ve çeşitli sanayi ürünleri de bölge dışından getirilerek ihraç ediliyor (Kaynak DTM verilerinden hesaplandı).

Kuzey Irak'la ekonomik ilişkilerde, Barzani'ye yakınlığın önemli bir etken olduğu yaygın bir görüş. KDP'ye yakın Kürt işadamlarının Irak ile ticarete öncelik aldığı açıkça konuşuluyor.

GAP'ın Neresindeyiz?

GAP'ın Güneydoğu'ya bunca zaman sonra yaptığı katkılara gelince..Bölgedeki kamu yatırımlarının 2006 sonu itibariyle toplamı (stoku), Türkiye toplam kamu yatırımlarının yüzde 9'una yaklaşıyor. Payın göreceli olarak kabarık görünmesi GAP yatırımları ile ilgili. Nitekim 7 ilin toplamı 20 milyar TL'yi bulan kamu yatırımlarında Şanlıurfa, Diyarbakır ve Mardin ilk 3 sırayı alıyor ve payları yüzde 90.

Türkiye toplam kamu yatırımlarından yüzde 5,5 pay alan GAP'ın merkezi Şanlıurfa'da kamu yatırımlarının yüzde 52'si enerji, yüzde 40'ı sulama yatırımlarından oluşuyor ve Şanlıurfa kamu projeleri , yüzde 75'e yaklaşan gerçekleştirme oranı ile en hızlı ilerleyen projeler.

Kamu yatırımlarında ikinci sırayı alan Diyarbakır'ın projeleri ise yüzde 84 oranında tarım sektöründe sulama yatırımları. Ancak, Diyarbakır'da yatırımların gerçekleştirme oranı yüzde 35 ile çok gerilerde.

Bölge kamu yatırımlarında üçüncü sırayı alan Mardin'in yatırımlarının da yüzde 85'i enerji yatırımları. Mardin'deki kamu yatırımları henüz çok başlardadır ve gerçekleşme oranı yüzde 3 dolaylarında.

Toplam kamu yatırımlarından yüzde 9'a yakın pay almakla beraber, Güneydoğu kamu yatırımlarının gerçekleşme payı yüzde 44 dolayında. Bu oranı da yükselten Şanlıurfa.. Diğer illerdeki kamu yatırımları ödenek azlığından çok yavaş ilerliyor. Hasılı, çok şeyler vaadeden GAP, bölgeye henüz beklediğini verebilmiş değil ve yatırımların tamamlanması da hayli zaman alacak gibi görünüyor.

Korkudan Barışa...

Tarımdan, kırlardan can havliyle bölge kent merkezlerine doluşan ve çoğunluğu yarı aç yarı tok yaşayan bölge insanı, yıllardır süren savaş ortamından yorgun. Son günlerde başlayan gerginlikle birlikte, 1990'larda yaşadıklarını söyledikleri korkunun yeniden geldiğini, aynı kabusları tekrar görmeye başladıklarını ifade ediyorlar.

AKP ve öncesi hükümetin icraatlarının bölge insanlarına önemli şeyler getirmediklerini bilmelerine rağmen, "sıra bize de gelir" umuduyla, 2007 seçimlerinde tercihlerini AKP'ye kaydardıkları biliniyor. AKP, ilk yerel seçimde bu kayışı hızlandırmaya dönük bir hazırlık içinde.

Yerel yönetimleri elinde tutan Demokratik Toplum Partisi'liler (DTP) ise kaygılı; "kaleleri" vermemeye dönük arayış içindeler. Fısıltıyla söylense de ağırlıklı ifade şöyle: Bölge insanı gerilimden yorgun, barış istiyor ve artık iş-aş

istiyor. Dağdaki PKK ve ovadaki teşkilatına olan bağlılığı, güveni, taraftarlığı azalıyor. Bu soğumada, pozitif bir siyaset geliştirememeleri etken.

Hele ki mecliste grubu olmakla birlikte, DTP'nin bir çıkış yapamadığı, tartışmaları Türkiye genelindeki demokrasi sorununa, özelde de bölgenin iş ve aş sorununa çekemediği; ve siyaseti Öcalan odaklı sürdürme kısırlığını aşamadıkları eleştirisi çok yaygın.

Bölge girişimcileri, Irak bütününde istikrarın ve barışın tesis edilmesi ve Türkiye ile Irak ilişkilerinin düzelmesi halinde, makus talihlerinin kırılacağına dair çok önemli ipuçları yakaladıklarını ifade ediyorlar. Başta Kuzey Irak'a olmak üzere Irak'ın tamamına çeşitli sanayi ürünlerinden elektrik enerjisine kadar önemli ölçüde ihracatın yapılabilceğini, bunun önemli bir kısmının da bölgede kurulacak tesislerle gerçekleşeceğini ifade ediyorlar.

Yatırımların artması için bölgeye mahsus özel teşvikler verilmesi, bir tür bölgeyi Türkiye ortalamalarına yaklaştıracak "pozitif ayrımcılığa" gidilmesi gerektiği görüşünü paylaşıyorlar. Barışın tesisi ve gerilimin azalması ile bölgenin inanılmaz bir kültür turizmi potansiyeli olduğunu ancak görünce anlayabiliyorsunuz. Adıyaman-Şanlıurfa-Diyarbakır ve Mardin'den oluşan destinasyonun, bir İspanya'nın Endülüs'ünün sahip olduğu potansiyelden geri kalan hiçbir yanı yok.

Buraya kamu eliyle yapılacak ulaşım yatırımları, restorasyon çalışmaları, kültür turizmine dönük yatırımların, bölgeye kısa zamanda büyük zenginlikler taşıyacağından hiç kuşku duyulmamalıdır. Nitekim bu potansiyeli gören

Hilton'un Diyarbakır'a bir otel inşası niyetinin olduğunu öğrendim. Bölge insanı da bu potansiyelin farkında ve bu beklentilerin içinde.

Bölge kalkınmasında, çevreyi kirletecek sanayi fetişizmi yerine, kültür turizmi yanında bir kongre ve fuar merkezi olma yolunda da hızla ilerleyen bölgeyi turizm eksenli geliştirecek vizyonların üretilmesi gerekiyor. Bölgede, özellikle Irak'tan talep görecektir bir sağlık turizminin de çok önemli bir potansiyel taşıdığını ekleyelim.

Bölge Kürdünün, Kuzey Irak Kürt yönetimince ayartılacağı ya da kışkırtılacağı paranoyasına son verilmesi gerektiğini, ancak oradaki insanlarla kuracağınız sıcak temasla anlayabilirsiniz. Güneydoğu Kürtlerinin ezici çoğunluğu, Türkiye'yi, vatanlarını, birçok milliyetçi Türk'ten daha çok seviyorlar. İki etnik kimliğin içiçeliğinden, etle tırnak olduklarından herkesten çok eminler ve farkındalar.

Milliyetçi Kürtlerin ve milliyetçi Türklerin, iki halkı birbirinden soğutmaya dönük kışkırtmalarına ve tahriklerine kapılmaya direniyorlar. Kürt kimliğine samimi olarak saygı istiyorlar o kadar, ama ayrışmaya, kutuplaşmaya hiç de niyetli değiller, bu kez dolduruşa gelmemeye kararlı görünüyorlar.

Bölgenin 60'a yakın sivil toplum kuruluşunun, PKK'nın şiddeti durdurmasını ve sınır ötesi operasyonun da yapılmamasını dile getirdikleri bildiri, bu kararlılığın bir ifadesi olarak okunmalı.

Barışı, evet barışı istemeliyiz, son ana kadar..

Ba'de Harab'ül Basra.. (Basra harap olmadan!..)

“Kürtler İçe Kapanıyor”*

Tarihteki en birinci gerçeğimiz bu toprakların bir büyü-sünün olduğuydu. Dil, din, ırk bakmadan herkesi birbirine kardeş yapan, insandan insana geçen bir büyü... Ermenilerle, Rumlarla bozulduğu zaman içimizin nasıl da yandığı, aramızdan gittiği anda bizi nasıl da eksik bırakan, artık eskisi kadar sağlıklı ve güzel olamadığımız bir büyü...

Şimdi o büyü Malazgirt'ten bu yana birlikte yaşayan iki kardeşin arasında da sancılar çekmeye başladı. Elbette 937 yıldır hiç bozulmadı, ama kabul edelim ki bir süredir tepemizde sarı bir ikaz lambası yanıp sönüyor. Hepimizi ikaz ediyor: “Bu coğrafyanın, tarihin büyü-sünü mahalle aralarında heba etmeyin” diyor.

Bunu Altınova'da diyor, Hadırlı'da diyor, Ordu'nun fin-dık bahçelerinde, Akyazı'da diyor, Bozüyük'te, Ödemiş'te,

---

* Devrim Sevimay tarafından Mustafa Sönmez ile yapılan bu röportaj 14 Ekim 2008 tarihli Milliyet gazetesinde yayınlanmıştır

Milas'ta ve daha duyduğumuz, okuduğumuz, kulağımıza gelen tüm akılsız **“Türk-Kürt gerginliği”** hikâyelerinde diyor.

Zaten geçen hafta Prof. Dr. Erinç Yeldan da söyledi, “Ekonomide durgunluk, işsizlik arttıkça toplumda etnik ve inanç merkezli çatışmalar artar” diye... Bu hafta da **iktisatçı Mustafa Sönmez'den** öğreniyoruz ki, işin hiç üzerinde durmadığımız ama çok ciddi bir boyutu daha varmış. Hem de “Başka Aktütün'ler olmasın”ı konuşurken mutlaka “Başka Altınova'lar olmasın”ı da konuşuracak bir boyut...

Velhasıl, tüm leydilerin ve centilmenlerin, ağaların-beylerin, konu komşu, çoluk çocuk herkesin dikkatine:Linç kültürü geliyor

- Genelkurmay Başkanı Orgeneral İlker Başbuğ geçen hafta kimi uzman ve bilim adamlarını çağırıp mealen “Kürt meselesiyle ilgili ne düşünüyorsunuz?” diye sordu. Bu soruyu size de yöneltse bir Kürt, bölgeye sürekli gidip gelen bir araştırmacı ve de bir iktisatçı olarak ilk neye dikkat çekmek isterdiniz?

- “Aşağıda inanılmaz ayrışmalar başlıyor, buna çok dikkat edin” derdim.

Ne tür ayrışmalar?

- Türk - Kürt mahalleleri ayrışması. Böyle bir şeyle ilk kez karşılaşyoruz.

- Sizce niye oluyor bu?

- Türkiye'de son örneklerini Altınova'da, Adana'da gördüğümüz feci bir linç kültürü geliyor. Bunun elbette türlü

sebepleri olabilir, fakat tek bir sonucu var, o da çok ürkütücü.

- *Nedir o?*

- Kürtler artık Güneydoğu'ya kapanıyor.

- *Bunu neye dayanarak söylüyorsunuz?*

- İstatistiksel verilere baktığımızda Güneydoğu'nun artık göç vermediğini görüyorsunuz.

- *Elinizdeki sayılar ne?*

- Türkiye İstatistik Kurumu'nun verilerine göre, 1990-2000 döneminde; Doğu ve Güneydoğu'daki 21 ilden 426 bin göç yaşanmış. Ama 2000 sonrası bu eğilimin değiştiğini gözlemliyoruz. 2007 Adrese Dayalı Nüfus Sayımı sonuçlarına göre 2000-2007 arasında bölge nüfusu, 21 il toplamında yüzde 1.4 oranında azalmış. Ancak, nüfusu artan ve azalan iller tasnif edildiğinde, genel karakteri göç vermek olan bölgede, Güneydoğu'nun nüfusunun azalmayıp arttığı dikkat çekiyor.

2000-2007 döneminde nüfusu en çok artan iller Şırnak, Van ve Siirt. Nüfusları 1.5 milyon bandında olan illerden Diyarbakır'da 7 yıldaki nüfus artışının yüzde 7.2, Şanlıurfa'da yüzde 5.5 olması, 1 milyona yaklaşan nüfusıyla Van'daki artışın yüzde 12'ye yaklaşması, keza 750 bine yaklaşan nüfusıyla Mardin'de yüzde 6'ya yakın nüfus artışı yaşanması önemli bulgulardır.

Sefaletle Rağmen Göç Durdu

- *Bölgedeki doğurganlık hızının yüksek olması bir sebep olamaz mı?*

- Bir sebeptir, fakat daha önce bu kadar göç hareketi olan bir bölge için tek açıklama doğurganlık hızı olamaz. Anlıyorsunuz ki nüfus göç etmiyor, hatta belki de geri dönüşler oluyor bölgeye.

- **Acaba bölgenin refah düzeyi arttı diyebilir miyiz?**

- Değil, göstergelere baktığımızda işsizlik artmış; tescilli yoksul insan sayısı artmış; kamu yatırımları azalmış; kişi başına eğitim harcamaları düşmüş; kişi başına sağlık harcamaları düşmüş. Hiçbir refah göstergesi yok. Ama açlık, sefaletle rağmen insanlar göç etmiyorlar, kendi bölgelerine kapanıyorlar. En fazla köyünden çıkıp merkez ilçelere geliyor.

Tarım işçilerine bakın, eskiden köylerde yaşarlardı. Çukurova'ya veya fındığa köylerden giderlerdi. Şimdi bütün tarım işçileri Güneydoğu kentlerinin varoşlarında yaşıyor. Merkez ilçeler yoğun nüfus baskısı altında. Artık nüfusun yarısını bölgenin merkez ilçeleri barındırıyor. Göç hareketi bölgenin içinde devam ediyor ama dışarı çıkmıyor.

- **Bunun sebebi doğurganlık hızı değilse, refah düzeyinin artması değilse, o halde içe kapanma meselesi mi diyorsunuz?**

- Evet, Kürtler içe kapanmaya, güvenlik kaygısı yüzünden işin aşın bile peşinden gidemiyor, bölgede yoksulluğu ile kalıyor. Bu tercihlerinde de Batı illerimizde Kürt kimliğine karşı bazı kesimlerce gösterilen hoşgörüsüzlüğün, linçe varan mütecaviz tavırların, "milliyetçi mahalle baskıları"nın etkisi çok büyük. Bunu bire bir gözlemlerle de anlıyorsunuz.

Güneydoğu'da konuştuğunuz zaman insanlar artık diyorlar ki, "Biz burada yoksuluz ama emniyetteyiz. Biz İstanbul'a ya da başka bir Batı iline gittiğimizde geriliyoruz. Eskiden Doğu'da yaşarken geriliyorduk ama artık kendimizi burada hiç olmazsa güvende hissediyoruz "diyorlar.

21 Plakalılara Saldırganlık Var

- Nasıl bir gerginlik mesela?

- Mesela Türkiye'nin her yerinde ana dilini sokakta, vapurda, metroda rahat rahat konuşabilmek istiyor insanlar. Bunu konuşamayınca, kendisine kötü kötü bakıldığını hissedince ve hatta sataşılınca geriliyorlar. Ama artık değil yollarda Kürtçe konuşmak, İstanbul'da şu anda **21 plakalı otomobille dolaşmak bile sorun.**

- Gerçekten böyle mi?

- Böyle tabii, 21 plakalılara inanılmaz bir saldırganlık var. Bunlar olacak şeyler değil, ama buralara kadar geldik. Hepsi medyaya yansımıyor, fakat bu havayı kokluyorsunuz, bu gerilimin artık her yerde yaşandığının farkındasınız. O zaman da ne oluyor? Kürtler ancak birbirleriyle iş yapmaya başlıyor, birbirlerinin yaşadıkları mahallelerde oturmayı tercih ediyor ve giderek tatsız, talihsiz bir gruplaşma doğuyor.

Hiç politik nedenlerle olmayan bir asayiş meselesinde bile bir Kürt ismi ortaya çıktığı anda hadise hemen bir Kürt-Türk, Kürt-Arap meselesine dönüştürülüp kışkırtılabiliyor.

- *Tabii bir de işin “ekmek kavgası” tarafı var?..*

- Tabii, hele de artık ekmeğin iyice aslanın ağzına girecek, **çünkü tarihin en büyük dünya krizlerinden birini yaşamaya başladık.** Bu, Türkiye’ye de yansıtacak ve yavaş yavaş şantiyeler kapanacak, kayıtlı işçilerin olduğu fabrika kesiminde daralmalar olacak. Eğer o vakit bir sağduyu hâkim olmazsa, özellikle **sendikalar meselenin etnik değil, sınıfsal bir mesele olduğunu** tabana doğru düzgün anlatamazlarsa, çok rahat, alttan alta bir kavga başlayabilir, mesele sınıfsal olmaktan etnik meseleye doğru eğrilebilir.

- *Almanya’da Türklerin başına gelenler gibi mi?*

- Aynen öyle. Bu tehlike şimdi Türkiye’nin kendi kardeşlerinin arasında var.

Biz Komşulardan Farklıyız

- *Yalnız belki şimdi bir kısım insan da “Ne güzel işte göç durmuş, onlar kendi kültürleriyle orada yaşasınlar, biz de burada” diyebilir?..*

- İşte bu olabilecek en sağlıksız yaklaşım olur. Kürtlerin de Türklerin de Türkiye’yi bir bütün olarak vatan kabul edip her yerini evi gibi görebilmesi gerekiyor. Eğer tam tersine **“oradakiler - buradakiler”** ayrışması başlarsa o zaman orası vatan olmaktan, oradakiler de vatandaş olmaktan çıkar. Oysa Türkiye’nin Suriye’den, Irak’tan, İran’dan farkı, Kürtlerinin bir coğrafyada bloklaşmamış olması, bütün Misak-ı Milli sınırları içinde yaşama şansı bulmuş olmasıdır.

- *Bu aslında Türkiye’nin en büyük şansı değil mi?*

- Elbette, zaten bu şans sayesinde Kürtler Türkiye’de belli kademelere kadar gelme imkanı bulmuşlar, kapitalist olmuşlar, siyasetçi olmuşlar, sermaye biriktirmişler ve bunu ülkenin her yerinde yapabilmişler. Ama şimdi süreç tersine işlemeye başlarsa, belli bir coğrafyaya itilirlirse, sıkıştırılırlarsa, onlar da ancak orayı kendilerine vatan bellerlerse işte asıl tehlike o zaman ortaya çıkar.

- *“Belki de belli bir coğrafyaya çekilmekten Kürtler de memnundur, siyasi gelecek açısından bunu bir ön adım olarak görüyorlardır”; böyle bir ihtimal olabilir mi?*

- Ben kesinlikle böyle bir memnuniyet de, böyle bir ihtimal de görmüyorum. Kürtler bütün Türkiye’yi vatan olarak yaşamayı istiyorlar. Ankara’yı da istiyorlar, İstanbul’u da istiyorlar, İzmir’i, Akdeniz’i, Karadeniz’i, her tarafta gidip yaşayabilmeyi istiyorlar. “Burası bizim bölgemiz, bağımsız Kürdistan” gibi bir anlayış bir kere en başta kendi çıkarlarına uygun değil. Kaldı ki toplumsal dokuya da hiç uygun değil. Bizimki gibi bir **Kürt-Türk kardeşliği** boyutunda başka bir etnik kaynaşma örneği sanırım pek yoktur yeryüzünde.

Türkiyelileşmek Yara Alacak

- *Aslında hâlâ bu bağlar sağlam, duruyor. Hâlâ Kürtlerle Türkler evleniyor; hâlâ Diyarbakır havaalanından binlerce yolcu Batı illerine gidip geliyor. Siz de herhalde “Entegrasyon çözülmeye başladı, bu iş bitti” demiyorsunuzdur?*

Elbette demiyorum ama bölgeye çekilme, içe kapanma gibi de bir eğilim var diyorum. Bu henüz bir eğilim ama

çok önemli bir uyarı yapıyor bize. Olmayan bir şeyi ilk defa gösteriyor. Bu veri bize, “Eğer bu ayrışmalar devam ederse herkes kabuğuna çekilecek, Türkiyelileşmek yara alacak” diyor.

- Yani sizce bu toplum bir 25 yıl daha bu şiddeti ve gerilimi kaldıramaz gibi mi duruyor?

- Bence kaldıramaz, çünkü insanlar yorgun düşüyor. Bağlar gevşiyor, tahammüller azalmaya başlıyor, yabancılaşma, birbirini düşman gibi görme tohumları besleniyor ve bu iş kötü bir yere doğru gidiyor. Kaynak kaybı var, insan kaybı var ama her şeyden önce gerçekten bir kardeşlik geleneği, bir arada yaşama kültürü yok oluyor.

- Tabii o en kötü senaryoyu ağızımıza bile almak istemiyoruz?

- İstemiyoruz ama tarihten de ders çıkarmak lazım. Eskiden acaba Türkler, Kürtler ve Ermenilerin ilişkileri çok mu kopuktu? Hayır, orada da iç içe geçmişlik vardı. Ermenilerin farklı dinleri olsa da insanlar bir kardeşlik içersinde yüzyıllarca bir arada yaşadılar. Ama sonra öyle bir an geliyor ki işte o ummadığınız şey yaşanıyor. Bunu kışkırtan çok farklı dinamikler olduğunu unutmamak lazım. Kendimizi kışkırtılmaya çok müsait bir ülke haline getirmememiz lazım. “Kürt = PKK” yargısı yerine herkes Kürdünü, özellikle Kürt emekçisini sevsin, korusun, güvensin. Göreceksiniz, her sorun daha çabuk çözüm bulacak, her fitne, fesat dönüp sahibini kahredecektir.

Dört Kürt Enstitüsü Kurulsa Kıyamet Kopmazdı

- Kürt kimliğinin tanınmasından genel anlamda kastedilen ne; mesela Kürtlerin Anayasa'da kurucu unsur olarak geçmesi mi yoksa sadece kültürel haklarla ilgili istekler mi?

Bugüne kadar neredeyse bütün liderler “Biz bu kimliği tanıyoruz” diyor. Hatta kuvvet komutanları bile “Biz yanılmışız” dediler. Peki sonuç? Tanıdınız da ne yaptınız? Bir şeyler yapın. Mesela, hiç Anayasa’ya falan girmeden Kültür Bakanlığı’na bağlı İstanbul, Ankara, İzmir, Diyarbakır’da dört Kürt enstitüsü veya kültür merkezi kurulsaydı, orada isteyenler gidip dil öğrenseler, müziklerini icra etseler, isteyenler tiyatro yapsalar, isteyenler edebiyat grupları kursalar kıyamet mi kopardı? Bu çok olmaz bir şey mi?

- Sadece dört kültür merkezi mi?

- Bunun pazarlığı olmaz, önemli olan niyettir. Ama mesela birtakım okullarda Kürtçe, seçmeli ders olarak konabilirdi. RTÜK’e bağlı olarak Kürtler de televizyon kurabilirdi. İşte kültürel haksı kültürel hak; yani “Ben seni kimliğimle tanıyorum, kültürel gelişmene merkezi bütçemizden harcam yapıyorum.” Bunlar denense ne kaybedilir? Bunlar ne referandum gerektirir ne anayasa değişikliği gerektirir; anlayış değişsin yeter.

Kadınlara 200'er TL Vermek Hayat Kurtarır

Sizin Doğu ve Güneydoğu illerimize ilişkin “5K+3T” diye özetlediğiniz bir öneriniz var. Ne demek “5K+3T”?

- K1: Kültürel Hakların Geliştirilmesi.
- K2: Kadınlara Bütçeden Mutfak Desteği.
- K3: Kamu Altyapı Yatırımları Desteği.
- K4: Kentsel Yatırımlara Öncelik.
- K5: Katılımcı Yerel Yönetimleri Güçlendirme.
- T1: Ticaretin Geliştirilmesi.
- T2: Turizmin Geliştirilmesi.
- T3: Tarım ve Hayvancılıkta İyileştirme

- *K2'nin formülü ne?*

- Şimdi bölgede çeşitli sektörlere bir yatırım hamlesi düşünülse bile bu yatırımların olgunlaşması ve gelir yaratıcı sonuca ulaşması uzun bir zaman alacaktır. Oysa bölgenin çok acil kaynak girişine ihtiyacı var. Bunun için merkezi bütçeden, bölgedeki 1 milyon yoksul aileye ama o da doğrudan annelere, her ay net asgari ücretin yarısı olan 200 TL maaş bağlanmalıdır. Bu desteğin mali portesi 2.4 milyar TL'dir. Yani 2007'de 203 milyar TL'yi bulan Türkiye bütçe harcamalarının sadece yüzde 1' i dolayında. Bu da vergi ve harcamalarda yapılacak küçük düzenlemelerle kolaylıkla karşılanabilir.

- *İyi, ama batıdaki yoksul anneler "Hani bize" demeyecek mi?*

- Aslında 200 TL'yi Türkiye'nin bütün yoksul annelerine tek tek vermek mümkün. Bu gerçekten sanıldığı gibi bütçede önemli bir kalem değil. Bütçenin yüzde 2 veya 3'ünü ancak buluyor. **Bunu Brezilya'da Lula yaptı** ve çok etkili sonuçlar aldı. Başka Güney Amerikalılar yaptı. Bunlar olmayacak şeyler değil.

Hele de Doğu ve Güneydoğu bölgelerine yapılacak artı kaynak girişi, talebi artırarak diğer ekonomik sektörlere de canlılık kazandıracaktır.

Daha önemlisi çok sıcak bir mesajı var. Diyecek ki oradaki Kürt annesi, “Bak, benim devletim bana kol kanat getiriyor, benim mutfağımı dert ediyor.” Çünkü bu onun için bir vatandaşlık hakkı olacak. Bunu AKP’nin sadakaları gibi değil, sosyal devletin özellikle bölgedeki Kürt kadınlarına kucaklayıcı bir kaynak transferi olarak düşünün.

- Peki 5K+3T gerçekleşse sizce terör biter mi?

- Hiç olmazsa tünelin ucunda bir ışık olduğu görünür. Bunu denemekle bir şey kaybetmezsiniz ve denemenin de çok ağır bir faturası yok. “Bunu denedik ama sonuç alamadık” diyebiliyorlar mı? Hayır, onun yerine **hep denenmişte ısrar ediyorlar. Hep şiddete şiddetle karşılık vermek; hep evin, sınırlarımızın içini düzenlemek yerine sınır ötesiyle uğraşmak.**

Zaten 25 yıldır sadece bunu yapıyorsunuz, bir kere de kendi insanınızı kucaklamayı bilin, sizin gözünüzün içine korkmadan bakmasını sağlayın, bakalım oluyor mu bunlar, bakalım ayartılabiliyorlar mı?

1900

1901

1902

1903

1904

1905

1906

1907

1908

1909

1910

1911

1912

1913

1914

1915

1916

1917

1918

I. Bölüm

C) AKP - Egemenler ve Kürt Sorunu

Kürt Sorununda Yanlışlar: Bölgecilik ve Ekonomizm*

Hem Kürt hem Türk tarafında “Kürt Sorunu” tartışılırken ısrarla tekrarlanan iki temel yanlış var. Bunlar;

1-Kürt kimliği ile ilgili tartışmalara “bölge” nosyonunu katmak, coğrafya temelinde Kürtlerin demokratik haklarını savunmaya çalışmak;

2-Bölgesel eşitsizlikten kaynaklanan ekonomik yoksulluk ve yoksunlukları “Kürt olma”ya ve Kürt sorununun çözümlünü de “kalkınma”ya, yatırıma indirgemek. Bunların üstünden gidelim. Kürtlerin demokratik hak ve özgürlüklerini talep etmeleri, kültürel hakları için mücadeleleri doğrudur,saygındır. Ancak, bunu Türkiye'nin belli bir bölgesine sıkıştırıp, o bölgelerde, son zamanlardaki “**demokratik özerklik**” yaftası ile yapmaya kalkışmak yanlış-

* Bu yazı 28 Haziran 2010 tarihinde Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır.

tır. Çünkü, 2000'lerin Türkiye'sinde iyice ortaya çıkmıştır ki, Kürtler sadece Güneydoğu ve Doğu'daki 21 ilde değil, tüm Türkiye illerinde yaşamaktadırlar.

***

Doğu ve Güneydoğu illerimizde doğan nüfusa isteyen (abartılı bir ifade olması bahasına) "Kürt" nitelemesinde bulunsun , isteyen kısaca Doğu doğumlu nüfus desin, 2009 verileri şu gerçekliği sergiliyor; 2009 Adrese Dayalı Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, 21 doğu-güneydoğu ilimiz doğumlu nüfus 18,5 milyona yakın. Bu, toplam Türkiye nüfusunun yüzde 25,6'sı demek.

18,5 milyonu aşan Doğulu nüfusun 7,5 milyon ya da yüzde **40,5'a yakını**, Doğu ve Güneydoğu illerinde değil, **Batı , Orta ve Güney Anadolu illerinde** yaşıyorlar. Yani doğdukları topraklardan bu coğrafyalara göçmüşler. Daha detay bir analiz yaptığımızda, 7,5 milyondan 7 milyonunun 1 / büyük merkezde yaşadığı anlaşılıyor.

DOĞULU NÜFUSUN YOĞUNLAŞTIĞI İLLER(2009)			
İller	il Nüfusu	Doğulu Nüfus	ilde Pay.%
1 İstanbul	12 867 332	3 249 500	25.3
2 Adana	2.059.810	479.532	23,3
3 Mersin	1 638 098	376.823	23
4 İzmir	3 858 315	754.826	19,6
5 Kocaeli	1,518,640	295.581	19,5
6 Yalova	202 001	37.900	18.8
7 Gaziantep	1 652 614	297.367	18
8 Bursa	2.535.923	373.744	14.7
9 Aydın	978.750	110.966	11.4
10 Tekirdağ	781.508	84.319	10.8
11 Manisa	1.331.344	132.352	9,9
12 Ankara	4 637.155	459.515	9,9
13 Antalya	1 902 640	188.458	9,9
14 Sırta	201.773	15.331	7,6
15 Osmaniye	471.722	33 164	7
16. Muğla	796.322	37.611	6
17. Sakarya	860.367	47.668	5,5
17 ilin Nüfusu	38.291.314	6.984.657	18.2
21 il Dışındaki Nüfus ve Doğulular	60.951.146	7.584.479	12.4
Toplam Nüfus ve Doğulular	72.393.968	18.565.316	25.6

Kaynak: TÜİK, 2009 ADNS verilerinden hesaplandı

21 il içinde G.Antep ve Kilis Bulunmamaktadır

Daha çarpıcı olan İstanbul'un durumudur; "Bölge" dışında yaşayan 7,5 milyon Doğulunun 3,2 milyonu İstanbul'da hayatını sürdürüyor. Bu anlamda "En büyük Kürt kenti İstanbul !" tezi hiç abartılı değil...İstanbul'u takiben Çukurova'nın, yani Adana ve Mersin'in barındırdığı Doğulu nüfus 850 bini geçmiş buluyor. G.Antep'i katarsanız sayı 1 milyon 150 bini buluyor. Bu illerdeki Doğulu nüfus, toplam il nüfuslarının yüzde 23'ü dolayında.

İzmir’de 750 bini aşkın Doğu ve Güneydoğu doğumlu nüfus var ve onlar İzmir nüfusunda yüzde 20’ye yakın paya sahipler.

Görüldüğü gibi, birçok ülkede gözlenen etnik kimliklerin belli bir coğrafyada yaşadıkları gerçeği, (İspanya’da Basklılar, Katalanlar örneğinde olduğu gibi) **Türkiye için geçerli değil.** Dolayısıyla, Kürt siyasi mücadelesini ısrarla Güneydoğu’nun beş kentine odaklayıp oradaki belediyelerde “**özerklik oyunları**” oynamak, Batı’ya yerleşmiş yüzde 40’lık “Kürt nüfusu” umursamamak değilse, nedir? **Kürt sorunu, bölgesel bir sorun değildir,** Türkiye coğrafyasının her parçasını ilgilendiren, sadece Kürtlerin değil, kendini demokrat sayan Türklerin de sorunudur. Kürt siyasi mücadelesinin bölge esaslı yapılması, **iflah olmaz bir “ayrımçılığa”** sürükler, Türk-Kürt kutuplaşmasını artırır ve akabinde de Batı illerindeki Kürtleri hedef alan çılgınlıklara sürükler.

***

İkinci yanlış, Kürt sorununu, bölgenin az gelişmişliğine, yoksulluğuna indirgemekle yapıyor. İşadamlarına ve CHP’nin önemli bir kısmına hakim olan bu **dar ekonomizme** göre, bölgede iş-aş meselesi halledilince Kürt meselesi de hallolacaktır. PKK, yoksul halkı ve işsiz gençleri kandırarak terörü sürdürmektedir. Bu indirgemeci yaklaşım da Kürt kimliğini küçümseyen, inkar eden damardan geliyor. Etnik kimlik mücadelesi sadece bölgesel yoksulluk meselesi olsaydı, İspanya’da en zengin bölgeler olan Katalunya ve Bask bölgesinde “özerklik”le sonuçlanan ulusal mücadeleler olur muydu? Kürtler tarihsel olarak Güneydoğu’yu değil, Güney Marmara’yı yurt edinmiş olsalardı bile, bugün

Kürt sorunu bu zengin havalide boy verirdi, hiç kuşkunuz olmasın.

Kürt meselesini **bölgecilik ve ekonomizm** yanlışlarına düşmeden soğukkanlılıkla ele almak şart.

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mostly illegible due to fading and blurring.

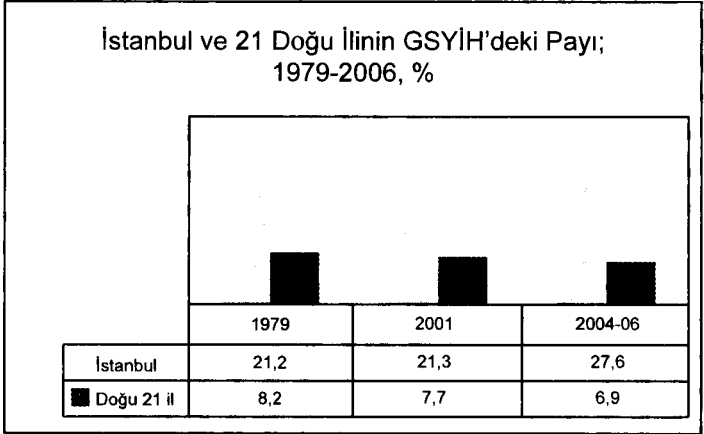
Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mostly illegible due to fading and blurring.

AKP'nin Büyük Kürt İhmali*

Kısa adı TÜİK olan Türkiye İstatistik Kurumu, nihayet, ulusal gelirin bölgelere dağılımı konusunda 2001'den bu yana mahrum olduğumuz bilgileri açıkladı. 28 alt bölgenin, 2004-2006 döneminde ulusal gelire katkıları, dolayısıyla, kişi başına ulusal gelirleri de ortaya çıkmış oldu. Uzun süredir ve her fırsatta bu veriden bizi mahrum bıraktığı için TÜİK'i kıyasıya eleştiren biri olarak yeni açıklanan verilere göz attığımda en çarpıcı gerçek şuydu: AKP iktidarının en yüksek büyüme dönemleri olan **2004-2006** yıllarında Doğu ve G.Doğu'nun 21 ili gelişmenin nimetlerinden pay alamamışlar. 2000'li yıllarda da bölgesel uçurum büyümüş ve gelişme rüzgarı yine İstanbul'dan yana eserken, Doğu ve G.Doğu, büyümeden nasiplenememiş. AKP iktidarı, 21 ilin ve yüzde 16'ya yakın nüfusun yer aldığı Doğu'ya büyümenin rüzgarını taşıyamadığı için en gelişmiş metropol

* Bu yazı 11 Ocak 2010 tarihinde www.bianet.org adresinde yayınlanmıştır.

İstanbul ile en az gelişmiş **G.Doğu ve Doğu illeri** arasındaki **uçurum** daha da açılmış bulunuyor. Kürt nüfusunun ağırlıklı barındığı ve açlıkla, işsizliğin kol gezdiği bölgeye AKP hükümeti iş-aş götürmemiş, bu ortaya çıkıyor. Bu gerçek hissediliyordu ama TÜİK verileri bunu teyit etmiş oldu.

Kaynak: DİE TÜİK milli gelirin bölgesel dağılımı ile ilgili veriler

1980 sonrası uygulanan piyasacı, anti-kamucu neoliberal politikalar, sosyal devleti askıya aldıkça, özelleştirmeleri do-ludizgin uyguladıkça, tarımı, yıkıcı piyasanın insafına terk ettikçe zaten iyi durumda olmayan Batı-Doğu arasındaki eşitsizlik, daha da büyüdü. Doğu ve G.Doğu bölgelerinde 1984'ten bu yana yaşanan şiddet iklimi, yaranın üstüne tuz biber ekti. Köyler yakıldı, boşaltıldı, hayvancılık yapılamaz oldu ve kentler işsizlerle doldu. Nitekim, 1980'in hemen öncesinde, Türkiye ulusal gelirinden yüzde 8,2 pay alan bölgenin 21 ilinin bu payı, batının kullandığı **enerji ağırlıklı GAP** yatırımlarına rağmen, 2001'de yüzde 7.7'ye kadar düşmüştü. Son açıklanan verilerden anlıyoruz ki, AKP iktidarında, yüksek dış kaynak girişi ile ortalama yüzde 7'yi

bulan 2004-2006 büyüme döneminde, Doğu, gelişmeden nasiplenememiş ve ulusal gelirden payı yüzde 7'nin altına düşmüş. Yani AKP hükümeti, uçurumun derinleşmesine önlem almak yerine, seyirci kalmış, bölgeyi piyasanın insafsızlığına terk etmiş.

Peki gelişen neresi olmuş? Tabi ki yine **İstanbul**, yine **İstanbul**. Sanayiye desantralize etme, metropolü rahatlatma iddialarına rağmen, üretim yine İstanbul'da yoğunlaşmış, 1980'den 2000'e saltanatını koruyan İstanbul, AKP iktidarı döneminde büyümenin rüzgarını daha çok arkasına almış ve ulusal gelirden payını, 6 puandan fazla artırarak, yüzde 28'e yaklaştırmış. İşte bunun sonucunda, İstanbul'da kişi başına gelir, 2006'da Doğu ve G.Doğu'dakinden neredeyse 7 bin dolar daha üstünde gerçekleşmiş.

KİŞİ BAŞINA GELİRDE BÖLGESEL UÇURUM(\$)		
Bölge	2006	Uçurum
İstanbul	10.352	100,0
Türkiye Ortalaması	6.684	64,6
Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	3.876	37,4
Erzurum, Erzincan, Bayburt	3.760	36,3
Şanlıurfa, Diyarbakır	2.904	28,1
Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	2.887	27,9
Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	2.684	25,9
Van, Muş, Bitlis, Hakkari (E n yoksul)	2.355	22,7
Bölge Ortalaması	3.017	29,7

Yine TÜİK verileri ortaya koyuyor ki, 2006'da 6 bin 700 dolara yaklaşan Türkiye ortalama kişi başına geliri, İstanbul'da en yüksek noktaya, 10 bin 350 dolara çıkmış. Bu, **İstanbul ile Türkiye ortalaması arasında 3'e 2 fark** demek. Ama Doğu ve G.Doğu'daki kişi başına gelir ile kı-

yaslandığında **fark 10'a 3'e** çıkıyor. Hele ki, en yoksul bölge olan Van-Muş-Bitlis-Hakkari'deki kişi başına gelir ile **fark 10'a 2 ye** kadar çıkıyor.

***

Bu, uçurumun derinleşmesine, evet, AKP iktidarı seyirci kaldı. Eğer bölgeye yeni kamusal yatırımlar götürülse, işgücüne nitelik kazandıracak eğitim, sağlık yatırımları yapılmış olsa, bölgede barışı tesis edecek, sözde değil, gerçek açılımlar yapılsa ve bölge insanlarına yatırımı özendirerek etkili destekler verilse, yerel yönetimlere kentsel altyapıyı güçlendirecekleri kaynaklar sağlansa, bu uçurum bu kadar derinleşmemiş, bölge insanı da kendisini bu kadar üvey, ihmal edilmiş, ötelenmiş ikinci sınıf vatandaş gibi görmeyecekti.

Derinleşen uçurumda **AKP iktidarının vebali büyüktür** ve kriz döneminde uçurum daha da açılmaktadır. AKP'nin büyüme döneminde ihmal ettiği bölgeyi, kriz döneminde canlandıracak hiç bir vizyonu yoktur. Bölgeye alternatif, kamu ağırlıklı yatırım ve sosyal destek programları ile yaklaşılmalı ve bölge dinamiklerini, girişimcilerini, yerel yönetimlerini, harekete geçirecek eylem planlarına yer verilmeli, mutlaka da **toprak reformu** yapılarak yoksul köylü topraklandırılmalı.

Kürt Yangınında Kıdem, Badem...

Yıllardır duyduğum o klişeyi tekrarlıyordu ekrandaki. Strateji uzmanıymış. “*Kürtler başka, PKK başka*” diyordu. Daha da iddialıydı. “*Kandil var, İmralı var. BDP var... Bunlar sanmayın ki aynı telden çalanlar...*” Ve sözü yine bildik nakarata getiriyordu: “*Teröre göz açtırmamalı, terörü bitirmeden hiçbir demokratik adım atılmamalı...*”

Hayatın bizzat kendisinin o kadar tekzip ettiği bir klişe ki bu... Ama benim oğlum bina okur döner döner aynısını okur... Aynı klişenin, aynı açmazın içine AKP de, hempalaları da yeniden düştü. Ne diyor RTE: “**Kürt sorunu yoktur, PKK sorunu vardır...**” Bu lafı seçim öncesi de söylemişti, ama karşısına sandıktan daha da güçlenmiş bir Kürt siyaseti dikiliverdi. Nasıl anlayacaklar şu gerçeği; İmralı’daki **Öcalan** bu siyasetin lideri; Kandil, PKK bu siyasetin silahlı gücü; BDP, bu siyasetin düzlükteki sivil gücü, legal partisi; Kürt seçmen, bu siyasetin kitle desteği. Bu halkalar birbirine bağlı. Gerçek bu. Birini diğerinden koparma, diğerinden

* Bu yazı 18 Temmuz 2011 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır.

farklı davranmaya ikna boş çaba. Her stratejiyi, her politikayı bu gerçekliği kabullenerek yapmak durumundasınız.

Bu gerçekliği başta RTE **hazmedemiyor**. Sadece o mu? Daha niceleri bu gerçeği hazmedemiyor, bu gerçekle baş edemiyor ve sürekli yanlış teşhis, yanlışın etrafında dolanma ve yanlış tedavi ile yaraları büyüttükçe büyütüyorlar. İşte yine kan, yine etnik kutuplaşma, yine kardeş kavgasının eşiği...

***

Açık olan bir şey var: AKP, tam bir oportünist tavır içinde seçime giderken her şeyi mübah görmenin sorumsuzluğunun şimdi sonuçlarını yaşıyor topluma. Ahlaksız kaset hamleleriyle MHP'ye darbe indirirken onun milliyetçi bayrağını sahiplenen ve seçim konjonktürü boyunca milliyetçi dili kullanan AKP, seçime PKK'den "*Çatışmasızlık takvimi*" almanın rahatlığı içinde girdi. Ve açıktır ki, Kürt siyasetinin yaşadığı tam bir **hayal kırıklığı**. Kürt siyaseti, ne **Hatip Dicle** ile ilgili ne de KCK'den tutuklu 5 milletvekili ile ilgili bu kadar dirsek bekliyordu. Bu hayal kırıklığı ile sapla samanı nasıl birbirine karıştırdıkları, "**Demokratik özerklik**" gibi barışçı çözümün formülü olabilecek bir fikir, herkesin şimşeklerini çekmenin aracı yaparak nasıl **piç ettikleri** ise ayrı konu...

Yaşanan hayal kırıklığında en büyük payın bizzat RTE'ye ait olduğu çok açık. Hem CHP'nin tutuklu milletvekilleri, hem de Kürt milletvekilleri için kendini yargının yerine koyup verdiği hükmü, kim haklı görebilir? Bizzat AKP'li milletvekilleri, Meclis'in, Çankaya'nın, hatta Pennsylvania'nın zirvelerinde oturan yoldaşları, RTE'nin

tutturduğu barış karşıtı dilin, Türkiye'yi yeniden bir iç savaşın eşiğine taşıdığını nasıl görmezler?

Tutuklu milletvekilleri ilk duruşmalarında salıverilseydi, Dicle meselesinde bir hal yolu bulunsaydı, 550 milletvekili de Meclis'e gelip yemin ederek yeni bir dönemi başlatmış olsaydı, 14 Temmuz kara günü yaşanır mıydı? Her şey bugün olduğundan daha farklı olmaz mıydı? Peki, bütün bu olması mümkün şeylere ne engel oldu?

RTE, **Hasan Abisinin (Cemal)** 17 Temmuz yazısındaki şu cümlelerine kulak verse iyi olur: *“Ve bir kaygı: Başbakan Erdoğan'ın, ‘Kürt sorunu yok, PKK sorunu var; bundan sonraki süreç çok farklı olacak’ sözü beni 1990'lara götürdüğü için ve o zamanki gibi kanlı bir şiddet sarmalı ihtimalini gözümün önüne getirdiği için tedirgin ediyor...”*

***

Böylesi toz duman ortamlar içinde sık sık olanlar olur ve fırsatı kollanan bazı kara emellere de karambolde, oldu bitti içinde kavuşulur. İşçilerin **kıdem tazminatı** hakkının ırzına geçmek de bunlardan biri. Yıllardır fırsatı kollanan bu hak gaspına şimdi fena halde niyet edilmiş durumda. Herkes **Kürt yangınına** bakarken kaş göz arasında **kıdemi, badem** yapabilirler...

Hazırlandığı söylenen taslağa göre, kıdem tazminatı kaldırılmıyor, ölüm, emeklilik, malullük, hatta istifa halinde işveren tarafından ödenmeyen kıdem tazminatları **devlet garantisi** altına alınıyor ve bunun için de kıdem tazminatları için **bir fon** oluşturuluyor. Fonun geliri, işverenden kesilecek yüzde 3'lük gelirden oluşacak. Pek *“insani”* gibi görünüyor, değil mi? İşten çıkarılan, tazminatsız kalmayacak,

fon, kıdemi garanti ediyor. Bunun bir de işverene getireceği rahatlığı düşünün. *İstediğim zaman kapının önüne koyarım. Nasılsa kıdem parası cebimden çıkmayacak. Müthiş bir yükten kurtulma, keyfiyet... İşçi üstünde de işverene kul köle olmanın yeni bir vesilesi. Atar adam işten, cebinden kıdem parası mı çıkacak? Kızdırmayalım, örgütlenmeyelim, sendikalaşmayalım, her dediğini yapalım işimizden olmayalım...*

Fon var ama ondan kıdemi almanın **şartı var**. En az 10 yıl çalışmış olacaksın ki kıdem tazminatı alabilesin... *Hadi bakalım, kıdem yanmasın diye iş bul, bulduğun işi kaybetme, kaç para verirlerse çalış, sesini çıkarma, yoksa, kıdem çıkmaz ayın başına kalır...*

Tezgâh büyük. Bir geçirirlerse, çalışan-çalışmayan sınıf, bir çağ daha geriye düşer...

Kürt Burjuvazisi - TÜSİAD, PKK ve Bilek Güreşi

Referandum öncesi, Kürt siyasi hareketinde bir çatlağı da ortaya çıkardı. Güneydoğu'nun irili ufaklı Kürt burjuvazisi, STK'ları aracılığıyla "Evet" tercihinde bulunacaklarını ilan ettiler. Kürt siyaseti önderleri ise bu çıkışa ancak "ahlaksızlık" diye tepki gösterebildiler. Ama bir şeylerin değişmekte olduğunu gördüler mi, bilinmez.

Kürt işadamlarını, AKP'ye yakınlaştıran ne oldu? Soruya doğru bir yanıt bulmak için, fotoğrafın kadrajını TÜSİAD'ın Kürt sorununa eskisinden biraz daha müdahil olması görüntüsüne kadar genişletmek gerek. Kürt sermayesi diye ortaya çıkanlar, özünde TÜSİAD üyelerinin yıllardır Güneydoğu kentlerinde bayiliklerini, acenteliklerini, taşeronluklarını yapanlar. Ankara'daki siyasi ilişkileri ile devletten, TOKİ'den ihale alanlar, bölgedeki hızlı kentleşmenin yarattığı pazardan nasiplenenler.

Türkiye'deki Kürt burjuvazisi, özellikle Irak Kürdistan'ında olan bitenlerle yakından ilgili, o bölge ile ilgili Türkiye'nin ticaretinden rol kapmaya çalışıyor. Barzani ile çoğunun yakın ilişkisi var. Kürt burjuvazisi, bu kartı elinde sallayarak AKP'ye, TÜSİAD'a, yani hem içerisinde Kürt sorununu "sonlandırmak" gibi bir gündemi olanlara, hem de Irak gibi geleceğin petrol zengini bir ülkeden pay almaya çalışanlara sinyaller göndermekte.

***

Hatırlayalım, genelde Irak'ın tamamı, özelde de Irak Kürdistan'ı önemli ham petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip. ABD'nin işgalinin altında esasta bu enerji kaynaklarına hükmetmek olduğunu artık kimse yadsımıyor. ABD'nin buradan aslan payını kimseye bırakmayacağı açıktır. Ama, Irak ile coğrafi, tarihi, kültürel ilişkisi olan Türkiye ve bazı Orta Doğu ülkeleri, buradan bize de bir pay çıkmalı, diye düşünmekte ve coğrafyanın sunduğu "enerji koridoru" olmak gibi bir hamallıkla sınırlı kalmayıp Irak'tan özellikle Kuzey Irak'tan daha büyük bir petrol payı için iştah kabartmaktadırlar.

Söz konusu olan sadece bölgenin enerji kaynaklarını işletmek, ticaretine müdahil olmak değil tabi ki. Geliri artacak bölgeye daha çok tüketim malları satmak, orada inşaatlar yapmak, bu gelişecek pazarı, Türkiye kapitalizmi ile entegre etmektir asıl hedef. Türk burjuvazisininin bu yolun başında olsa bile kat ettiği mesafeden örnekleri hatırlatalım.

Coca Cola, Efes markalarının sahibi **Anadolu Endüstri Holding'in patronu**, TÜSİAD'ın eski başkanlarından **Tuncay Özilhan'ın**, Erbil'deki şişe dolum tesisleri Nisan

2008'de faaliyete geçti, sırada Bağdat yatırımı var. . **Çukurova Grubu'nun** şirketi **Genel Enerji**, Irak'ın Kürt Bölgesinde Taq Taq'da petrol arama işine girdi. İmzalanan projenin yüzde 55'lik hissesi Genel Enerji'nin, Addax Petroleum International ise yüzde 45'lik pay sahibi. Bu ortaklık, Koya kentinde bulunan 60.000 BPSD kapasiteli rafineriyi inşa ediyor. Şirket, ayrıca, Koya'dan Kerkük'e uzanan 64 km uzunluğunda 24 inçlik bir boru hattı inşa ediyor ve Kerkük-Ceyhan boru hattına bağlanacak.

Ankara merkezli **Pet Holding**'e ait Pet Oil, bir diğer petrol yatırımcısı. Şirketin Ağustos 2006'da Kuzey Irak- Bina Bawi sahasında başlattığı sondaj çalışmaları devam ediyor. Pet Oil'in bu projede oluşturduğu şirketin adı A& T Petroleum ve proje ortakları Hawler Energy ve Oil Search Iraq Ltd.

Ayrıca 21 Kasım 2008 tarihinde kamu kuruluşu **TPAO**, **BOTAS** , petrol devi **Shell Energy Europe BV** ile Irak'ta doğal gaz arama, işletme, taşıma pazarlama faaliyetlerini kapsayan bir işbirliği ön anlaşması imzaladılar.

***

Ortaya çıkışını yoksul Kürt köylülerine, işçilerine dayandıran, ama sonra bu sınıfsal rotadan çıkarak "ulusal" konsept ile Kürt varlıklı sınıfını da bünyesinde barındıran PKK, öyle görünüyor ki, şimdi sınıfsal bir arınmaya zorlanacak.

Kürt burjuvazisi, PKK'nın onca yıla yayılan programının, beklentilerinin karşılığını bulup bulmasını pek umursamadan, kestirmeden bir ateşkes ve bir uzlaşma için insiyatif artırma çabasında. Bu konuda Güneydoğu'daki Fethullahçı irade ile, AKP ile, karşıtlıklarına aldırmandan TÜSİAD

ile yoğun bir trafik geliştiriyor. Bu eğiliminden ABD'nin, AB'nin ilgili makamlarının bihaber olması mümkün değil. Kürt burjuvazisinin geliştirdiği bu gayretin, hiç bir şeye yaramasa bile, AKP'ye seçim öncesi güneşli bir iklim sunduğu açık.

Kürt burjuvazisinin ateşkesten, “barış”tan ne umduğu ve ne ele geçireceği ise belli: Irak Kürdistan'ının enerji kaynaklarından, işbirliğinin karşılığı “makul pay”... Peki PKK? PKK'nın eline ne geçecek? Okullarda Kürtçenin seçmeli ders yapılması lolipopu PKK'ya yeter mi? Bunca yılın kavgası herhalde bunun için verilmedi.

Kürt kesiminde sınıfsal bir **bilek güreşi kaçınılmaz** görünüyor.

GAP Ağaları ve Yoksul Kürtler...*

Türkiye’de geniş ve potansiyeli yüksek topraklar denince akla hemen Güneydoğu gelir. Yer altı ve yerüstü su potansiyeli yüksek bu coğrafyanın toprakları, Türkiye topraklarının yüzde 10’u, ekonomik olarak sulanabilir arazisi ise Türkiye toplamının yüzde 20’si büyüklükte. Güneydoğu Anadolu Projesi alanında 3.2 milyon hektar ekilebilir arazi var. Bu alanın yaklaşık 1.7 milyon hektarı sulanabilir arazi, kalanı ise kuru bitkisel üretim alanı. 2008-2012 dönemine ait GAP Eylem Planı, 1.060 bin hektar sahada sulamayı hedefliyor ve bu kapsamda 1.232 km uzunluğunda ana kanal yapımı öngörüyor. Ne var ki, bunların ancak yarısının inşaatına başlanabilmiş durumda.

Toprak, suyu beklerken, **mülkiyet ne durumda?** Bölgede özellikle Diyarbakır ve Şanlıurfa, **toprak eşitsizliğinin** en yüksek olduğu merkezler. TÜİK’in son tarım sayımı ve rilerine göre, Diyarbakır’da topraksız ve az topraklı ailelerin oranı yüzde 42 (22 bin aile). Bunlar, toprakların ancak **yüzde 4’üne sahipler**. Buna karşılık , **Diyarbakır’da top-**

* Bu yazı 26 Kasım 2011 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır.

rakların yüzde 41'den fazlası ailelerin **yüzde 3'ünün kontrolünde. Şanlıurfa'da** da 10 milyon dekaraya yakın arazinin yüzde 30'una yakınının ailelerin **yüzde 1,5'una** ait olduğu görülüyor.

TOPRAK MÜLKİYETİNDE BÜYÜK EŞİTSİZLİK		
	İşletme Sayısı (Çiftlik)	Arazi Payı (Dekar,%)
Türkiye Geneli	3 076 650	184 348 232
Topraksız Aile %	1,8	0.
Az topraklı %	32,2	5,3
Küçük-Orta %	64,7	83,3
Zengin Köylü %	1,3	11,3
Diyarbakır	50 743	4 201 714
Topraksız Aile %	13,6	0
Az topraklı %	28,6	4,1
Küçük-Orta %	54,5	54,7
Zengin Köylü%	3,3	41,2
Şanlıurfa	51 747	9 821 677
Topraksız Aile %	0,6	0
Az topraklı %	26,4	3,6
Küçük-Orta %	71,5	71,3
Zengin Köylü %	1,5	28,7

Kaynak: TÜİK, 2001 Tarım Sayımı veritabanı

Diyarbakır ve Şanlıurfa'da gözlenen yüksek toprak temerküzü, uzun yıllara dayanan feodal mülkiyet ilişkilerinin bir mirası. Cumhuriyet tarihi boyunca el yakan sorunlardan biri oldu toprak reformu. Hiçbir iktidar, toprak ağalarını karşısına alacak bir reforma cesaret edemedi. Miras yoluyla ve büyük toprak sahiplerinin kent burjuvazisine dönüşmesi sürecinde belli toprak parçalanmaları olsa da, Güneydoğu'da hala bir toprak reformunu gerektirecek **mülkiyet uçurumu** var. Ama kim yapacak? AKP iktidarı, Kürt toprak beylerini karşısına almak yerine, onlarla ittifak arayışında. Sulama

yatırımları ile tarım kapitalistlerine dönüşmeleri beklenen Kürt feodalleri, AKP için bulunmaz müttefik.

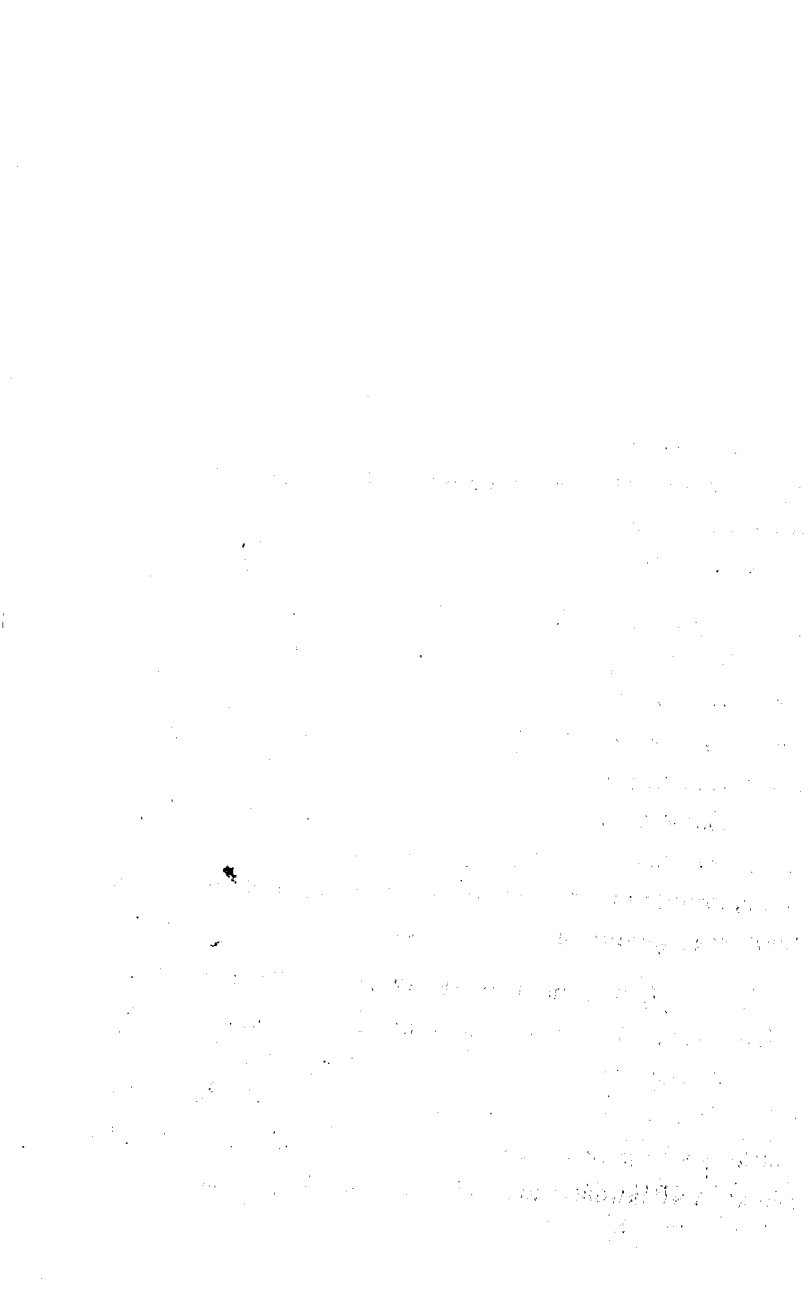
Kürt siyasi hareketi ise, doğuşunda anti-feodal bir söyleme, yoksul köylülüğü taban sayan bir profile sahip iken zaman içinde “uluscu” damarı ağır basınca Kürt feodalleriyle hesaplaşmayı gündemden düşürdü, yoksul köylüyü topraklandırma maddesini programının neredeyse en arkalarına attı.

Kürt nüfus, tarım kökenli. Şimdilerde çoğu, açlık ve şiddetten yılarak kent merkezlerine işsiz kitleler olarak yığılmış durumda. Kentteki bu potansiyelin yanında Güneydoğu nüfusunun hala yüzde 45’i kırlarda ve önemli bir kısmı topraksız ya da yeterli toprağa sahip değil.

Bölgede resmi olarak yüzde 15’in üstüne çıkmış olan tarım dışı işsizliği azaltmanın yolu, **tarıma dönüşte** yatıyor. Etkili bir toprak reformu ile devletin toplulaştırdığı 2 milyon hektar araziye, büyük toprak sahiplerinden kamulaştırılacak başka arazilerin katılması ve bunların topraksız, az topraklı köylünün tasarrufuna verilmesi, onların demokratik kooperatiflerde örgütlenerek üretim, pazarlama, kredi alanlarında bu örgütlülükle hareket etmelerinin zeminin yaratılması gerekiyor.

Bir de bölgenin **mayınlı toprakları** var. Toplamı 13.600 hektarı bulan bu bereketli toprakların mayından arındırılması ile ortaya topraksız köylüye dağıtılacak önemli büyüklükte bir arazi çıkıyor. Mayınları temizleme işi TSK’ya bırakılmış ama parası merkezi bütçeden ödenecek. Gelin görün ki, AKP iktidarı, her nedense, bu işi de ağırdan alıyor.

GAP Yalanı ve “Yerel” Alternatif*

Hafta sonumu **Diyarbakır**'da geçirip GAP'la yatıp kalktıkça nicedir bütün bir toplum olarak **bir illüzyonla** avutulduğumuzu yeniden fark ettim. Özellikle bölge insanı için geçerliydi bu göz boyamaca. **Güneydoğu Anadolu Projesi** adı altında yürütülene, ortaya bu isimle konulana verilen isim **kocaman bir yalan!**.. Aslında ortada GAP isimli bir **plan yok**. GAP İdaresi adı altındaki kurumun bir **iradesi yok**.

GAP denilince, sanılıyor ki, 9 ilden oluşan bölge için yapılmış bir plan var, bu bölge için ayrılmış bir bütçe var ve bu planın, bütçenin yürütücüsü de GAP İdaresi. Sanılıyor ki, bugüne kadar 35 milyar TL harcamayla gerçekleştirilen baraj, enerji, sulama ağırlıklı yatırımlar, GAP planı çerçevesinde yapıldı ve bu yatırımları GAP İdaresi yürüttü. **Hiç ilgisi yok !..** Evet, ortada Türkiye elektrik enerjisinin yüzde

* Bu yazı 28 Kasım 2011 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır.

6-7'sini üreten büyük barajlar, elektrik santralleri var, bin küsur hektar araziye sulamayı hedefleyen ve ağır-aksak yürüyen sulama kanalı inşaatları ve diğer kamu yatırımları var, var olmasına ama bunlar GAP başlıklı bir planın, iradenin altında yapılmıyor. GAP İdaresi, 250 kişilik kadrosu ve 50 milyon TL yıllık ödeneği olan bir “ambalaj”. Güneydoğu illerine yapılan kamu yatırımları, tıpkı Mersin’e, Çorum’a, Artvin’e, ya da Çanakkale’ye yapılan kamu yatırımları gibi, **merkezden kararlaştırılıyor**, ilgili kamu kuruluşlarına ayrılan bütçeden gerçekleştiriliyor. Barajların, kanalların sorumlusu DSİ, yol yatırımlarının sorumlusu Karayolları Genel Müdürlüğü, okul yatırımlarının sorumlusu Milli Eğitim Bakanlığı, sağlık yatırımlarının sorumlusu Sağlık Bakanlığı vs...

***

Peki GAP İdaresi neci? GAP İdaresi, Ankara’da, şefliğini Bakanlar Kurulu’nun, enstrüman gruplarını DSİ, KGM gibi yatırımcı kurumların oluşturduğu orkestranın, **“mış gibi yapanı”**... Sahne önünde görünmekte, ağzını açıp kapayıp şarkı söyler gibi yapmakta ama aslında orkestrede bir rolü yok, ama varlığı başka bir şeye hizmet etmekte. Neye? Güneydoğu illerine yapılan yatırımları, bölge için yapılmış yatırımlar ve bölgenin kalkınması için yapılmakta olan yatırımlar gibi takdime... Tıpkı diğer Türkiye illerine yapılan kamu yatırımları gibi, Güneydoğu illerine yapılan yatırımları alt alta toplayıp “Az gelişmiş bir bölgeye mahsus, bölge kalkınması için” yapılan yatırımlar olarak göstermeye... **Bir illüzyon bu.** Çünkü ortada, tekrarlayalım, ne bölgesel bir plan var, ne de bölge kalkınması ile ilgili bir konsept ve onun icracısı, yetkili, yatırımcı **bir irade**... Bugün GAP İdaresi’ni lağvedin, Güneydoğu illerinde her şey

kendi mecrasında akmaya devam eder ve hiçbir şey eksilmez. Ama bu fesih, bir illüzyonu bozar; o da bölgesel kalkınma illüzyonunu...

***

GAP, az gelişmişliğin, eşitsizlikleri aşmanın, hatta akan kanı durdurmanın, barışı tesis etmenin “**şifresi**” gibi sunuluyor ama gerçekte, bir **istismar aracı**. Bölgedeki yoksul halkın isyanına karşı adeta bir yalancı emzik, ya da **bir elma şekeri**. Kitleleri bir şeylere ikna etmenin sihirli sözcüğü...GAP denince akan sular duruyor. Çarpıcı örnek: AKP iktidarı, **İşsizlik Fonu’ndan** 2008-2011 döneminde 9 milyar TL’ye yakın kaynağı çekip aldı. İşsizler için, işsizlikle mücadele için oluşturulmuş fonun kaynakları çekip alınırken gerekçenin adı “**GAP yatırımları**”ydı. Devlet çarkının iç mekanizmalarını bilmeyen çoğumuz, hatta Meclis’teki çoğu milletvekili, sandı ki, bu fondan alınan kaynaklar, GAP isimli bir bütçeye konuldu. Hayır öyle olmadı, olmuyor. Çünkü **böyle bir bütçe yok** ki... Fondan çekilen kaynaklar, merkezi bütçe havuzuna akıtıldı. GAP ismi, böylece İşsizlik Fonu’ndan para çekmenin kutsal, itiraz etmeye mahal bırakmayan bir aracı olarak kullanılırken, AKP iktidarı bütçe açıklarını daha düşük takdimin imkanını GAP sayesinde bulmuş oldu. O fonun kaynaklarına el atmadan, GAP yatırımlarına merkezi bütçeden harcama yapılıyorsa, bütçe açığı biraz daha artmış görünenecekti ama “**GAP**” ismi alet edilerek, şimdi daha düşük görünüyor.

Güneydoğu illerine yapılan her tür irili ufaklı kamu yatırımı, yaratılan illüzyonla “GAP bölgesel yatırımları” olarak takdim edilirken, bugün anlaşılmış bulunuyor ki, bunlar, ağırlıkla Batı’da yerleşik kapitalist üretimin enerji ihtiyacı

için yapılmış yatırımlar ve şimdi ağırlıkla, bunun için kullanılıyor. Bölge topraklarının ihtiyacı olan sulama yatırımları, toplamda çok az pay alıyor ve ancak yüzde 15'i gerçekleştirilmiş. Ve yine yılları bulan avutmalar ve bölge halkını müteşekkir kılarak sürdürülecek bu vodvilin sonunda o sulamanın nimetlerinden, bölgenin **büyük toprak sahipleri** yararlanacak, yoksul Kürtler ise, zengin Kürtlerin **ücretli kölesi** olacaklar.

***

Sahici bölgesel gelişmenin aktörlerinin merkezi değil, **yerel olması** gerekir. Bölgesel hedefler, yerel aktörleri, belediyeleri, yerel örgütlenmeleri karar sürecine katarak belirlenmeli, **icrası yerel organlara** bırakılmalı ve denetimi merkez ile yerelin işbirliğinde gerçekleştirilmeli. GAP, bölgesel bir plan olmadı, bölgesel gelişmeye de yaramadı ve böyle sürecek. Yerel aktörleri dışlayarak, yerele ihtiyacı olanları vermeden... Ama hem Güneydoğu'nun hem Türkiye'nin diğer bölgelerinin **yerel odaklı demokratik gelişme**, ilerleme ihtiyacı ve beklentisi sürüyor, sürecek. GAP oyununa bir kez daha gelmeden, avunmadan, kanmadan ama dersler çıkarmış olarak, yerel odaklı, katılımcı, demokratik, eşitlikçi gelişme ve büyümenin modelleri üstüne daha çok düşünmek gerek.

II. Bölüm

**DEMOKRATİK ÖZERKLİK
VE KÜRT SİYASETİ ÜSTÜNE
SÖYLEŞİLER**

Türkiye'nin Yeni Bir Modele İhtiyacı Var

Gülten Kışanak ile Söyleşi*

Mustafa Sönmez: Kürt sorununun, barış, demokrasi çerçevesi içerisinde hedeflerine ulaşmasında demokratik özerklik başlığını taşıyan bir yapılanma çok ön plana çıktı. Ama gördüğümüz kadarıyla bu yaklaşımın ne olduğu ve ne olmadığı konusunda epey kafa karışıklığı var. Siz nasıl anlıyorsunuz bu demokratik özerklik konseptini?

Gülten Kışanak: Öncelikle biz parti olarak bunu yeterince anlatabildiğimizi düşünmüyoruz. Sonuçta, aslında evveliyatı olan bir tartışma, yeni bir tartışma da değil. Partimiz tarafından resmi olarak gündeme getirilmesi de 4 yıl kadar oldu. Bu da az bir zaman değil. Buna rağmen 2007'deki kongrede karar altına aldığımız bir tutum belgesiydi. Yine de yeterince anlatamadık. Doğrusu biz demokratik özerklik

---

* Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) Eşbaşkanı Gülten Kışanak ile Mustafa Sönmez'in yaptığı bu söyleşi Eylül 2011'de İstanbul'da gerçekleşmiştir.

belgesinin birkaç boyutunun iyice anlaşılmasının önemli olduğunu düşünüyoruz.

Bunlardan birincisi, bu bir kere bir demokratik yönetim modelidir. Bizim bir Kürt sorunumuz olsa da olmasa da, Türkiye etnik olarak farklı kimliklere sahip olsa da olmasa da, böyle bir yönetim modeline ihtiyacımız olduğunu düşünüyoruz. Demokratik özerkliğin kendisi, uzunca bir zamandır ulus devlet merkezli, katı merkezi idari yapılanmaya sahip olan ulus devlet modellerine karşı dünya genelinde yürütülen, yönetimi yerelleştirme, yerinden yönetme ve merkezi idarenin yetkilerini dağıtma tartışmasının konusu. Bu çok anlamlı bir tartışma. 21. yüzyılda yerel yönetim modelinin, demokrasinin artık vazgeçilmez kriterleri arasına girmesi gerektiğini düşünüyorum. Ademi merkeziyetçilik, merkezi yetkileri dağıtmak, yerelleşmek ve yerinden yönetim... Bu nedenle demokratik özerklik modelini anlatırken önce bunu anlatmak gerekiyor. Bunu anlatmadığımız zaman, bu sadece Kürtlerin derdine çare arayan, doğrudan Kürt sorununun çözümünüyle ilgili bir model olarak algılandığı zaman "Türklerin böyle bir talebi yok" olarak karşımıza çıkıyor. Batının böyle bir talebi yok. Siz niye Türkiye için bunu öneriyorsunuz, diyorlar. Bu sorunun altında yatan neden, demokratik özerkliğin halkın yönetime katılmasını, söz sahibi olmasını, karar mekanizmalarında etkili olmasını, denetimde yer almasını öngören demokratik bir yönetim modeli olduğuna dair bölümü yeterince anlatamamamız.

Bir diğer neden, yine bu demokratik yönetim modelleri arayışı içerisinde en önemli şeylerden birisi, mali kaynakların nasıl kullanılacağı. Bu katı merkezi yönetimler mali

kaynaklar üzerinde de korkunç bir kontrole sahipler ve bu aslında, yoksulluğu, bölgeler arası eşitsizliği, gelir dağılımındaki adaletsizliğin ya da o bölgenin yerelinin ekonomik kaynaklarının bazı uluslararası güç odakları tarafından kullanılması, doğanın tahrip edilmesi, ekolojik dengenin gözetilmemesi gibi birçok sorunu beraberinde getiriyor. Bu sorunları katı merkezi yapılar içerisinde toptan çözmek ve bu kadar merkezci bir yönetimde iktidarın, mali kaynaklar ve doğal kaynaklar üzerindeki yetkisini doğru, halkçı, halkın çıkarına uygun bir biçimde kullanılabileceğini varsaymak, bunun üzerinden bir ekonomik model arayışında bulunmak da çağımızda artık gerçekçi değil.

Bu nedenle, demokratik özerklikle ilgili halkın yararına ekonomik kaynakların, doğal kaynakların kullanılabilmesi konusunda da yerelleşmenin ve bölgeselleşmenin önemli bir süreç olduğunu düşünüyorum. Yoksullukla mücadele açısından da, gelir dağılımındaki adaletsizlik açısından da, doğal kaynakların korunması açısından da herkesin üzerinde yaşadığı coğrafyanın doğal zenginliklerinin kendisine bir fayda olarak dönüşmesi, bunun başkaları tarafından kullanılması değil, öncelikli olarak kullanım hakkı olan halk için hayata geçirilmesi gereken bir modeldir. Tartışmanın eksik kalan bir boyutunun da bu olduğunu düşünüyorum. Biz bunu da yeterince anlatamadık.

Türkiye çok tartışıyor. Böyle işte, “Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı olsun, işte demokratik özerkliğe ne gerek var,” diyenler oluyor. Oysa Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'na baktığımız zaman, 15 maddeden yanılmıyorsam 6-7 tanesi mali kaynakların nasıl kullanılacağına

ve bu konuda yerel yönetimlere ne gibi yetkiler verileceğine, mali planlama konusunda onların önerilerinin dikkate alınacağına, merkezin yerele sonradan merkezi planlama yapamayacağına, yerelin kendi kaynaklarının kullanımını konusunda öncelikli olarak söz hakkı sahibi olabileceğine dair dünya kadar hüküm var.

Aslında Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı kimi ilkeleri tasnif ediyor, bir model önermiyor. Bu ilkeler içerisinde de iki tane ana odak var. Biri mali planlama, mali kaynakların kontrolü; diğeri de idari yapılanma. İdari yapılanmada da yerele inisiyatif tanıyan bir ilke var: söz konusu ilke yerelin kendi idari yapılanmasını kurma konusunda inisiyatif tanıyor. Mesela biz daha demokratik özerkliği Türkiye kamuoyuna anlatırken buralarla da bağını kurup, özellikle bu ekonomik boyutuna da yeterince vurgu yapamadığımız için sadece işin siyasi boyutuyla, yani “Kürt sorununu çözecek mi çözmeyecek mi? Kürt sorununu çözecekse Kürtler isterlerse kendilerine bir özerk bölge kursunlar”la kalıyor. Bu nedenle biz bu ayağının da önemli olduğunu ve çok iyi anlatılması gerektiğini düşünüyoruz.

Üçüncüsü, bu ademi merkezizetçiliğin ve bölge yönetimlerinin bize sağlayacağı birtakım demokratik avantajlar var. Biz, demokratik özerklik diye tanımladığımız modelde şunu ön görüyoruz. Diyoruz ki, bir yönetim modeli var. Bir de biz, bu modele paralel bir yönetim anlayışı geliştirip buna da bir hukuksal zemin sağlayan bir yapı oluşturalım. Bu da nedir? Mahalle meclislerinin, kent meclislerinin, kadın meclislerinin, yerelde örgütlenen halk inisiyatiflerinin yönetime katılabilecekleri kanalları kurmak ve oluşturmak.

Şu anda merkezi yapılarda bunu yapmak imkansız. Ben hep örnek olarak şunu veriyorum. Bizim, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığımız var. Bütün engellilerle ilgili, bakıma korumaya muhtaç çocuklarla ilgili, şiddet gören kadınlarla ilgili bütün işleri o bakanlık Ankara'dan yönetiyor. Ama biz ne görüyoruz? Malatya'da Çocuk Esirgeme Kurumu'nda temizlikçi kadınların çocuklara baktığını ve dövdüğünü. Biz bunu ne zaman görüyoruz? Kazara birgün bir haber konusu olursa, bir yerden sızarsa görüyoruz. Bunun üzerine oradaki vicdanlı yurttaşlarla, çocukları korumakla kendini sosyal sorumlu hissedip kurulmuş bir derneğin bir bağı, bir iletişimi yok. Gidip bakanlıktan bunun hesabını soramaz; ama o kurum, oradaki yerel yönetime bağlı olsa o yereldeki dernekler, kurumlar, inisiyatifler, o sosyal gruplar denetim görevini üstlenir, devreye sokabilirler ve çocuklara orada temizlikçi tarafından dayak atılmaz. Yani işin demokratik katılım boyutlarını, merkezi yönetimin vesayetçi yapısının yarattığı bürokratik engelleri görmeden, demokratik özerklik bunları da kaldıracabilecek bir yönetim modeli, artı yönetim anlayışdır demeden, bizim yeterince demokratik özerkliği anlattığımızı varsayamayız.

Bunlar çok önemli, bunları anlatırsak, bunlar anlaşabilir-se, geriye kalanı şu oluyor. Biz bir ademi merkeziyetçi modeli seçersek, bölge yönetimleri kurarsak, yetkilerin bir kısmını oraya devredersek ve bu, mali kaynakların denetimiyle ilgili merkezi hükümetle istişareyle çalışmayı öngören bir model olursa, beraberinde yasama yetkisinin de bir kısmını bölge meclislerine devrederse, siyasi sorunlarımızı daha kolay çözebileceğimiz bir yönetim modeline kavuşmuş oluruz.

Şimdi, merkezi idarenin, Türkiye genelinde “Kürtçe anadilde eğitim verilir” diye bir karar alması mümkün gözüküyor, gerekli de değil. Ama bu konuda karar verme yetkisini bölge meclislerine verdiği zaman, kendi üyelelerinden gelen talebe göre o bölge meclisi, kendi bölgesinde kaç tane Kürtçe eğitim verecek okul kurulması gerektiğine, kaç tane Türkçe eğitim verecek okul kurulması gerektiğine, kaç tane karma okul olması gerektiğine karar verebilecek bir yapıda olursa, durumu gelen toplumsal talebi, ihtiyacı karşılayacak şekilde bir planlamaya dönüştürme ve yerinde çözme şansına sahip olacak. Türkiye genelinde de Kürtlere niye anadilde eğitim veriliyor diye, kimse bunun üzerinden siyaset yapmayacak.

Bu anlamda, demokratik özerklik, bu saydığımız ayaklarıyla birlikte oturursa, Kürt sorununu çözmeyi kolaylaştıran bir idari ve ekonomik modeldir. Çünkü Kürt sorunun önemli bir ayağı da bölgeler arası gelişmişlik farkıdır.

MS: Buraya kadar anlattıklarınıza, böyle bir idari reforma öncelikle CHP'nin karşı çıkmaması gerekir. Onlar da yerel özerklik şartını önemsiyorlar. Merkezi bir yapı olduğunu, bunun desantralize edilmesi gerektiğini, Türkiye gerçekliğini, 74 milyon nüfusu olan bir ülkenin artık bu kadar merkezi idare edilmemesi gerektiğini, yerele yetkilerin devredilmesi gerektiğini söylüyorlar. Buraya kadar kamuoyuna yansıyan şeylerde bu mesele hiç böyle konuşulmadı. Mesele başından beri bir Kürt sorunu olarak, daha çok bir etnik kimliğin kendi sorununu çözmenin aracı olarak takdim edilen bir şey. Güneydoğu'da istenen bir şey gibi algılandı. Bunda da mesela sizin demokratik

özerkliği ilan etmek gibi bir ifade kullanmış olmanızın da etkisi yok mu? Demokratik özerklik, bu çerçevede “ilan edilecek bir şey” midir?

GK: Oraya gelmeden önce şunu söyleyeyim. CHP'nin söylediği ve bazı çevrelerde de tartışılan yerel yönetimler özerklik şartını kabul edersek bu iş çözülür yaklaşımı doğru değil. Çünkü Türkiye yerel yönetimler özerklik şartını kabul edeli yıllar olmuş zaten. Bazı maddelerine çekince koymuş, çekince koyduğu maddeler tabii ki hayati maddeler. Özellikle, mali kaynaklarla ilgili maddelerin tamamına çekince koymuş. İdari yapılanmadaki özerklik öngören maddelere tamamen çekince koymuş, merkezi yönetimin denetimi ve sayeti ile ilgili maddelere çekince koymuş. Yani Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı sunulurken Türkiye en işlevsiz olabilecek maddeleri seçmiş. Onun dışındakilerin tamamına çekince koymuş. Bu çekincelerin kalkması tabii ki önemli. Fakat dediğim gibi bu şartın kendisi yerel yönetimlerin özerk olmasına dair ilkeleri belirliyor. “Şunlar şunlar yapılırsa yerel yönetimler özerk sayılabilir” diyor. Ama bir model önermiyor. Bizim tartışmamızda kilit olan şey modeli tartışmak. İl bazında mı bu özerkliği tanıyacaksın? İl bazında tanınan özerkliklerde doğal olarak 81 il üzerinden bir yetki devri sınırlı oluyor. Bu kadar ile fazla yetki devredersen 81 ilden 81 şey çıkar. Curcuna olur. Bu memleket yönetilemez olur. Yetki devrini kısıtlıyorlar. Bu nedenle aslında bazı çevreler bu yetki devrini il bazında tutmak ve doğal olarak da yetki devrini sınırlamak istiyorlar. Bizim asıl tartışmaya açmak istediğimiz şey, evet yerel yönetimler özerk olmalı ama Türkiye gibi büyük bir ülkede bunu il bazında verdi-

ğin zaman, kısıtlayarak vereceksin, bir işe yaramayacak. İşe yarayabilmesi için gerçekten yerinden ve özerk bir yönetim olabilmesi için bizim il ile merkezi idare arasında bir ara modele ihtiyacımız var. Bu da bölge yönetimidir.

MS: 81 ili 20'ye düşürürsen verebilirsin. Mesela İspanya örneği öyledir.

GK: Tabii öyledir. Öbür türlü veremezsin, vermez de, haklıdır. Hükümet diyecek ki ben 81 ile eğitim konusunda planlama yetkisi veremem. Her il bir telden çalacak. Bu işin içinden çıkılmaz. Mali kaynaklar açısından da içinden çıkılmaz. Sağlıkla ilgili ne vereceğim, yargıyla ilgili ne vereceğim... İçinden çıkılmaz diyecek. Ve orada mümkün olduğu kadar sembolik, sıradan, işlevsiz yetkileri devredecek. Bizim anladığımız anlamda demokrasinin işleminin kanalları açılmamış olacak. Onun için bir bölge yönetimine ihtiyacımız var. CHP ile anlaşılmadığımız mesele bu. Aslında bunun arkasında doğal olarak siyasi nedenler yatıyor. Ben tabii CHP'nin veya başka çevrelerin de bunu bilmediklerini varsaymıyorum.

MS: Bölgeselleşme, bir tür parçalanmaya götüren yol gibi görünüyor...

GK: Evet, sonuçta Türkiye istese de istemese de demografik olarak farklı coğrafyaya dağılmış, farklı kimliklerin öbekleştiği coğrafi bir dağılımı var. İşte 85 yıllık bir durum. Şark ıslahatlarına rağmen, çıkarılan özel raporlara rağmen, ekonomik olarak sıkıştırıp Batı'ya göçü planlamaya rağmen, zorunlu göçlere rağmen, her şeye rağmen coğrafi olarak Kürt nüfusu bir bölgede yoğunluktur ve etkindir.

MS: Ama yüzde 40'ı da Batı'ya göçmüştür.

GK: Tabii, tabii. Şimdi Batı'ya göçenler, diğer etnik kimlikler arasında dağıldıkları için bunu bir şey olarak görmüyor. Ama nüfusla coğrafyanın örtüşmesini bir problem olarak görmüyor Türkiye. Oysa bu sizin de biraz önce söylediğiniz gibi, artık Kürtlerin hem dünya görüşü, hayata bakışı, 21'inci yüzyıl tasavvuru, hem Türkiye'nin diğer kimlikleriyle bütünleşmesi, farklı bölgelere dağılması, bir coğrafyada bunun üstüne yoğunlaşması; artık bunu bir ayrılma nedeni olmaktan çıkartıyor. Kürt nüfusunun yüzde 40'ı Türkiye'nin başka illerine göçmüşse, herkesin de Doğu'daki illerde akrabalarıyla bağı bu kadar canlı ve sıcaksa, kimse orayı bölümler ayırılmaz, biz de bu tarafta yüzde 40'ımızla göçmen olarak kalalım demez. Siyaseten ve sosyolojik olarak da bu mümkün değil. Böyle bir siyasi arka planıyla birlikte, yani Türkiye Cumhuriyeti devletinin 85 yıllık aklı, bu nüfusu dağıtalım, bu coğrafyayla da ilişkisini keselim, işte asimile edelim planı, yeterince tartışılıp yeterince deşifre olmadığı için, yeterince tartışılıp mahkum edilmediği için, halen bir potansiyel tehdit olarak görülüyor. Ve bu siyasi mülahazalarla bu demokratik yönetim modelinin önü kapatılmaya çalışılıyor.

Oysa bu gerçekten açık açık konuşmamız, tartışmamız gereken ve manası olmayan bir bölünme fobisi, bunu ortadan kaldırmamız gerekiyor. Dünya genelinde artık bölünmüş coğrafyalar birleşmeye doğru gidiyor. Bir AB örneği var: Avrupa herhalde iki bin, üç bin yıllık derebeylikler şeklinde birbirini yediler, imparatorluklar olarak birbirlerini yediler. Ayrıldılar. Ulus devletlerini kurdular, sonra geldiler

AB diye birleştiler, sınırlarını kaldırdılar. Dünyanın birleşmeye doğru gittiği bir yerde, bu kadar tarihsel, sosyolojik başka nedenlerle de iç içe yaşamış Türkiye halkının ayrılabilirliğini varsayarak demokratik bir yönetim modelini engellemek akıl karı bir iş değil.

Şu ilan meselesine geleyim... Bunu da yeterince doğru anlatamadık Türkiye kamuoyuna. Kürtlerin üç tane ana talebi var.

- 1- Yerel ve yerinden yönetim.
- 2- Anadil
- 3- Bu ülkenin kültürel etnik bir kimliği olarak tanınmak. Türkiye bütünlüğü içinde bir zenginlik olarak görülmek.

Bu üçüne birden hayır diyen bir Başbakan var. Bu üçüne birden hayır diyen Başbakan'ın hükümetinin yönettiği bir anayasa süreci var. Ve şu anda kapımızda. Uzakta falan değil, varsayım değil. Bu sürece girdik.

Bu nedenle Kürtler kendi içlerinde şöyle bir tartışma yürüttüler. Bir vazgeçilmezlerimizi deklare edelim, kendimizi bağlayalım. Yani demokratik özerklik ilam, fiili bir yapı kurmak yerine, “Biz bundan geri adım atmayacağız, bu bizi bağlayan bir karardır, bu talebimiz doğru görünsün, doğru okunsun” diyen siyasi bir çıkıştı. Bunun ne kurumsal ne de başka bir karşılığının -hayatta karşılığının- olmayacağı belliydi. Bu bilerek yapıldı ve Kürtler bu konuda çözümün bu kadar sert tartışıldığı ve artık adım adım bazı yerlere gidildiği bir yerde, siyaseten bir tutum almak ihtiyacı duydular.

Böyle bir şeydi. Dikkat ederseniz, aslında orada şuna dikkat edildi: Hani bir bölge sınırı çizilmedi ya da bir başka ad, bir şey konulmadı. Bütün açıklamanın özeti şuydu: Kürt halkı özerkliğini ilan ediyor. Halk olarak biz, kimliğimizi de kabul eden yerel ve yerinden yönetim talebimizi, anadil talebimizi gören bir çözüm modeli arıyoruz. Söz konusu olan, "bunda da kararlıyız" diyen bir siyasi tutum almaydı. Bu da yeterince anlatılamadı ve talihsiz bir şekilde, Silvan'daki meseleyle de çakışınca, iyice anlatılamaz hale geldi.

MS: Yine de bu kavramın böyle kullanılmış olması, demokratik özerklik kavramını biraz yıprattı. Benim kişisel algım öyle. Başka bir şekilde ifade edilebilirdi ama demokratik özerklik gibi bütün Türkiye'ye şamil düşünülen bir idari reform, bir demokratikleşme projesinin doğru anlaşılmasına yardımcı olmadı, tersine kafa karışıklığı yarattı...

GK: Bazı odaklar... Bayrak, mesela hiç olmayacak bir tartışma. Bin kere söylüyorsun yine bin birinci kez bu modeli onun üstünden provoke etmeye çalışıyor. Almanya eyalet sistemidir, her eyaletin bayrağı vardır. Kimse bilmez hangi eyaletin bayrağı nedir. Almanya'nın bir tane bayrağı vardır, herkes onu bilir. Bırak bölge yönetimini, özerkliği, eyalet sisteminde olanlardan bile eyalet bayraklarını kimse bilmez, tanımaz. Bütün ülkeyi temsil eden bayrak neyse herkes onu bilir. Türkiye'de de böyle olacaktır. Sen bu yerel yönetim modelini nasıl kuracaksan kur. Kanton mu kurarsın, özerk bölge mi kurarsın, ne kurarsan kur, ülkenin bir tane bayrağı vardır. Ama onun dışında yerel yönetimlerin de kendi sembolleri olacaktır. Doğaldır.

MS: *Siz biraz bu modeli detaylandırdınız mı? Mesela yeni bölge derken bölgelerin hangi illerden oluşması gerektiğini tarif edebiliyor musunuz?*

GK: Bir teknik çalışma boyutuna gelemedik. Hangi iller hangi nedenle bir araya gelip bir bölge olacak, bu, üzerinde ciddi olarak tartışılması gereken bir konu. Çünkü biz bu modeli anlatırken net olarak söylediğimiz bir şey vardı. Bu etnik ya da coğrafi temelli bir tartışma olmayacak. Bölge tasnifi ekonomik, demokratik, coğrafi her şey birlikte gözetilerek, havzalar şeklinde hangi il hangi illerle bir yönetim olursa, burası daha demokratik yönetilebilir ve ortak ihtiyaçları, ortak gelecek beklentilerini karşılar... Ortak ekonomik birimler kurma imkanı vardır diye, böyle bir bütünlüklü yerden bakarak, bunu tasnif etmek lazım. Ama bazı tartışmaların önünü kesmek için biz net bir şekilde söyledik. Demokratik özerklik modeline ilişkin önerdiğimiz bölge yönetimleri etnik ya da coğrafi temelli bir bölünme üzerine olmayacaktır. Kürtlerin olduğu iller bir araya gelsin şu olsun, Çerkezlerin illeri bir araya gelsin de bu olsun gibi bir şey önermiyoruz. Ya da coğrafi olarak geçmişte, tarihsel olarak adlandırılmış bölgeler var. Bu bölgeler üzerinden bir yeniden bölge tarifi yapmak yerine, günümüzde demografik yapısı, ekonomik yapısı, coğrafi yapısı, ihtiyaçları gözetilerek, konuşulabilir, hangi iller bir araya gelecek...

MS: *Mesela Antep ve Diyarbakır'ı gerektiğinde aynı bölge içerisine sokabilmelisiniz...*

GK: Gerekirse sokacağız. Gerekirse sokmayacağız.

MS: *Her bölgede bir tane gelişme kutbu olsun diye...*

GK: Tabii, tabii. Zaten şu anda aslında Türkiye bizim bilmediğimiz nedenlerle, AB uyum süreci içerisinde, 26 bölgeye bölünmüş durumda.

MS: *Kalkınma Ajansları üstünden Düzey 2 diye adlandırılan bir yapılanmaya gidildi. Ama hangi derde derman, tartışılmalı...*

GK: Devlet Planlama Teşkilatı, bizimle tartışmadığı için, toplumla “biz şu illeri şu nedenle bir araya getiriyoruz” diye tartışmadıkları için kiminle nerede tartıştılar, nasıl tasnif ettiler bilmiyoruz. Ama biz bu modelimizde, önerdiğimiz modelde, bunun şeffaf bir şekilde tartışılıp konuşulup o bölgenin şartlarını da hesaba katarak, biraz önce dediğiniz gibi, her bölgede bir tane gelişme kutbu... Belki de şunu esas alabiliriz: Her bölgede bir tane ekonomik çekim merkezi olacak, bir merkez il olsun, diğerlerinin kalkınmasını da planlasın diyebiliriz. Bunun yanı sıra başka ihtiyaçlar var, coğrafi iletişim günümüzde önemli bir şey.

MS: *Bir tane limanı olsun mesela.*

GK: Böyle şeyleri konuşarak, tartışarak, hangi illerin hangi nedenlerle bir araya gelmesi gerektiğini belirleyerek, bölgeler tasnif edilebilir. Bizim tasnif edilmiş bir bölge planımız yok.

MS: *Peki her bölgeye bir parlamento mu, yerel parlamento mu?*

GK: Yetkilerin devrine imkan sağlayacak bir bölge parlamentosunun olması gerekiyor. Çünkü şu anda halihazırda bizim yerel yönetimlerdeki meclislerimizin hiçbir yetkisi

yok. Belediye meclislerinin de il genel meclislerinin de. Türkiye'deki hukuk sistemi içerisinde en alt metin kabahatler kanunudur herhalde. Meclisimiz, kabahatler kanununun içindeki öngörülen cezanın miktarını değiştirme yetkisine bile sahip değildir. Örneğin yere tükürme cezasının kaç lira olacağına, merkezi hükümet, merkezi parlamento çıkarttığı kabahatler kanununda yer veriyor, yerel meclis sadece onu uyguluyor. Şimdi yasama yetkilerinin bir kısmının devredilmesi zorunludur. Hem bölgeler arası eşitlik farklarının giderildiği, hem kültürel, siyasal sorunlarımızı çözecek, hem halkın yönetime katılmasını sağlayabilecek güçte bir bölge tarif ediyorsak, yasama yetkilerinin de bir kısmının bu bölge parlamentolarına devredilmesi gerekiyor. Bu nedenle bir bölge parlamentosu kurulması gerekiyor. Fakat bu bölge parlamentosu, tartışılarak şöyle yapılabilir. Diyelim ki, yereldeki il genel meclisleri ile belediye meclisleri daha koordineli çalışabilir, bölge parlamentosu için de ayrı seçim yapılabilir.

“Biz il genel meclislerinin yetkilerini artırdık” diyor hükümet. Bütçe yapma yetkisini vermiş. Fakat vali onaylamazsa o bütçe kullanılmıyor. Şu anda BDP'nin güçlü olduğu, yani yönetimde sayısal olarak çoğunlukta olduğu bütün il genel meclislerinde yapılan bütçeler valilik tarafından onaylanmadığı için hayata geçirilemiyor. Diyarbakır İl Genel Meclisi'nin bütçesini vali sekiz kez geri çevirdi. Geri çevirme yetkisine sahip. O zaman ben ne anladım bu yetkiden. Ya da alınan kararın hayata geçirilmesi konusunda encümenlik kurumu diye bir kurum meclisin üzerine dikmişler, encümende de sayısal olarak atanmışları seçilmiş-

lerden üstün duruma getiriyorlar. İşte milli eğitim müdürü, il sağlık müdürü, bilmem ne müdürü diye koyuyorlar. Sayısal olarak o encümen içerisinde atanmışlar seçilmişten çok oldukları için il genel meclisinin yaptığı planlamayı hayata geçirme şansı iki kademedede birden akamete uğruyor. Ya vali veto ediyor ya encümende valinin altındaki diğer idari birimler veto ediyor. Şimdi tüm bunları ortadan kaldıracak, bunları gerçekten açıklıkla tartışabileceğimiz, bunun adının demokrasi olmadığını rahatlıkla ortaya koyan bir demokratik arayışımız var. Bunun üzerinden tartışsak, hem kimlik sorunları hem de kültürel sorunlar demokrasi içerisinde çözülebilir, demokratik bir yönetim kurmadan bu sorunları çözme şansımız yoktur.

Şunu söyleyeyim, şu andaki yönetim biçimi anlayışını olduğu gibi koruyup Kürdistan diye bir bölge kurup verseler, ben almıyorum. Almıyorum, yeterince bununla başım derte bir de onunla uğraşmayacağım. Bizim asıl arayışımız, demokratik bir yönetim modelidir. Kimlik ve kültürel sorunlar da ancak demokratik yönetim modelleri içerisinde çözümlerse anlamlıdır.

MS: Bu anlamda kimlik ve kültürel sorunların çözüm platformu da yerel parlamentolar mı olacak?

GK: Yetkiler devredildiği için ihtiyacına göre düzenlemeler yapacak. Bu şunu da karşılayacak. Diyelim ki İstanbul'da 2 milyon Kürt mü yaşıyor, çocuklarının Kürtçe okumasını mı istiyorlar... Başvuracaklar Milli Eğitim'e, ihtiyaca göre, İstanbul'a da üç tane okul Kürtçe eğitim verebilir. İlla Kürtçe eğitim için Diyarbakır'da olması gerekmiyor.

MS: *Tabii, Alevilerin yoğun olduğu bir yerde de Alevilerin taleplerini yerel yönetimler karşılamalı...*

GK: Yerel yönetimler rahatlıkla karşılayabilmeli yani. Bunu sağlayacak bir demokratik mekanizma kurmadığın sürece, yukardan merkezi hükümet, bazen sana inayet olsun diye, bazı demokratik kısıntılar veriyor. Cam isteyince de geri çekiyor.

MS: *Türkiye, neredeyse dünyanın en berbat bölgesel eşitsizliğinin yaşandığı bir coğrafya, illeri kümeleseniz de yine ortada bu kez iller arasındaki eşitsizlik 20 bölge arasındaki eşitsizliğe tekabül edecek. Buna da bir müdahale gerekir. O zaman kaynak dağılımı nasıl olacak? Vergi, toplanan vergiler ve bunun kullanımı nasıl olacak?*

GK: Bir röportaj vesilesiyle bu konuda çok kıyametler kopartıldı. “Vergi vermek istemiyorlar, vay efendim hem vermeyecekler hem alacaklar”. Türkiye'nin altına imza koyduğu Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nın bir maddesi de bölgeler arası ekonomik gelişmişlik farkını kapatmak üzere planlama yapmayı öngörür. Türkiye bunu taahhüt etmiş zaten. Çekince koymuş hayata geçirmiyor... Biz diyoruz ki, demokratik olması için bu çekincelerin kalkması ve bunun da bölgeler arası gelişmişlik farkını ortadan kaldıracak bir şekilde planlanarak yapılması gerekiyor.

MB: *Merkezden yapılan bir planlama mı?*

GK: Merkezle yerel yönetim istişareyle bunun planlanmasını yapacaklar artık. Bölgeler arası gelişmişlik farkını nasıl kaldırabiliriz. Ya yerel kaynaklardan daha fazla pay

verecekler. Ya orada merkezi hükümet, topladığı vergilerin bir kısmını yerele devredecek...

MS: Pozitif ayrımcılık yapacaklar.

GK: Vardır bir yolu. Önemli olan burada mantıken şunu kabul etmeleri: Bölgeler arası bu kadar ekonomik gelişmişlik farkının olması kötü bir şeydir, hatta tehlikedir. Bunu düzeltmemiz lazım deyip buna kafa yorulmalı. Merkezi planlamayla yerel yönetim istişare halinde bunun planlamasını yapacak. Şimdi Türkiye aslında işin popülizmini ve siyaseten satılacak kısmını kendisi yapıyor. Mesela nedir? GAP için, biz diyorlar “trilyonlar verdik ayrıcalık yaptık. Bölgeyi kalkındırmak istedik.” Bu eğer gerçekten doğruysa demek ki ilkesel olarak iyi bir şeydir, bundan sonra da yapalım. Eğer yalansa, niye bizi kandırıyorsun. Şimdi burada kötü bir şey yok. Şimdi Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecindeki en önemli engellerden birisi, bölgeler arası gelişmişlik farkıdır. Türkiye bölgeler arası gelişmişlik farkının bu kadar uçlarda olduğu bir ülke olarak AB'ye üye olamaz zaten. Şu anda, AB'nin mali yardımlarının büyük bir kısmı da bu bölgeler arası gelişmişlik farkını kapatmaya dönük. Ne yazık ki bu da, gene şu anda, merkezi finans kurumu eliyle merkezi idarenin inisiyatifinde, onun icazetinde yürüyen bir süreç. Bunun dışına çıkan zerre kadar bir yer olduğu zaman da, anında Başbakan, “vay efendim Alman bankalarından kredi alıyorlar bu da teröre gidiyor”, diye saçmasapan siyaset konusu yapıyor.

MS: Ademi merkezileşme, yetkilerin 20 bölgeye dağıtılması, dolayısıyla biraz daha yerele yöneliş, yerinden yö-

netim; bunun bir kere paylaşılması lazım. Bunun sadece Kürt siyaseti, blok veya kongre siyasetinin fikri olmaktan çıkıp biraz daha Türkiye'de bir fikir olarak paylaşılması lazım. Diğer siyasi partiler mesela başlangıç olarak CHP'nin bu fikre ikna edilmesi lazım, yanı sıra, bilmiyorum, mesela AKP'ye bunu böyle anlattığınızda acaba yine itirazları olabilir mi? Ama projenin hayata geçirilmesi için gerçekten bunun Akdeniz'inden Ege'sine, İstanbul'undan Karadeniz'ine kadar bir konsept olarak onaylanması, sahip çıkılması, bunun, belki fikir benimsendikten sonra, tabandan bir örgütlenmesinin hazırlanması gerekir. Bunun neresindeyiz mesela sizce?

GK: Bu konuda birkaç tane problem alanımız var, Bunlardan birisi, kamuoyu yönetimi konusunda yüksek siyaset çok etkili. Yani yüksek siyasetin, etkili büyük siyasi partilerin aldıkları siyasi tutum, bir şekilde kamuoyu oluşturmada oldukça baskın ve etkin. Tabii buna merkez medyanın ilişkilerini de eklediğimizde, baş edilmesi biraz zor bir alan haline geliyor. Bunun bir tek çaresi var. Sizin dediğiniz gibi, artık aşağıdan yukarı doğru bunu örmenin yolunu aramak. Yani mahalleye gitmek, halka anlatmak; insanların bu konudaki kendi ihtiyaçlarını gereksinimlerini görerek bu modelde kendisine de bir fayda olacağını hissetmesi... Bir çalışma yapmak lazım. Dört senedir demokratik özerklikle ilgili konuşuyoruz, anlatıyoruz falan. Geçenlerde kuaförümün söylediği şey var. Çok sıcaktı, ağustos ayı falan, güneş vurmuş öğlen saat 3, klima bile çalışmıyor. Kuaför dedi ki: "Abla bu demokratik özerklik bir an önce olsun da şu çalışma saatlerini her kentin iklime göre ayarlayalım. Biz de

sabah erken başlayalım, 1-4 arası tatil yapalım, dükkanlarımızı kapatalım. Baksana klima bile çalışmıyor.” Dedim ki: “ya benim şimdiye kadar dört yıldır akıl etmediğim bir şeyi söylüyorsun, bunu söyleseydim belki daha rahat anlatırdım demokratik özerkliği.” Bu kadar kendi ihtiyacından doğru görüp de tanımlayan bir bakış açısı, buradan demokratik özerklik konusunda kendi kendine bir şey bulmuş, kendi ihtiyacını görüyor. Aslında, biz bunu gitsek de yerelde anlatabilsek, eminim ki her insan, kendi çıkarını, kendi geleceğini, kendi ihtiyaçlarını bu model içerisinde daha kolay koruyabileceğini, daha kolay karşılayabileceğini görerek sahiplenecek.

Türkiye’de kamuoyu oluşturma ve kamuoyunu yönlendirme konusunda merkezi siyasetin, yüksek siyasetin ve merkez medyanın etkisini kıracak başka bir çalışma yürütmek lazım. Çünkü bu merkezi siyaset, merkez medya ve yüksek siyaset, ne yazık ki, hem statikleşmiş devlet aklıyla hem de bazı uluslararası piyonlarla bütünleşerek bizim yerel çıkarlarımızın tamamını göz ardı ediyor.

MS: *Kürt siyasetinin farklı coğrafyalardaki çevre hareketleriyle, sendikal hareketlerle, diğer sınıf hareketleriyle ilişkilerinin şimdiye kadarki zayıflığını gidermede bu model nasıl etkili olur?*

GK: Bu durum, bizim için her zaman hem bir özeleştirici hem bir handikap. 20 yıllık demokratik Kürt siyasetini takip edenler, şunu bilirler ki, bu kurulan, kapatılan, başına bir sürü işler gelen partiler, tamamında bir Türkiye profili, Türkiye’ye kendini anlatamama, bu konuda yeterince bir

vizyon oluşturamama konusunda bir özeleştirisi var hepimizin. Bu bir handikap, bunu aşamıyoruz ve bunun birçok nedeni var. Bu nedenlerden birisi Kürt sorununun bir çatışma zemininde olması. Oradaki hayatın çok sert geçmesi ve çatışmanın yarattığı toplumsal travmalar... Mesela şu anda anlattıklarımı Batı'daki bir insan dinlediğinde bunun yüzde 80'ini blokaj koyarak dinliyor. Çünkü kafasında bana dair başka bir imaj var. Bu söylediğimin bir etki yaratma şansı olmuyor. Bunun böyle bir tarafı var. İkincisi, öyle bir tarafta, Doğu'da, bu işler bu kadar kıran kırana giderken her gün cenaze kaldırırken, her gün gözaltı, her gün operasyon, her gün tutuklama olurken iş; "Ya Batı'daki fındık fiyatıyla uğraşmak da bize mi düştü? Burada biz ölüyoruz" a dönüyor. Bizimle uğraşmayacaksın da fındık üreticilerinin sorunuyla mı uğraşacaksın. O taraf, gereksizmiş gibi görünmeye başlıyor. Çünkü işin içinde gerçekten yaşam hakkını da ortadan kaldıran, en demokratik hakları da ortadan kaldıran sert bir çatışma zemini var. Bu tarafta da bu çatışma zeminin yarattığı travmalardan dolayı bir blokaj var. Onun yarattığı önyargılar, filtreler var. Orayı aşmak zor oluyor. Bu gerçekten bir handikap. Niyetin ötesinde, bu gelenekten gelen bütün partilerin, Türkiye geneline bunu anlatabilecek, Türkiye genelinde bir demokratik proje ile artık bu sorunun çözülebileceğini de söyleyebilecek bir siyasete sahip olmasına rağmen, bunu hayata geçirme konusuna dair bir sıkıntı yaşıyoruz. Yoksa şu sloganlaşmış cümle bile aslında bu konudaki arayışı ifade ediyor: "Demokratik cumhuriyet, özerk Kürdistan!"

Türkiye demokratikleşmeden Kürt sorunu çözülemez. Bu bütünün içerisinde Kürt sorununu arayan bir slogan var.

Bu slogan bile, aslında bu konudaki arayışı anlatıyor. Ama bunu hayata geçirme konusunda bir iki tane temel problemimiz var. Bu tarafta filtreler, önyargılar, o tarafta can pazarı içerisinde bu işleri gereksiz görme var. Hem yeterince söyleyemiyorsun, hem söylediklerin etki yaratmıyor.

Kürt Sorunu Aşil Topuğudur

Kadri Gürsel ile Söyleşi*

Mustafa Sönmez:1980 sonrası Kürt siyasi hareketinin tarihini dönemleştirmek gerekirse, kabaca alt dönemlere nasıl ayırırdın?

Kadri Gürsel: Tabii, bu Kürt siyasi hareketi ifadesi bizim literatürümüze aslında yeni girdi, biz daha önce Kürt siyasi hareketi demiyorduk. Biz derken, medyada yazan çizenleri kast ediyordum. Daha önce PKK diyorduk. Kürt siyasi hareketi bir zorunluluk olarak lügatimize girdi. Çünkü PKK artık Kürt hareketini anlatmakta yetersiz, kifayetsiz kalan bir sözcüğe dönüştü. PKK aslında Kürt hareketinin bir bileşeni haline geldi. Dolayısıyla da Kürt siyasi hare-

---

* Gazeteci-yazar Kadri Gürsel, Kürt Sorunu üzerine bilgi üreten önemli isimlerden biri. 1996 yılında yazdığı Dağdakiler:Bagok'tan Gabar'a 26 Gün isimli kitabı (Metis Yayınları), PKK kadroları ile geçirdiği 26 günü konu edinmişti. Milliyet yazarı Kadri Gürsel ile Kürt sorununun güncel boyutlarının konuşulduğu bu söyleşi Mustafa Sönmez tarafından Aralık 2011'de İstanbul'da gerçekleştirilmiştir.

keti demek zorundayız artık. Ama 1978'den alarak günümüze getirdiğimizde kaçınılmaz olarak önceki 10 yıllarda PKK ifadesini kullanacağız ve PKK ifadesini kullanırken de PKK'nın kendi tarz ve üslubuyla vermiş olduğu mücadelenin periyodizasyonunu yapacağız. Ben bunu kabaca üç periyotta inceliyorum. Birincisini, PKK'nın kuruluşunu almayarak direkt 84'ten başlatıyorum; Eruh, Şemdinli baskınlarıyla. 1984'ten 1999'a, Abdullah Öcalan'ın yakalandığı döneme kadar. Bunu da iki alt başlık altında inceleyebiliriz. 1984-1991 ve 1991-1999 arası. Çünkü bu arada PKK'nın siyasi şiddeti, 1991'de Irak'ta meydana gelen otorite boşluğu sayesinde bir sıçrama yapma imkânı bulabilmişti. O sıçramanın arkasında 1991'e kadar olan sürede Suriye desteğinin yanında, Irak rejiminin de hiç belli etmeden örtülü olarak verdiği destek de vardı.

İkinci periyodu, 1999'da Abdullah Öcalan'ın Türkiye'ye teslim edilmesiyle başlatıyorum. Bu, tek yanlı bir ateşkesle karakterize olan bir dönemdir. Paradoksal olarak bu dönemde Öcalan'ın yakalanması Kürt hareketini -artık bu tanımı kullanmaya başlayabiliriz- siyasal şiddetten çeşitli pratik nedenlerden ötürü uzaklaşmaya itmiş olsa da aynı şekilde siyasallaşmanın da önünü açmıştır. İmralı duruşmalarından sonrası siyasallaşmanın önünü açmıştır. Siyasallaşmanın önünün açılması, aynı şekilde 1999'dan sonra Türkiye'nin AB perspektifinin de 2002'den itibaren çalışmaya başlamasıyla oluyor tabii. Bu dönemi de 2004'e kadar devam ettirmek gerekiyor. Bu tek yanlı ateşkesteki, yine operasyonel manada PKK'nın, konjonktürün değişmesiyle önünde bulunduğu bir fırsat, rol oynamıştır.

2003'te Irak'ın işgali sırasında, Türkiye istemeden de olsa, kaza sonucu da olsa tezkereye hayır demiş bulundu. Daha sonra bunu düzeltemedi ve Irak işleri konusunda -halen de zayıflamakla birlikte sürmekte olan- bir etkisizliğe kendini mahkum etti. TSK, Türk güvenlik örgütleri, asker olsun, başka unsurlar olsun, Irak'a müdahil olamadılar bir süre. Halen de olamıyorlar aslında. Bu da PKK'ya bir pencere sundu. Bölgenin yeni konjonktüründe, orada ABD vesayeti altında olabilmek için, en azından ABD'yi rahatsız etmemek adına bir PJAK olgusunun da ortaya çıktığını görüyoruz. Şunu da belirtmek lazım, günümüzde PKK dört ülkede de tabam olan bir hareket.

M.S: PJAK'ı PKK'nın etkisi altında bir örgütlenme gibi görüyorsun.

K.G: PJAK, İran ve PKK arasındaki ilişkiden bağımsız değildir. Bu ilişkinin haricinde tutulması mümkün değildir. Ama PJAK'ın doğrudan PKK tarafından yönetildiğini söylemek de mümkün değildir. Çok geniş bir otonomisi olduğunu kabul etmek gerekir. Ama Türkiye'deki Kürt hareketinin stratejik meselelerinin öncelik kazandığı anlarda, ben PJAK'ın böyle bir otonomiye haiz olduğu kanaatinde değilim. Nitekim Arap Baharı'nın etkisiyle değişen konjonktür böyle bir etkide bulundu. Türkiye'nin Suriye ve İran'la ilişkilerinin, önce füze kalkanını topraklarına kabul etmesi, sonra Suriye'ye cephe alması neticesinde değişmesi sonucunda, PKK durumu aslında çok yerinde, isabetli şekilde okuyup, kaybetmekte olan taraflarla acil şartların gerektirdiği bir yumuşamaya gitti ve mesela PJAK eylemlerine ara verdi. Silahlı güçlerini Irak'ın içine çekti.

Toparlamak gerekirse, 1984 -99, siyasal şiddetin denendiği, başat olduğu dönemdi. Bu dönemde siyasal şiddetin PKK tarafından, taban bulmak, yayılmak ve Kürt nüfusunu Türkiye Cumhuriyeti'ne yabancılaştırmak için başarıyla kullanıldığını düşünüyorum. İkinci dönemde bir mecburiyetin de neticesinde siyasallaşma başladı. Siyaseti daha yakından öğrenen, bu konuda tecrübe kazanan, “diplomasi”yi (tırnak içinde kullanıyorum) öğrenen Kürt kadrolarının ister istemez bir dinamizm getirdiğini görüyoruz bu sahaya.

M.S: 2004 sonrası, AKP iktidarına denk geliyor. Bu dönem kendi içinde bir bütün mü?

K.G: 2004'ten sonraki dönemi de alt başlıklar altında incelemek mümkün. 2004'te PKK'nın son verdiği ateşkestten, daha sonra vazgeçildiği oldu, şiddet belirli aralıklarla, bir siyasi enstrüman olarak kullanıldı. Siyasal şiddetin önemli ölçüde bir müzakere aracı olarak kullanılmaya başlandığını, dolayısıyla rol değiştirdiğini, amaç değiştirdiğini görüyoruz. 2009'da başlayıp 2009'da biten “açılım”, çok çok önemli ve geriye dönüşü olmayan sonuçlar yaratmıştır. Bugün günümüz Türkiye'si AKP iktidarı, bu sonuçlarla boğuşmaktadır. Geriye çevirmek istemektedir. Şişeden çıkan Kürt cinini yeniden şişesine tıkmak gibi bir nafîle çaba içindedir. 2004-2009 ve 2009 sonrası olarak da bu dönemi inceleyebiliriz. Yani 2004'te tekrar siyasal şiddeti yeniden bir yöntem olarak ele alan PKK'nın günümüze kadar olan dönemini 2004-2009, 2009 ve bugün gibi iki alt başlık altında inceleyebiliriz.

Özetle, 1984-1999 arası birinci periyod, 1999-2004 arası ikinci ve nihayet 2004'te başlayıp günümüzde halen sür-

mekte olan da üçüncü periyodudur Kürt mücadelesinin. Bu son periyodun siyasal şiddet açısından en önemli özelliği, şiddetin birinci periyotta olduğu gibi Maoist halk savaşı stratejisinin bir sürdürücüsü olarak değil, Kürt sorunundaki siyasallaşmaya koşturucu olarak bir siyasi müzakere aracı olarak arazi biçimde kullanılmaya başlanmış olmasıdır.

M.S: Makro bir bakışla gözlemlediğin ana eğilimler neler Kürt hareketinde, PKK'da...

K.G: Dört ana eğilim gözlemliyorum. Birincisi siyasallaşma, ikincisi kitleleşme, üçüncüsü kentleşme, dördüncüsü de günümüze göre çok paradoksal olsa da -bunun geri döneceğinden benim hiç kuşku yok- şiddetten uzaklaşmadır. Çünkü kentleşme, siyasallaşma ve kitleleşme Türkiye'de demokrasinin, siyasal çoğulculuğun gelişmesi nispetinde PKK'yı ve Kürt hareketini, toplamda düşünecek olursak, şiddetten uzaklaştıran bir dinamik oluşturmaktadırlar. Bugün 12 Haziran seçimlerinden sonra karşımıza çıkan şiddet tablosu, PKK'nın bu şiddetten uzaklaşma trendinin kendi içinde çökmesinden kaynaklı. Aslında çökmesinden ziyade, çökertilmek istenmesinden kaynaklanıyor. Mandallı bir dişli gibi geriye dönüşü olmayan bir süreci o mandallı kırmak pahasına geriye çevirmeye çalışan bir karşı dinamik var. Bu dinamik, mevcut iktidar konfigürasyonunun polisiye tutumundan kaynaklanmaktadır. Bugün için PKK'nın Kürt hareketinin kent tabanı, siyasetle, kitleyle, kentlerle olan politik ilişkisini sağlayan hemen herkes enterne edilmek isteniyor. KCK operasyonları adı altında yapılmak istenen bu. Bu operasyonlar, aslında PKK'nın siyasallaşmasının, kitleleşmesinin ve kentleşmesinin önüne geçmek, var olan

kazanımları, var olan mesafeleri bu noktada olmamış hale getirmek, hiç kat edilmemiş hale getirmek amacıyla başvuru- rulan son derece katı ve sert polisiye yöntemler demek.

M.S: *Sonuç alabilir mi? İşe yarar mı, uygulayanlar açısından?*

K.G: Ben burada başarı şansını uzun vadede görmüyorum, çünkü ortada nereden bakarsanız bakın 2–2,5 milyonluk –eski tabirle- kemikleşmiş çok politize bir taban var. Bu politize taban devamlı alternatifler üretmeye namzettir. Bunu içinde barındırır. Bunu ortadan kaldırmak, bu tabanın bir süre için koordinasyonsuz kalması elbette mümkün ama benim kovalanan hayaletlerin geri döneceğinden kuşku yok. Yapılmaya çalışılan şey beyhude bir çaba. Mağduriyet duygusunu, ezilmişlik, yoksunluk ve ihlal edilmişlik, işgal edilmişlik duygusunu daha da derinleştirmekten başka bir amaca hizmet etmeyecek. Geçmişte silahla yapılan şeyin, uygulanan yöntemin bugün toplu tutuklamalarla yapılması neticeyi değiştirmiyor.

M.S: *Peki sence Habur meselesi, açılımdan geri dönüş, AKP iktidarı açısından neydi, hangi saiklerle açılıma niyet ettiler ve hangi saiklerle eskiye dönüş kararı verdiler?*

K.G: Değişik veçheler söz konusu. Birincisi AKP iktidarının ideolojik arka planı nedeniyle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu felsefesine ve siyasasına karşı bir bağışıklığının olduğunu kabul etmek gerekir. Onun cürümlerinin ve tarihinin sorumluluğuna bigânedir. Kendini öyle görmektedir bu hareket. Neticede Kemalist cumhuriyetin iki mağduru vardı. Birincisi Kürtler, ikincisi de Müslüman-

lardı diyelim. O dönem için Müslümanlardı diyebiliyoruz. İslamcılardı demiyorum. Müslümanlardı. Dindarlar da diyelim. Çünkü toplumu sekülerleştirmek adına dinin ve dindarlığın dışlanması ister istemez mütedeyyinleri, Müslümanları incitmiştir. Bir mağduriyet duygusu oluşturmuştur onlarda. Bu nedenle kendilerini Cumhuriyet'in tabularından azade hissettiler. Bu onlara geniş bir manevra alanı açtı. Asker konusu başta olmak üzere, Kürt sorunu, Ermeni sorunu, Kıbrıs sorunu gibi sorunlarda siyaset üretmek konusunda hangi amaçla olursa olsun, ellerini çok rahat, açıkta ve boşta hissettiler. Diğer geleneksel merkez sağ ve sol partiler gibi değillerdi. Bu bir vechesi.

İkinci vechesine gelince; bu siyasi gelenekte, araçsallaştırmak gibi aslında uzun vadede stratejik olarak çok zararlı, araçsallaştıran için çok zararlı olan ama kısa vadede kendilerine bazı sonuçlar ve kazanımlar sağlayan bir kabiliyet var. Tırnak içinde kullanıyorum, bu bir kabiliyet değil tabii, olumsuz bir özellik. AKP'nin 10 yıla yaklaşan iktidarına şöyle bir baktığımız zaman pek çok konuyu, pek çok dosyayı, pek çok süreci, ilişkiyi kendi iktidarlarını tahkim etmek, kendi iktidarlarının alanını genişletmek, ona zırh giydirmek amacıyla araçsallaştırdıklarını görüyoruz. Araçsallaştırmak nedir? Bir problemin çözümü veya bir dosyanın ilerletilmesinde onun kendi doğası ve hedefine mahsus bir amaç gütmemek. Onu başka amaçlarla kullanmak.

MS: Oportünizm gibi mi?

KG: Oportünizm de diyebilirsiniz ama oportünizm çok geniş bir mana içeriyor. Biraz onu daraltmak istiyorum.

Keza Kürt açılımı ve Ermeni açılımı da –ki bunlar simültane olarak aynı dönemde birlikte başlamışlardır- araçsallaştırılmıştır AKP iktidarı tarafından. Bu enteresan bir tarihsel kavşakta oldu. Bu araçsallaştırma imkânı, Kürt açılımında AKP bunu hiç düşünmezken onlara dışarıdan sunuldu. 2008 Aralık’ında Irak parlamentosunun askeri güçlerin durumuyla ilgili anlaşmaları kabul etmesinden sonra, 2011 itibariyle ABD’nin Irak’tan çekileceği kesinleşti. Irak’ta o dönemde bir Kürt-Arap çatışmasının olmaması için Türkiye’nin Irak’taki bütün aktörlerle iyi geçinmesi, Irak’taki durumun hamiliğini üstlenmesi, gerektiğinde Kürtlere sahip çıkması, Arapları korkutması, Araplara karşı caydırıcı bir rol oynaması, Irak Kürtleri ile iyi geçinmesi, onlarla iyi ilişkiler kurması için çeşitli cazip kılıcı *defacto* ekonomik yöntemler de denenmedi değil. Halen de görüyoruz. Bu manada Türkiye’nin Irak’a müdahalesinin gereklerini ortadan kaldıracak bir ortamın da oluşması gerekiyordu ki, bu müdahaleler neticesinde Irak’ın istikrarı bozulmasın ve Türkiye’nin Irak’la ilişkileri berhava olmasın. Bunun için de Türkiye’de Türklerin kendi Kürtleri ile barışması lazım ki Irak konjonktüründe bir rol oynayabilsin. Her şey buraya geliyor aslında. Kendi problemlerini çözebilen, çözüm yoluna sokmuş bir ülke olmak... Bunu yapamıyorsa Türkiye’nin rol model olmasına da imkân yoktur. Bugün de hala bu sıkıntıyı yaşıyoruz. Yani o dönemde, eğer açılım kendi amacına matuf olarak samimiyetle uygulanabilseydi, belki bugün Türkiye gerçekten Araplara bir rol model olabilirdi.

Şimdi imdadına yetişen, aslında bu dışarıdan açılan fırsat penceresi AKP’nin. Aynı şekilde 2008 sonbaharında

Gürcistan'da Saakasvili'nin Güney Osetya macerasının neticesinde, Rusya bugün, Gürcistan'ın bir bölümünü işgal eder duruma geldi. Gürcistan da, 2008'in Nisan'ında düzenlenen Bükreş'teki NATO zirvesinde Rusya'nın muhalefeti olmasaydı, neredeyse NATO'ya alınmak için süreç başlatılacak bir ülke durumundaydı. Yani Batı'nın çok yakın müttefiki, Amerika'nın müttefiki bir ülke. Türkiye'nin Kafkaslar'daki durumu dengelemesi lazım. Bunun da yolu Türkiye'yi Ermenistan sorunundan kurtarmaktı. Türkiye, Ermenistan'la ilişkilerini normalleştirirse Batı ittifakı ve Türkiye'nin Kafkaslardaki durumu biraz dengelenir tasavvuru vardı. İki konjonktür, birincisi Irak'tan çekilme, ikincisi Kafkasya... Bunlar, Türkiye'ye Kürt ve Ermeni açılımları teklifi olarak dönmüştür. AKP iktidarı bu açılımları adı konmamış bir pazarlığın unsuru olarak kullandı ve o dönemde 2007 e-muhtırası ile 2008 Mart'ındaki kapatma davasına karşı araçsallaştırdı. AKP'nin yüksek bürokrasi ve asker vesayeti söylemini dış dünya nezdinde haklı çıkaran bir gösterge haline geldi kapatma davası. İçeride asker ve yüksek yargı bürokrasisine karşı AKP'nin verdiği iktidar mücadelesinde Kürt ve Ermeni açılımları, Batı'dan, özellikle Amerika'dan gelmiş olan son derece hayati ve stratejik dış siyasi ve moral desteğin harici değişim değerini oluşturdu. Daha açık bir ifadeyle, Kürt ve Ermeni açılımları sayesinde AKP muazzam bir meşruiyet seti oluşturdu. Öyle güçlü bir meşruiyet seti oluşturdu ki, en başından mağlup etti askeri ve yüksek yargı bürokrasisini. Türkiye'nin, cumhuriyet Türkiye'sinin böylesine önemli iki temel sorununa cepheden, sorunu cepheden göğüsleyen büyük bir cesaretle

üzerine saldıran, neredeyse reformist bir iktidar görüntüsü verdi. Bu görüntünün karşılığında aldığı siyasi destek çok çok önemliydi. Bir kapatma olsaydı, Türkiye’yi uluslararası bir tecridin beklediğini algısı güçlendirildi. Ve göze alınmadı. Çünkü AKP değerini artırdı. Büyük bir yumuşak güç elde etti AKP.

M.S: *Ne zaman bıraktı, ne zaman düşürdü bunu elinden?*

K.G: Araçsallaştırdığı için, bu açılımları hiçbir zaman aslında tam olarak sahiplenmediği için, çok kötü yönetti, sakarca yönetti ve elinden düşürdü. Ermeni açılımında Bakü ile hiçbir paralel müzakere yapılmadı. Yapıldı deniliyor ama demek ki etkili olmamış. Etkili bir şekilde yapılmalıydı. Nitekim takvim açıklandıktan, yani yol haritası açıklandıktan -2009’un Ocak’ındaydı yanlış hatırlamıyorsam- 15 gün sonra Başbakan Bakü’ye gitti. Bakü’de Ermeni açılımını, Ermenistan’la normalleşmeyi, Karabağ’da çözüm koşullunu konuştu. Buna rağmen ekimde protokoller imzalandı. Çünkü bu süreç varmış gibi, sürüyormuş gibi yapılmalıydı. Zaten 2009’un sonuna gelindiğinde Balyoz operasyonu için de şartlar olgunlaşmıştı. 2010 Ocak’ında Balyoz operasyonu başlatıldı ve zafer kazanılmıştı AKP için.

M.S: *2009’un Ekim’i Habur’a gelirse...*

K.G: Habur süreci çok kötü yönetildi. Ben buna da katılırım yani, “Biz bunu tasarlamadık” diyorsa AKP cephesi, tasarlamamışlardır elbette. “Biz bu açılımı torpillemedik” diyorlarsa, “Habur’da yani kendimizi ayağımızdan vurduk bilerek ve isteyerek yaptık bunu” demeyeceklerdir elbet,

ama Habur biraz da öyle. Niye öyle? Hiçbir zaman bu son derece hassas, son derece çetrefil, çok boyutlu sürecin gerektirdiği beyin enerjisini, takati, zamanı ve siyasi sermayeyi bu olaya teksif etmemiştir AKP. Ondan olmuştur. Çünkü amacı yoktu. Kürt sorununu çözmek, Ermeni sorununu çözmek gibi amaçları AKP'nin olmamıştır. Yoktur. Büyük bir başarıdır gene de varmış gibi yapmaları. Bir heyet olarak medyayla, siyasi delegasyonu ile varmış gibi oynadılar. Belki inanıyorlardı. Kısmen de inanmış olabilirler. Herkesin, çok sayıda köşe yazarının, çok sayıda parti sözcüsünün öyle çalışılmış öğrenilmiş bir teatral sunumu yaptıkları iddiasında olamam. Bu insan tabiatına aykırı. Elbette ki içlerinde çok önemli bir bölümü bunu yaptıklarına ve yapabileceklerine inanmışlardır. İnkâr etmiyorum.

M.S: Kürtler de inandılar.

K.G: Kürtler de inandılar. Herkes, biz de inandık belki. İnanmak gerekiyordu çünkü. İnanmak gerekiyordu, desteklemek gerekiyordu ve bu süreç içerisindeki yanlışları göstermek ve eleştirmek gerekiyordu. Çünkü başka bir yolumuz yok. Bunu siyaset çözmeyecekse, kim çözecek? Madem sen bu oyuna girdin siyaset adına, bizim de görevimiz seni eleştirmek ve kendi perspektifimiz doğrultusunda yapılması gerekenleri göstermek. Ayrı mesele bu. Ama bunun psikolojik bir boyutu var. Yani burada içselleştirilmemiş bir rolün oynanması neticesinde düşülen hataları görüyorum ben. İnsan doğasıyla ilgili.

M.S: Buradan dönüşe gelelim.

K.G: Neticede bu açılım araçsallaştırıldı; amaç başkay-

dı. Amaç, hasıl oldu. Menzile varıldı ve artık açılımın yarattığı (tırnak içindeki) “canavarlar” ve “hayaletlerle” boğuşan bir AKP var. Açılım, hem Kürt hareketinde hem de Türkiye’de geriye dönüşü olmayan, olamayacak değişimlere vesile oldu.

M.S: *Başta bahsettiğin o dört megatrend (kitleleşme, siyasallaşma, kentleşme ve şiddetten uzaklaşma) yanında Kandil faktörü için ne diyorsun?*

KG: Kandil faktörü çok önemli. Soğuk Savaş formatında kurulmuş, Soğuk Savaş’ın düşman kampında büyütülmüş bir askeri örgütlenmeden söz ediyoruz. Ve artık bu örgütlenme kendisi için bir şey haline gelmiş durumda. Bu örgütlenmeyi ve liderliği hariçte bırakacak herhangi bir siyasi çözüm süreci, torpillenmeye açıktır. Dağdakileri indirmek zorundasınız ve bunu böyle silahla değil, siyaset üreterek yapmak zorundasınız. Bu bakımdan da şiddetten uzaklaşma bu trendler içinde en hassas, en kırılgan olanıydı. Nitekim öyle olduğu ortaya çıktı. 12 Haziran 2011 seçimlerinden sonra -AKP iktidarı demeyeceğim- bağımlı yargının vermiş olduğu son derece insafsız, meşruiyetsiz bir karar neticesinde, milletvekili seçilen 5 siyasi tutuklunun salıverilmemesi kıvılcımı çaktı. Bu beş tutuklu salıverilseydi, Balbay’la ve diğerleriyle beraber, mecliste yerlerini alsalardı, Silvan’daki 13 askerin şehit edilmesi olayı, daha sonra Çukurca saldırısı, tüm bunların siyasi zemini olmayacaktı. Yani bir momente yapılan son derece hassas bir darbedir, müdahaledir, vekillerin salıverilmemesi ve olayların akışını değiştirmiştir. Müdahaleyi de bağımlı yargı yapmıştır.

AKP'nin bundan elini yıkayarak kurtulması mümkün değildir. Tabii, ben burada elbette ki suçluyorum. Bu çok büyük bir sorundur. Siyasal şiddet, örgütlenmesi, varlığı... Ve bu bazen kendi bekasını, kendi geleceğini her şeyin önünde tutar. Ama sadece bu kadar değil. Yani bugün söyle-necek en kolay şey "PKK kayıtsız şartsız silah bıraksın"dır. Ama bunu güvenilir ve sürdürülebilir bir siyasi çözüm, siyasi ve demokratik bir çözüm perspektifi sunmadan beklemek, gerçeklerle alay etmektir.

M.S: *MIT-PKK görüşmesi için ne diyorsun?*

K.G: Bütünüyle oyalamak amacıyla yapıldığı görülmüştür. Referandum ve seçim süreçlerinin mümkün olduğunca kansasız geçmesine yaramıştır. PKK şiddetinin olmadığı bir referandum ve seçim süreci elbette ki AKP'nin oy kaybetmesini de önleyecekti, bu çok açık. Bunda kötü bir amaç yok tabii. Kan akmasın; oyalamak maksadıyla da olsa kan akmamasını temin etmek iyi bir şey. Ama bu muazzam bir siyasi sermaye kaybını getiriyor. Yani samimiyetsizlik, araçsallaştırmacılık artık AKP'nin bir siyasi genetiği halinde her yerde karşımıza çıkıyor ve bu AKP'nin muhataplarında ve muârizlerinde harekete karşı ciddi bir güvensizliğe neden oldu. Esas AKP bunun sonuçlarıyla ilerde nasıl baş edecek, onu bilemiyorum, ne kadar götürecektir bu politik anlayışı onu da bilemiyorum ama bence durum bu.

M.S: *Zaman zaman Kürt siyasi hareketinin hedefi konusunda muğlaklık var. Amaçlanan şey, eğer mesela bir üniter devlet içinde bir tür son, seçim bildirgesine de aldıkları gibi, demokratik özerklik çerçevesinde bir tür kültürel*

hakların yanı sıra yerel yetkilerin artırıldığı ama üniter devlet içinde kalarak hedeflerin bunlarla sınırlı olduğu bir talepler manzumesi midir? Yoksa ifade edilmeyen, açık olmayan bir başka gündem mi söz konusudur? Bunu belki ara aşama olarak kabul edip ayrılmayı öngören ama bunu ifade etmeyen... Sen nasıl görüyorsun bunu?

KG: PKK orijin olarak çıktığı an itibariyle, doğduğu an itibariyle ayrılıkçı bir örgüt olarak, Kürdistan davasının, bağımsız Kürdistan davasının güdücüsü olarak doğdu. PKK'nın bugüne kadar yürüttüğü, vermiş olduğu, sürdürdüğü mücadelede kaç on bin PKK'lının öldüğünü bilemiyorum. 30 bin deniyor. Şimdi bu kadar çok insanın, bu kadar çok gencin pazarlığa tabi, oynak hedefler uğruna ölmeyi ve öldürmeyi göze aldıklarını düşünemiyorum. Tam tersine maksimum bedel, maksimum, maksimalist amaçlar uğruna ancak ödenir. Maksimalist bir amacınız varsa ki bu bağımsız bir devlet kurmaktır, onun uğruna vazgeçersiniz hayatınızdan. Başka türlü olmaz. Bu kadar çok kişinin başka bir amaç için öldüğünü sanmıyorum. Halen de bence öyle. Halen de bugün dağda silah altında, silahlı olarak yaşayan ve arada bir saldırıp Türkiye'de acılar çekilmesine neden olan insanların ben demokratik özerklik uğruna hayatlarını verdiklerini sanmıyorum. Ama bu işin tamamen tırnak içinde mitolojisiyle, psikolojisiyle, ethosuyla ilgili bir konu. Ben bizatihi dağda kendileri tarafından alıkonulduğum 1995 yılında geçirdiğim günlerde, kendileriyle, dağdakilerle çok sayıda insanla girdiğim, doğal sohbetlerde, devletleşme idealinin onlar için ne kadar önemli, ne kadar yüce ve bir manada sembolik değerler içerdiği-

ni görmüş bir insanım. Ne manaya geldiğini biliyorum. 2010'un Aralık ayında Diyarbakır'da düzenlenen Demokratik Özerklik Çalıştayı'na Demokratik Toplum Kongresi bileşenleri imzasıyla sunulan taslak belge de, ki aslında, İmralı'nın görüşlerini yansıtıyordu, bir siyasi taktik olarak. Kürt hareketinin artık devletleşmenin de ötesine geçtiği ve dolayısıyla devletleşmeyi aştığı gibi bir mesaj veriliyordu. Bunun tabii, kurnazca bir taktik olduğunu düşünüyorum. Çünkü şu açıdan, Kürt hareketini yönetenler bağımsız bir devlet kurmanın bu aşamada gerçekleştirilemeyecek hedef olduğunun farkına vardılar. Aslında çok önceden farkına vardılar. Ve bu yüzden, yani gerçekleştiremeyecekleri için aştık diyorlar. Ve evet bugün sınırları çok geniş bir özerklik istiyorlar. Ben devletleşme ve devletleşmeden bağımsız bir ülke kurma idealinin yaşayabileceğini düşünüyorum, ama bu uğurda bir siyasi emek, bir çaba gösterileceği kanaatinde değilim. Bu bir ülkü olarak ruhlarda zihinlerde yaşayabilir.

Bu, Kürtlere, şu aşamada Türkiye Kürtlerine, yarardan çok zarar getirecek bir şey. İmkânsızdır da aynı zamanda bu aşamada.

M.S: *Buna ikna oldular, yani zamanla.*

K.G: Ben bunun imkânsız olduğuna kani olduklarını düşünüyorum. Dolayısıyla devletten vazgeçtik diyorlar. Yani devletten vazgeçtik demek, aslında bağımsızlıktan vazgeçtik demek. Ama bağımsızlıktan vazgeçtik dememek için devletten vazgeçtik diyorlar. Devletten vazgeçmeyi de devleti aşmak şeklinde sunuyorlar. Dolayısıyla bir ideolojik kayba uğramadan, bunun içinden çıkmak istiyorlar. Bunun

çabası var. Bu, aslında bir iç tüketim belgesidir. Bunun, dışarıya dönük, Türk kamuoyuna verilmiş, yansıtılmaya çalışılan bir pazarlık belgesi olarak algılanması çok yanlış oldu. Bu tamamen iç, Kürt kamuoyunu reforme etmeye dönük bir taslaktı bana göre.

Bunu neden gelip bizimle paylaştılar? Bizi Diyarbakır'a çağırıp orada bizimle bu konuyu tartıştılar? Biz derken Türkiye'nin Batı'sından gelen katılımcıları kastediyorum. Bundan çeşitli faydalar ummuş olabilirler. Fikrimizi almak da olabilir. Türk kamuoyunu test etmek de olabilir. Her şey olabilir. Esas burada işte ben devletten vazgeçtim deyip devlet adını koymadan çeşitli idari yapılanmaları amaç olarak sıralamak, ki toplamı devlettir bunun... Yani bu yapılanmaların sentezi devleti verir. Nedir bu devlet? İşte federal devleti veriyor. Hatta konfederal, çünkü "savunmam olacak" diyor, "dış ülkelerle anlaşmalar yapabileceğim" diyor, –sınırlı mahiyette- ciddi bir merkezkaç tahayyülü var. Bir federal devletin sınırlarının çok ötesine geçmiş olan konfederal çözüm öneriyor. Ordusu var, polisi var. Kendi bağımsız tarım, ekonomi politikası var. Hatta komünizan bir ütopya da oluşturmuş. Tabii, bunların gerçekleşir, gerçekleşebilir bir özelliği yok. Bu izolasyonist bir tasavvur. Orayı da izole etmek, yaşayabilir bir siyasi birim kurmanızı engeller. Güç olur aslında, orayı izole ederseniz kuzeye, güneye, batıya Kürtler göçer kaçır gider. Böyle bir dünyada böyle bir komünizan ütopya kurmanın hiçbir gerçekle ilişkisi olmaz. Mümkün değil.

Geniş bir özerklik olmadan, TRT Şeş'lerle, seçmeli ders olsun Kürtçe gibi tedrici, tali birtakım tekliflerle çözüme

ulaşma imkânı yok artık. Bugün artık mesele iki halkın bir arada nasıl yaşayacağını formülünün bulunması meselesidir. Meselenin özeti budur.

M.S: Bütün Türkiye sathında budur.

K.G: Bütün Türkiye sathında budur. Şu son derece yanlış: “Oyun kadar konuş” demek Kürtlere... Yani “sen Kürtlerden, Kürtlerin tamamından oy al” diye bakmak, çünkü ben Kürt hareketinin girdiği seçimlerde hangi parti adı altında olursa olsun Kürtlerin yarısının çoğundan, yarısına yakınından oy aldığı kanaatindeyim. Çok önemli bir veri. Böyle bir ortamda Diyarbakır’da yüzde 67 oy almak çok önemli. Başka yerlerde de öyle. Özerklik talebi, Kürt hareketinin Türkiye’yi bölmek ve parçalamak gibi bir niyetleri olmadığını, aslında Türkiye’nin Batı’sındaki Kürtlerle de, Türkiye’de sisteme entegre olmuş, Türkiye’de beraber yaşamak isteyen Kürtlerle de kimlik temelinde bir ilişkiye geçebileceğini düşündürüyor bana. Dolayısıyla bu siyasallaşmaktır. Herhalde epeyi bir korkutmuş olmalıdır yeni statükoculuğu. Yaşadıklarımız da bu.

Ben her zaman Kürtlerin ve Türklerin kardeşlik söyleminin ötesinde ortak menfaatler temelinde birlikteliklerini gözden geçirmeleri gerektiğini düşünüyorum ve çok ciddi birleştirici ortak menfaatler var Kürtlerle Türkler arasında. Çok çok önemli. Bunun böyle kesilip atılması mümkün değildir. Bunu yapmayı deneyenler de başarısızlığa mahkûm olurlar, marjinalize olurlar.

M.S: İki taraftan da...

K.G: Her iki taraftan da. Ben Türk ayrılıkçılığının falan bir ruh hastalığı olduğunu düşünüyorum. Bir psikolojik semptom, bir sendrom daha doğrusu. Kürt ayrılıkçılığının ise Kürtlere faydadan çok, zarar getireceği kanaatindeyim. Zarar da izole olmak olabilir. Güney de, Güney'deki Kürtler de farklı bir dünyada yaşıyorlar aslında. Çeşitli parçaların bir araya gelmesi falan da çok kolay görünmüyor. Ayrıca da çok acılı, çok sancılı, çok kanlı olaylara gebe dir bunda ısrar etmek.

M.S: *Bunun araçlarını ve programını nasıl tanımladın? Kürtlerin ve Türklerin birlikte yaşama ve birlikte bir demokratik mücadele içinde olmasını ama aynı zamanda Kürtlerin ve Türklerin taleplerinin her coğrafyada yalnızca Güneydoğu'da değil, İstanbul'da...*

K.G: Bu çok uzun uzadıya tartışılması gereken, çok boyutlu paralel müzakere gerektiren uzun ve sancılı bir konu. Öncelikle yapılması gereken. en başta tam serbestiyet, hiçbir sınırlama ve engel olmaksızın siyaset yapma serbestisi ve bu çerçevede ilan edilecek bir temel af. Bir genel aff tahayyülü ile dağdakilerin silahlarını bırakarak siyasete ya da hayata katılmalarını teşvik etmek, en başta bu. En başta yapılması gereken serbest, özgür çalışma ortamının ve çoğulculuğun kapılarını açmak. Kürtlere de kapıları açmak. O zaman ben Türk kamuoyundaki güvensizliğin aşılacağı kanaatindeyim.

M.S: *Kürtler bunu yaparlar mı? Silahları bırakırlar mı?*

K.G: Başından sonuna dizayn edilmiş bir sürecin bir aşamasında. ilk aşamasında değil ama bir aşamasında, si-

lahlarını bırakacakları kanaatindeyim. Veya bu değişik bir şekilde olur. Sembolik seviyelere indirebilirler. Ama silahla doğmuş bir hareketin silahı en son bırakacağı kanaatindeyim. Fakat kullanmayacaktır, yani silah kullanmaktan imtina edecektir. Bunun da aslında yollarını aradılar fakat her defasında başarısızlığa uğradılar, uğratıldılar çünkü ellerinde de silah kullanmak gibi kolaylaşmış bir yol var. Şimdi bu serbestiyetin neticesinde, ama bundan önce, tabii, güven artırıcı önlemler gerekiyor her iki taraftan da. Bunların sürdürülebilir önlemler olması gerekir. Ondan sonra demokratik, çoğulcu bir ortamın sağlanması. Kürt hareketinde ayrılıkçı eğilimlerin billurlaşması, saflaşması, ayrıksılaşması, bunu görmemiz önemli. Bu bakımdan çoğulculuk ve serbestiyet önemli. Ayrılıkçı propagandaya özgürlük tanınsın, bakalım ne olacak.

M.S: Hareket içerisinde böyle bir noktaya da gelinecek.

K.C: Aynı açılımın en heyecanlı evrelerindeyiz. Benim için en önemli nokta, Kürtlerin Türkiye'ye güvenmesi, Türkiye'nin Kürtlerin güvenmesini istemesi, Türkiye'nin Kürtlerin güvenmesini istemesi. Kürtlerin Türkiye'ye güvenmesi lazım. Kendisine güvenmeyen bir kişiye, Kürt sorununu çözemez. Kendisine güvenin de test sahası budur, yani tam serbestiyettir. Şimdi bugün komünizm propagandasını yapanları içeri atıyor muyuz? Komünizm propagandası suç olmaktan çıktı artık. Çünkü Türkiye güven kazandı. Ben Türkiye'nin Kürtler için bir cazibe merkezi olabilmesinin ancak ve ancak Türkiye'nin AB sürecini yeniden ihya etmesiyle mümkün olduğunu düşünüyorum. Veya Türkiye'nin kendi sorunlarını çözebilmesi için özgür ve serbest

teneğe beceriye ulaşmasıyla mümkün olacağını düşünüyorum. Bu şöyle ya da böyle ayrı bir tartışma.

M.S: Hem Türkiye, hem AKP açısından Kürt sorununun seyri nereye doğru?

K.G: Türkiye'nin bölgedeki etkisi, yumuşak gücü, Türk dış politikasının bölgede sürdürülebilirliği, hep Türkiye'nin Kürt sorununu artık başkalarının kaşıyabileceği açık kanyan bir yara olmaktan çıkarmasına bağlı. Bugün herhalde bölgede ve dünyada Suriye ve İsrail'le aynı anda konuşamayan başka ülke yoktur. Aynı zamanda İran'la da bir örtülü soğuk savaş içinde Türkiye. Her ne kadar kabul etmeye yanaşmasa da. Yani Türkiye İran'la olan soğuk savaşın, küresel mahiyette konuşuyorum, yani Batı ittifakı ile İran arasındaki soğuk savaşın cephe ülkesi şu an. Bu Lizbon Zirvesi'nden beri böyle. Böyle bir ülkenin hala kendi nüfusunun önemli bir bölümü ile kavgalı olması kabul edilemez. Aşıl topuğudur Kürt sorunu Türkiye'nin. Açıktaki yarasıdır. Buraya sinek de konar, parmak sokan da olur. Dolayısıyla AKP iktidarının bu kez samimi bir şekilde tedaviye gitmesi lazım. Kürt sorunu öyle kesip atılabilecek bir yara değil, bir uzuv da değil. Bu mümkün değil. Yani kangren olmuş bir uzuv değil Kürt sorunu kesip atılacak... Tedavi edilmesi gerekiyor.

Bu bakımdan ben Kürt sorununun, AKP'nin bundan sonraki performansı açısından tayin edici önemde olduğunu düşünüyorum. Kürt sorunundaki gelişmelerin, Türkiye'nin küresel durumu açısından da önemli olacağını...

M.S: *Şu an tutturduğu dil ve üsluptan nasıl bir sonuç çıkacak?*

K.G: Bundan hayır gelmeyecektir. Kopuş gerçekleştirebilir. Dün nasıl yaptıysa bugün de yapabilir. Yani söylenilmiş her türlü söz, sıkılmış bütün kurşunlar, dökülmüş bütün kan ve söylenmiş her türlü menfi söz unutulabilir Kürt hareketi tarafından. Bugün artık yeterince olgunlaşmışlardır diye düşünüyorum. Bu pragmatizm ve olgunluk seviyesini görüyorum. Şartlar değişebilir. Şartlar değiştiğinde de Kürtlerle bu kez maliyeti daha büyük olabilecek bir barışın yolu açılabilir. Ama maliyeti daha büyük olacaktır. Çünkü maliyeti, tabii, AKP'nin geçmişteki samimiyetsizlikleridir. Sorun siyasallaştıkça maliyet içeriği büyüyor. Sorun var. Kürt sorunu, birtakım iç siyasi hedefler, işte başkanlık sistemine geçmek veya milliyetçi kamuoyunu kazanmak gibi, MHP ile rekabet gibi kaygılardan uzak, stratejik ve tarihsel düşünmeyi gerektiren bir sorun. Böyle bakmayı öğrenemediğimiz sürece döner döner gelir yine vurur Türkiye'yi.

III. Bölüm

**2000'LERİN
GÜNEYDOĞU'SUNUN
EKONOMİ POLİTİĞİ**

Doğu ve GÜneydoğu Anadolu'nun Sorunları, Çözüm Önerileri: 5K, 3T*

1. Bölgesel Eşitsizlikte OECD, AB ve Türkiye

Türkiye, üyesi bulunduğu ve kısa adı OECD olan Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü'ne üye ülkeler arasında ilk sırayı alacak kadar büyük ve derin bir bölgesel eşitsizlik sorununa sahiptir. OECD verilerine göre, eşitsizlik sıralamasında birinci olan Türkiye'yi, Meksika ve AB üyeleri Slovakya ile Belçika izlemektedir. Bölgelerin eşitsizliğinin göstergesi gini oranı Türkiye için 0,27 olarak belirlenirken üyeleri ağırlıkla Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinden oluşan OECD'nin ortalamasının 0,15 olduğu, dolayısıyla Türkiye'nin bu ortalamaya yaklaşmak için çok çaba harcamak durumunda olduğu görünmektedir.

OECD ülkeleri içinde bölgesel dengeyi en çok gözeten ülkenin İsveç, sonra Japonya ve üçüncü sırada Yunanistan olduğu anlaşılmaktadır. Avustralya, Hollanda ve Finlandi-

---

* Bu yazı, Şubat 2008'de Mustafa Sönmez tarafından Güneydoğu Anadolu Belediyeler Birliği (GABB) için hazırlanan rapordan özetlenmiştir.

ya da bölgesel dengeler konusunda duyarlı ülkeler arasında görünmektedirler.

Türkiye'nin bölgesel dengesizlik sorunu, Avrupa Birliği tam üyeliği önünde de çok önemli bir engeldir. Türkiye, Birliğe katılmanın önemli koşullarından birisi olan bölgeler arası farklılıkları kabul edilebilir düzeye indirmek zorunda. AB, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki illerde kişi başına düşen GSMH (Gayri Safi Milli Hasıla)'nın Birlik ortalamasının yüzde 7'si ile yüzde 16'sı arasında değiştiğine ve bu dengesizliğin aday üyeler arasında saptanan en düşük değer olduğuna dikkat çekerek, Türkiye'nin katılım öncesi başarması gereken görevler arasında farklılıkların giderilmesinin önemini her fırsatta vurgulamaktadır. Gerçekten de, AB-25 içinde kişi başına düşen GSMH'nin en düşük olduğu Polonya'nın Lubelskie bölgesinde bile bu oran yüzde 32'dir.

AB-25'TE BÖLGELERE GÖRE KİŞİ BAŞI GSYİH (2002)
(Satın alma gücü paritesine göre, AB-25=100)

AB'de En Gelişmiş 10 Bölge			AB'de En Geri Kalmış 10 Bölge		
1	Inner London (İngiltere)	315	1	Lubelskie (Pol)	32
2	Bruxelles-Capitale (Belçika)	235	2	Podkarpackie (Pol)	33
3	Luxembourg	213	3	Warmi-sko-Mazurskie (Pol)	34
4	Hamburg (Almanya)	188	4	Podlaskie (Pol)	35
5	Île de France (Fransa)	176	5	-wi-tokrzyskie (Pol)	36
6	Wien (Avusturya)	173	6	Észak Magyarorszáğ (Mac)	37
7	Berkshire, Buckinghamshire & Oxfordshire (İng)	162	7	Opolskie (Pol)	37
8	Provincia Autonoma Bolzano (İtalya)	160	8	Eszag-Alföld (Mac)	38
9	Stockholm (İsveç)	158	9	Východné S+lovensko (Slvk)	39
10	Oberbayern (Almanya)	158	10	Latvia (Letonya)	39

Kaynak: Eurostat News Release 47/2005- 7 April 2005

Birliğin en düşük kişi başına GSMH'ya sahip 10 bölgesinin çoğu Polonya'da olmak üzere, Macaristan, Slovak Cumhuriyeti ve Letonya'dadır. AB'nin en az gelişmiş bölgelerinde kişi başına gelir, AB-25 ortalamasının yüzde 32'si

ila yüzde 39'u arasındadır. Bölge sorununu aşmış görünen Yunanistan'ın en düşük kişi başına GSMH'ya sahip olan Dytiki Ellada bölgesinde bu oran yüzde 58'dir.

Türkiye'nin bu ölçülerin neresinde olduğuna dönersek; Kişi başına düşen GSMH'nın, Birlik ortalamasının en az yüzde 32'sine yükseltilmesi demek, Doğu illerinin GSMH'sının 2 kat ile 5 kat arasında artırılması anlamına gelmektedir. Bu artış sağlanmazsa AB'ye girişin en önemli ekonomik koşullarından birisi yerine getirilmemiş olacaktır. Katılım öncesinde, bu bölgesel farklılıkları gidermek amacıyla ayrılan AB Bölgesel Fonlarının kullanabilmesi için sürekli, tutarlı, sonuç almaya yönelik çaba harcanması gerekiyor.

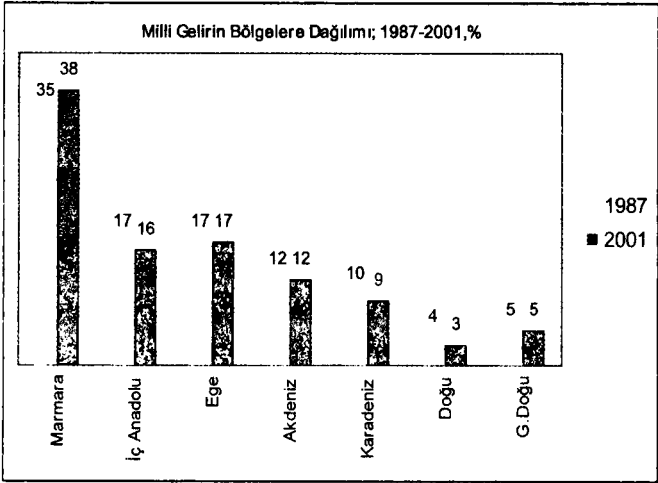
2. Türkiye'de Bölgesel Eşitsizliğin Boyutları

Türkiye'de bölgesel eşitsizliğin önemli tarihi, sosyal ve ekonomik nedenleri var. Gelişmenin nimetlerinden yeterince yararlanamamak başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu illeri için sözkonusu olmakla birlikte, Doğu Karadeniz, İç Anadolu'nun bazı alt bölgeleri, hatta Batı Anadolu'nun ve Akdeniz'in denize kıyısı olmayan illeri için de sözkonusudur.

Eşitsizliği ölçmeye yarayan milli gelirin dağılımı ile ilgili en son veriler 2001 yılına aittir. 2001 yılından sonra ise hiçbir tatmin edici açıklamaya gerek duymadan, kısa adı TÜİK olan Türkiye İstatistik Kurumu, milli gelirin illere ve bölgelere dağılımı ile ilgili bilgi üretmeme yoluna gitmiştir. Dolayısıyla 2001 sonrası dönemde milli gelirin bölgelere dağılımı, bölgesel eşitsizliğin güncel boyutları tamamen sisler altındadır. Türkiye'nin küresel ekonomiye daha çok açıldığı, planlamadan uzaklaşıp piyasa dalgalanmalarına

açık hale geldiği 1980'lerden 2000'lere bölgesel eşitsizliğin, güçlü bölgeler lehine, az gelişmiş bölgeler aleyhine değiştiği görülmüştür.

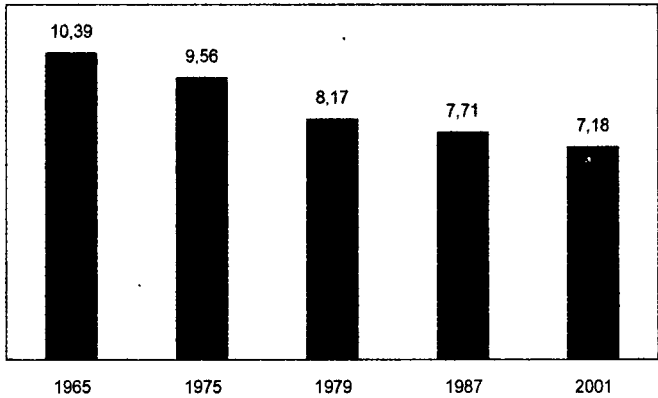
Kaynak: TÜİK

Türkiye'nin en gelişmiş bölgesi Marmara, her geçen yıl bölüşümü kendi lehine çevirmektedir. 1987'den 2001'e Marmara Bölgesi'nin Türkiye milli gelirindeki payı yüzde 35'ten yüzde 38'e çıkarken Doğu ve G.Doğu'nun payının düştüğü görülmektedir. Yüzde 5 olarak kayıtlara geçen Güneydoğu milli gelirinin, yüzde 1,5'unun tek başına Gaziantep'e ait olduğu, bu ilin dışarıda tutulması halinde Güneydoğu'nun payının yüzde 3,5, Doğu Anadolu ile birlikte yüzde yüzde 6,5'ta kaldığı görülmektedir. Nüfusun yüzde 15-16'sının yaşadığı Doğu ve Güneydoğu'nun bölgenin milli gelirdeki payının yüzde 6'larda seyretmesi eşitsizliğin ileri boyutlara ulaştığını göstermektedir.

İller düzeyinde bir analiz, Doğu ve Güneydoğu'nun 21

ilinin Türkiye milli geliri içindeki payının 1970'lerden başlayıp 1980'lerde hızlanan bir süreçle hızla gerilediğini ortaya koymaktadır. Bölge illeri 1965'te Türkiye toplamında yüzde 10,5'a yakın pay sahibi iken bu pay 10 yıl sonra önce 9,5'a düşmüş, 1987'de yüzde 7,7'ye gerilemiş, 2001'de de yüzde 7,2 olarak saptanmıştır.

Doğu-G.Doğu İllerinin Türkiye GSMH'daki Payı,%

Kaynak: TÜİK

Özellikle bazı Bölge illerindeki gerileme çarpıcıdır. Örneğin Kars, 1965'te milli gelire katkı açısından Türkiye'nin 18'nci ili iken 35 yıl sonra 68'nci sıraya gerilemiştir. Erzurum aynı dönemde 22'nci sıradan 39'ncü sıraya gerilemiştir. Elazığ, 30'ncü sıradan 40'nciliğe gerilemiş, Ş.Urfa, 21'nci sıradan önce 47'nciliğe geriledikten sonra GAP ile birlikte toparlanıp 21'nciliğe çıkmıştır. Diyarbakır da benzer bir dalgalanma yaşamıştır.

1965-2001 Dönemi Türkiye Milli Gelirinde Doğu ve G.Doğu İllerinin Payı %.										
	1965	Sırası/67 il	1975	Sırası/67 il	1979	Sırası/67 il	1987	Sırası/67 il	2001	Sırası/81 il
Kars	1,2	18	0,84	36	0,7	40	0,3	56	0,2	68
Ş.Urfa	1,14	21	0,96	28	0,58	47	0,7	36	1,1	21
Erzurum	1,1	22	1,05	24	0,98	24	0,7	35	0,5	39
Elazığ	0,95	30	0,73	41	0,87	31	0,7	31	0,5	40
Malatya	0,88	36	0,88	31	0,68	41	0,9	27	0,8	27
Diyarbakır	0,78	43	1,11	22	0,83	34	1,2	20	1,1	22
Siirt	0,75	45	0,63	46	0,44	51	0,6	44	0,2	67
Mardin	0,72	47	0,73	44	0,58	46	0,6	39	0,5	42
Erzincan	0,56	49	0,45	53	0,4	54	0,3	58	0,2	64
Van	0,51	52	0,43	56	0,4	55	0,4	54	0,4	51
Adıyaman	0,42	57	0,32	61	0,41	53	0,5	47	0,4	48
Ağrı	0,35	61	0,31	63	0,33	61	0,2	62	0,2	70
Muş	0,33	63	0,34	60	0,32	62	0,1	64	0,1	71
Bitlis	0,23	64	0,24	64	0,2	64	0,2	63	0,1	72
Tunceli	0,18	65	0,22	65	0,16	66	0,1	66	0,1	80
Bingöl	0,16	66	0,19	66	0,18	65	0,1	65	0,1	75
Hakkari	0,13	67	0,13	67	0,11	67	0,1	67	0,1	78
Batman									0,3	59
Şırnak									0,1	73
Ardahan									0,1	79
Iğdır									0,1	77
Toplam	10,39		9,56		8,17		7,7		7,18	

Kaynak: TÜİK verilerinden hesaplanmıştır

Bölgesel eşitsizlikle ilgili bir başka görünümü farklı bölge tanımları çerçevesinde görmek mümkündür.

Avrupa Birliği'nin bölgesel düzeyde uyguladığı müktesebata uyum çerçevesinde; DPT koordinasyonunda ve

TÜİK'in de katkılarıyla İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırmasına geçilmiş ve Düzey 1 olarak 12, Düzey 2 olarak 26 ve Düzey 3 olarak da 81 (il) İstatistiki Bölge Birimi tanımlanmıştır. Buna göre, Düzey 2 sınıflandırmasında çeşitli göstergelerle 26 altbölgedeki eşitsizliğin devasa boyutları ortaya çıkmaktadır.

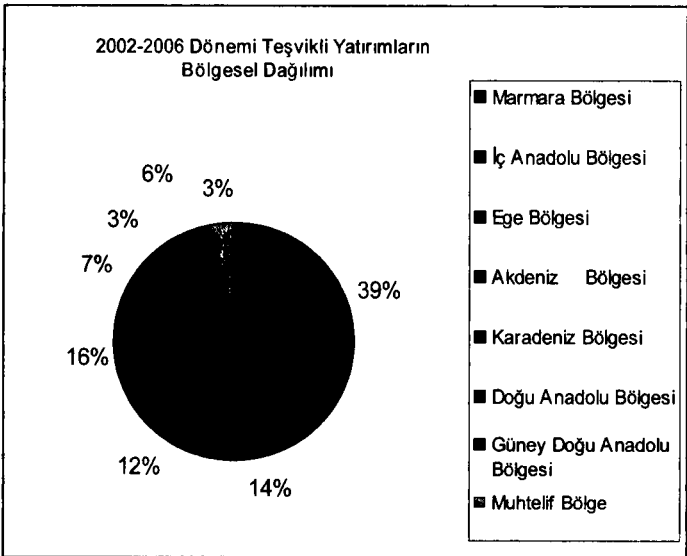
26 bölge sınıflandırmasında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki 6 alt bölgenin son 7 sırada yer aldıkları görülmektedir. DPT'nin 2003 yılı için ürettiği sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksine göre, Bitlis, Hakkari, Muş, Van alt bölgesi en alt sırada, yani 26'ncıdır. 2001 verisine göre, bu alt bölgedeki kişi başına gelir, aynı yıl İstanbul'unkinin ancak yüzde 24'ü tutarındadır.

3. Yatırımların Dağılımında Bölgesel Eşitsizlik

Milli gelirin bölgesel dağılımı ile ilgili veri üretiminin 2001'den itibaren durdurulmuş olması, sonraki yıllarda bölgesel eşitsizliği ölçmenin imkanlarını da daraltmıştır. Yine de başka göstergelere bakılarak bölgesel gelişimin yönü hakkında bir fikir edinilebilir. Bunlardan biri teşvikli yatırımların illere, bölgelere dağılımını izlemektir. Bu yola başvurulduğunda da bölgesel dengesizliğin 2001 sonrası sürmekte olduğu anlaşılmaktadır.

2001 krizi ile dibe vuran ekonomide, aynı yıl milli gelirin yaklaşık yüzde 21'ine düşen yatırımlar, izleyen yıllarda milli gelir artışıyla birlikte arttı ve 2006'da milli gelirin yüzde 30'una yaklaştı. Ancak, artan yatırımların bölgesel dağılımı, yıllardır yaşanan bölgeler arası uçurumu daraltıcı nitelikte olmadı.

Hazine Müsteşarlığı'nca verilen yatırım teşviklerinden yapılan hesaplama göre, 2002-2006 döneminin teşvikli yatırımlarının yüzde 39'undan Marmara Bölgesi tek başına pay alırken İç Anadolu Bölgesi'nin yüzde 14, Ege Bölgesi'nin de yüzde 12 pay aldığı görülmüştür. Buna karşılık aynı dönemde, nüfusun yüzde 16'sının yaşadığı Doğu ve Güneydoğu'nun aldığı toplam pay yüzde 9'da kalmıştır. Ancak, bu toplamda da tipik bir Güneydoğu ili olmayan ve hesaplamalarda bölge ortalamasını yükselterek, analizleri etkisizleştiren G.Antep, tek başına yüzde 4,5 pay almaktadır. Dolayısıyla, G.Antep'in payı ayrı tutulduğunda, 21 ili kapsayan Doğu ve G.Doğu'nun, yatırımların ancak yüzde 4,4'ünü alabildiği görülmüştür.

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı verilerinden hesaplandı (G.Doğu'nun G.Antep hariç payı, yüzde 1,5'tur)

Özellikle Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğusunda yer alan illerde halkın “iş ve aş” beklentilerine, AKP iktidarı döneminde izlenen politikalarla da cevap verilemedi, bölge insanının yoksulluğu giderek arttı. Bu sonuçta, IMF-Dünya Bankası direktifleriyle kamunun ekonomiden çekilmesi, yatırımlardan uzaklaştırılması, yatırımcı KİT'lerin satışı ve tasfiyesi gibi anti-kamucu politikalar etkili oldu(Özelleştirmeler için Bkz.Ekler Bölümü).

Türkiye'nin 21 ilini kapsayan Doğu ve Güneydoğu illerinde yaşayan yaklaşık 11,2 milyon nüfusun işsizlik ve yoksulluk sorunlarına, özellikle bölgenin birçok ilinde süren “düşük yoğunluklu savaş” diye tarif edilen çatışmalar ve bölgeye dönük “savunma-güvenlik” harcamaları'nın öncelik taşıması çözüm üretmemiştir. AKP iktidarı döneminde de Türkiye bütçesinden bu 21 ile aktarılmış görünen kaynaklar, sivil nüfusun iş ve aş beklentilerinden çok, bölgede “savunma-güvenlik” harcamalarında, Bölge'nin pek yararlanmadığı enerji yatırımlarında kullanılmıştır.

4. Bölgede Nüfus ve Göç Sorunları

Bölgesel az gelişmişliği en derinden yaşayan Doğu ve Güneydoğu'nun 21 ilinde nüfus artışı bir yandan sürerken bir yandan da Bölge'nin bazı illeri , sürekli göç vermektedir. Ancak, 1990-2000 döneminin göç eğilimleri ile 2000-2007 döneminin göç eğilimleri farklılaşmıştır.

1990-2000 dönemine ait Bölge'ye ait göç eğilimleri hem Güneydoğu'dan hem Kuzeydoğu'dan Bölge dışına göç verildiğini göstermekteydi.

NET GÖÇ HIZINDA SIRALAMA;1990-2000 Dönemi					
İL ADI	2000 daimi ikamet-gah nüfusu	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı (%0)
1. Ardahan	119982	8791	22317	-13526	-106,72
2. Siirt	218773	17932	34994	-17062	-75,06
3. Adıyaman	559772	17624	58369	-40745	-70,23
4. Mardin	601621	26083	68165	-42082	-67,58
5. Kars	290611	28937	47268	-18331	-61,15
6. Muş	390308	13379	37448	-24069	-59,82
7. Ağrı	451287	24586	50799	-26213	-56,45
8. Erzurum	825427	50809	97300	-46491	-54,78
9. Bingöl	222139	13795	25202	-11407	-50,07
10. Batman	390289	20133	38165	-18032	-45,16
11. Van	726202	35053	67406	-32353	-43,58
12. Diyarbakır	1176390	62996	111060	-48064	-40,04
13. Şanlıurfa	1243058	38320	87632	-49312	-38,91
14. Tunceli	83642	15705	18828	-3123	-36,65
15. Elazığ	513839	36075	48438	-12363	-23,77
16. Malatya	773959	49192	66015	-16823	-21,51
17. Bitlis	331728	24270	31374	-7104	-21,19
18. Hakkari	186976	13369	15715	-2346	-12,47
19. Iğdır	145602	11944	13305	-1361	-9,31
20. Erzincan	282662	29336	30661	-1325	-4,68
21. Şırnak	276300	28457	22507	5950	21,77
Toplam 21 il	9810567	566786	992968	-426182	

Kaynak: TÜİK verilerinden hesaplanmıştır

1990-2000 döneminde, 567 bin dolayında göç almasına karşılık 993 bine yakın göç veren 21 ilin, sonuçta net göçü 10 yılda 426 bini geçmiştir. Net göç hızının yüksekliğinde Doğu'da Ardahan, Kars ve Ağrı'nın; Güneydoğu'da ise

Siirt, Adıyaman ve Mardin'in öne çıktığı görülmektedir.

2000-2007 döneminin ilk bulguları ise başka bir eğilime dikkat çekmektedir. 2000 nüfus sayımında 11 milyon 346 bin olarak belirlenen 21 il nüfusu, 2007 Adrese Dayalı Nüfus Sayımı sonuçlarına göre 11 milyon 188 bin olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, bu iki sayım arasında Bölge nüfusu yüzde 1,4 oranında azalmış görünmektedir.

2000-2007 Dönemi Nüfusta Değişim				
İl		2007(Bin)	2000(Bin)	Değişme,%
1.	Ş.Urfa	1523	1443	5,5
2.	D.Bakır	1461	1363	7,2
3.	Van	980	878	11,6
4.	Erzurum	785	937	-16,3
5.	Mardin	746	705	5,8
6.	Malatya	722	854	-15,4
7.	Adıyaman	583	624	-6,6
8.	Elazığ	541	570	-5,0
9.	Ağrı	531	529	0,4
10.	Batman	472	457	3,4
11.	Şırnak	416	353	17,8
12.	Muş	406	454	-10,6
13.	Bitlis	328	389	-15,6
14.	Kars	312	325	-3,9
15.	Siirt	292	264	10,6
16.	Bingöl	252	254	-0,7
17.	Hakkari	246	237	4,2
18.	Erzincan	214	317	-32,5
19.	İğdır	182	169	7,8
20.	Ardahan	113	134	-15,7
21.	Tunceli	84	94	-10,2
21 il		11188	11346	-1,4

2000'de yüzde 17 olan Bölge nüfusunun Türkiye toplamındaki payının , 2007'de yüzde 16'ya yaklaştığı anlaşılmaktadır.

Yoğun göçlere rağmen Bölge nüfusunun, Türkiye toplamı içindeki payını pek kaybetmemesi, özellikle Güneydoğu'da nüfusun artması, Bölgede göçün yavaşlaması ve bölgenin yüksek doğurganlık hızıyla açıklanabilir.

Türkiye genelinde kadınların doğurganlık oranı (Bir kadının doğurgan olduğu dönem boyunca -15-49 yaşları arasında- doğurabileceği çocuk sayısı) 2,53 ; Doğu Anadolu'da 3,92, Güneydoğu'da ise 4,92 olarak belirlenmiştir.

2000-2007 döneminde Bölge'de Güneydoğu'nun nüfus artışı gerçekleştirdiği, Kuzeydoğu'nun ise nüfusunun azaldığı anlaşılmaktadır.

2000-2007 Dönemi Nüfusta Değişim Sıralaması (Bin Kişi)			
İl	2007	2000	Değişme,%
Şırnak	416	353	17,8
Van	980	878	11,6
Siirt	292	264	10,6
İğdır	182	169	7,8
D.Bakır	1461	1363	7,2
Mardin	746	705	5,8
Ş.Urfa	1523	1443	5,5
Hakkari	246	237	4,2
Batman	472	457	3,4
Ağrı	531	529	0,4
Bingöl	252	254	-0,7
Kars	312	325	-3,9
Elazığ	541	570	-5,0
Adıyaman	583	624	-6,6
Tunceli	84	94	-10,2
Muş	406	454	-10,6
Malatya	722	854	-15,4
Bitlis	328	389	-15,6
Ardahan	113	134	-15,7
Erzurum	785	937	-16,3
Erzincan	214	317	-32,5
21 il	11188	11346	-1,4

Kaynak: TÜİK verilerinden hesaplandı

2000-2007 döneminde nüfusu en çok artan illerin Şırnak, Van ve Siirt olduğu görülmektedir. Nüfusları 1,5 milyon bandında olan illerden Diyarbakır'da 7 yıldaki nüfus artışının yüzde 7,2, Ş.Urfa'da yüzde 5,5 olması, 1 milyona yaklaşan nüfusuyla Van'daki artışın yüzde 12'ye yaklaşması, keza 750 bine yaklaşan nüfusuyla Mardin'de yüzde 6'ya

yakın nüfus artışı yaşanması önemli bulgulardır.

Buna karşılık, özellikle 1980 sonrası hızla göç veren Erzurum, Erzincan, Ardahan, Malatya , Elazığ gibi illerde nüfus azalması, 2000-2007 döneminde de sürmüş görünmektedir.

Güneydoğu'da nüfus azalmasının yerini nüfus artışına bırakmış olması yüksek doğurganlığın yanısıra, Bölge insanların Bölge dışına göç etmek yerine, Bölgenin kent merkezlerine yerleşme tercihlerine bağlanabilir. Bu tercih-te, göçülen İstanbul, Ege ve Güney illerinde yaşanan barınma ve geçim koşullarının zorluğu kadar, Kürt kimliğine karşı bazı kesimlerce gösterilen hoşgörüsüzlüğün, lince varan mütecaviz tavırların , Bölgeden 2000 öncesi göçen nüfusun Bölge'ye geri dönmesi gibi eğilimlerin etkili olduğu söylenebilir. Yine de bu demografik olgu detaylı araştırmalara muhtaçtır.

Doğu ve Güneydoğu'da dikkat çekici bir husus da kentleşmenin hızlanmış olmasıdır. 2000'de Bölgede yüzde 55 olan kentli nüfus, 2007'de yüzde 58'e çıkmıştır.

2007 Nüfus Sayımına Göre Doğu-Güneydoğu Nüfusu, Kentleşme				
İl -	2000	Kentleşme,%	2007	Kentleşme,%
	Nüfus, Bin Kişi		Nüfus, Bin Kişi	
Türkiye	67420	65	70586	70
1. Şanlıurfa	1428	58	1523	60
2. Diyarbakır	1354	60	1461	59
3. Erzurum	935	59	784	62
4. Van	869	51	980	52
5. Malatya	849	58	722	64
6. Mardin	700	55	746	57
7. Adıyaman	620	54	583	56
8. Elazığ	567	64	541	72
9. Ağrı	526	47	531	53
10. Batman	453	66	472	72
11. Muş	451	35	406	35
12. Bitlis	387	56	328	55
13. Şırnak	350	60	416	62
14. Kars	326	43	312	43
15. Erzincan	316	54	214	54
16. Siirt	263	58	292	43
17. Bingöl	254	48	252	60
18. Hakkari	234	58	246	56
19. Iğdır	168	48	182	53
20. Ardahan	135	29	113	32
21. Tunceli	95	58	84	65
21 il	11278	55	11186	58

Kaynak: TÜİK verilerinden hesaplandı

Geçimini ağırlıklı geleneksel tarım ve hayvancılıktan sağlayan bölge nüfusunun, özellikle son yıllarda hem tarım ve hayvancılığa verilen desteklerin azaltılması, hem de yaşanan çatışmaların can ve mal güvenliğini kırsalda daha

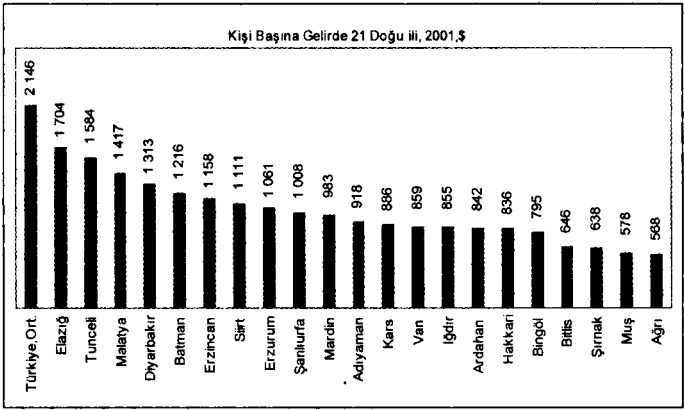
çok tehdit etmesi, kırların boşalması ve kentlere yoğun göç yaşanması ile sonuçlanmıştır. 2000-2007 döneminde nüfusu en yüksek illerden Şanlıurfa , Diyarbakır, Malatya ve Erzurum'da kentleşme oranları yüzde 60-63 bandında seyrederken Batman ve Elazığ, yüzde 72'lik kentleşme oranları ile Türkiye ortalamasının üstüne çıkan iller olmuştur.

5. Bölgede Azgelişmişlik ve Yoksullaşmanın Göstergeleri

Son dönemlerde , özellikle Güneydoğu'da yavaşlamış olsa da Bölgenin tarihinde önemli bir yer tutan nüfus göçü, Bölgeden nitelikli ya da niteliksiz işgücünün olduğu kadar, irili-ufaklı sermaye-servetin göçüne de yol açmıştır. Dolayısıyla, göçler, yapısal olarak Bölge'nin gelişmesi için gerekli işgücü ve sermayenin Bölge dışına çıkması, bu da bu kaynağı çeken Batı bölgeleri ile Doğu arasındaki uçurumun açılması , eşitsizliğin büyümesi anlamına gelmektedir.

Göçler, hem yoksulluğun, can güvenliğinin eksikliğinin sonucu olarak yaşanmakta, hem de bölgeye insan ve sermaye/servet kaybı yaşatarak bölgenin daha da yoksullaşmasına yol açmaktadır.

Nitekim, bunun sonucu olarak, en sonuncusu 2001'de ölçülen kişi başına gelirden, 21 Doğu ve Güneydoğu ilinin hiç birinin, ortalama Türkiye kişi başına gelirine ulaşamadığı anlaşılmaktadır. 2001'de, 2146 dolar olan 2001 Türkiye ortalama kişi başına geliri, en yoksul Ağrı'nın 568 dolarlık kişi başına gelirinin yüzde 277 üstüne çıkarken, en yakın Elazığ'ınkinin (1704 dolar) bile yüzde 26 üstünde gerçekleşmiştir.

Kaynak: TÜİK verilerinden hesaplandı

Kişi başına gelirin yanısıra, kişi başına düşen kamusal eğitim ve sağlık göstergelerini dikkate alan sıralamalarda da 21 Doğu ve Güneydoğu ilinin yoksulluğu gözler önüne serilmektedir. Devlet Planlama Teşkilatı'nın geliştirdiği ve 2003 yılında yayımladığı illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında bölgenin 21 ilinden 17'sinin, Türkiye'nin 81 ilinin en alt 20'lik diliminde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Kaynak: DPT

Türkiye’de toplumun refah ya da yoksulluk derecesini göstermek açısından başvurulan iki gösterge “yeşil kartlı nüfus” oranı ve özel oto sahipliğidir. Bu göstergelerden yeşil kart, “Hiçbir sosyal güvenlik kurumunun güvencesi altında bulunmayan ve aylık geliri veya aile içindeki gelir payı asgari ücretin vergi ve sosyal sigorta primi dışındaki miktarının 1/3’ünden az olanlara” verilmektedir ve ülkedeki yoksul sayısını, nüfus içindeki oranlarını belirlemede önemli bir gösterge olarak kullanılmaktadır.

Yeşil kartlı nüfus istatistikleri, AKP iktidarı döneminde nüfustaki yoksullaşmanın artmasının önemli bir göstergesi sayılmalıdır.

Sağlık Bakanlığı’nın 2008’in Şubat ayı verilerinde yeşil kart kullanan nüfus 9 milyon 362 bin dolayında belirlenirken, bunların yüzde 46’sının , Doğu ve Güneydoğu’daki 21 ilde yaşadığı görülmektedir. Bu 21 il dışında kalan 60 ilde yeşil kartlı nüfus, toplam nüfusun yüzde 8,5’ünü oluştururken bu oran 21 Doğu-güneydoğu ilinde yüzde 38,4’tür. Yeşil kartlılık oram Hakkari, Ağrı, Van ve Bitlis’te nüfusun yarısını aşmaktadır.

Yeşil Kartlı Yoksul Nüfus ve İller,2008			
İL ADI	TOPLAM		
İl	Yeşil Kartlı(2008 Şubat)	2007 Nüfusu	Yeşil Kartlı Yoksul Nüfus,%
1. HAKKARİ	137036	246 469	55,6
2. AĞRI	289775	530 879	54,6
3. VAN	527749	979 671	53,9
4. BİTLİS	170961	327 886	52,1
5. BİNGÖL	130693	251 552	52,0
6. BATMAN	222876	472 487	47,2
7. SİİRT	135096	291 528	46,3
8. MUŞ	176821	405 509	43,6
9. ŞIRNAK	172007	416 001	41,3
10. ADIYAMAN	238886	582 762	41,0
11. IĞDIR	70610	181 866	38,8
12. MARDİN	282817	745 778	37,9
13. ŞANLIURFA	551078	1 523 099	36,2
14. DİYARBAKIR	500096	1 460 714	34,2
15. KARS	101445	312 205	32,5
16. ERZURUM	250033	784 941	31,9
17. ARDAHAN	34240	112 721	30,4
18. TUNCELİ	23199	84 022	27,6
19. MALATYA	143020	722 065	19,8
20. ELAZIĞ	105732	541 258	19,5
21. ERZİNCAN	26826	213 538	12,6
21 il	4290996	11 186 951	38,4
Diğer 60 il	5071253	59 399305	8,5
Türkiye	9362249	70 586 256	13,3
21 il/Türkiye, %	45,8	15,8	

Bir diğer refah göstergesi ise özel oto sahipliğidir . 2005'te Türkiye genelinde her 1000 kişiye 80 otomobil düşüyor görünmesine karşılık bu oranın 21 Doğu ve Güneydoğu ilinde 20'ye indiği görülmektedir. Her 1000 kişiye düşen özel oto sayısı Hakkari'de 7, Muş'ta 9, Şırnak'ta 10, Bitlis ve Bingöl'de 11 olarak belirlenirken Malatya'da bile 41 ile Türkiye ortalamasının ancak yarısına ulaşabilmektedir.

Bölge yoksulluğunu pekiştiren bir gerçek de Bölgede yaşanan enflasyonun Türkiye genelinin üstünde gerçekleşmesidir.

2007'de Bölgedeki tüketici enflasyonu, yüzde 8,8'e yaklaşan Türkiye tüketici enflasyonunun üstünde gerçekleşti. Şanlıurfa-Diyarbakır alt bölgesinde 2007 enflasyonu yüzde 10'a yaklaştı. Erzurum ve çevre ilerde bu oran yüzde 9,8'e çıkarken , Van bölgesinde yüzde 9,4'ü buldu

6. Bölgede İstihdam ve İşsizlik

Doğu ve Güneydoğu'nun yoksulluğunu ortaya koyan bu göstergelere eşlik eden bir gerçek de bölgenin yakıcı işsizlik sorunudur. Uzun bir dönemi AKP iktidarında olmak üzere, 23 çeyrek üst üste gerçekleşmiş görünen büyüme süreci, istihdamda önemli bir artışa yol açmazken, Doğu ve G.Doğu, hem büyümenin nimetlerinden hem de istihdamdan yararlanamamıştır. Doğu ve G.Doğu'da , Türkiye ortalamalarının çok üstünde seyreden işsizlik göstergeleri, özellikle kentlerde işsizliğin en büyük sorun olarak kol gezdiğine işaret etmektedir.

Doğu-G.Doğu'da İşgücü ve İşsizlik, 2005-2006 (Bin kişi, 15+ yaş)										
Bölge	Sivil nüfus		15 ve daha yukarı yaş		İşgücü		İstihdam		İşsiz (bin kişi)	
	2005	2006	2005	2006	2005	2006	2005	2006	2005	2006
Türkiye	71.611	72.606	50.826	51.668	24.568	24.776	22.046	22.330	2.520	2.446
TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt)	1.333	1.323	872	888	466	430	444	406	22	23
TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan)	1.129	1.110	679	625	337	324	326	307	11	17
TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli)	1.774	1.797	1.210	1.281	542	564	445	487	98	77
TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari)	2.116	2.153	1.121	1.137	457	472	417	431	40	40
TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır)	3.155	3.199	1.731	1.782	615	575	551	505	64	69
TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Sirt)	1.930	1.939	1.086	1.083	366	332	325	280	41	52
21 il Toplamı	11.437	11.521	6.699	6.796	2783	2697	2508	2416	276	278

Kaynak: TÜİK verilerinden hesaplandı

2002 sonrası Türkiye ekonomisinde 22 çeyrek boyunca yaşanmış görünen büyümeye rağmen, 2005 yılında Türkiye genelinde işsiz sayısı 2,5 milyonu aşmış, resmi işsizlik oranı yüzde 10 dolayında katılmıştır. Ancak, gerçek işsizlik oranını ve işsiz sayısını belirlemede bir dizi çapak vardır. 15-64 yaş grubunda, yani çalışabilecek durumdaki nüfusun sadece yüzde 48'inin "işgücü" olarak tanımlanması, işsiz sayısının çok daha yüksek olduğuna, hatta eksik ve hatalı tanımlar sonucu 2,5 milyon da eksik gösterildiği tartışmalarına yol açmaktadır. Dolayısıyla yüzde 10 dolayında gösterilen genel işsizliğin, "işgücü" tanımına alınmayan

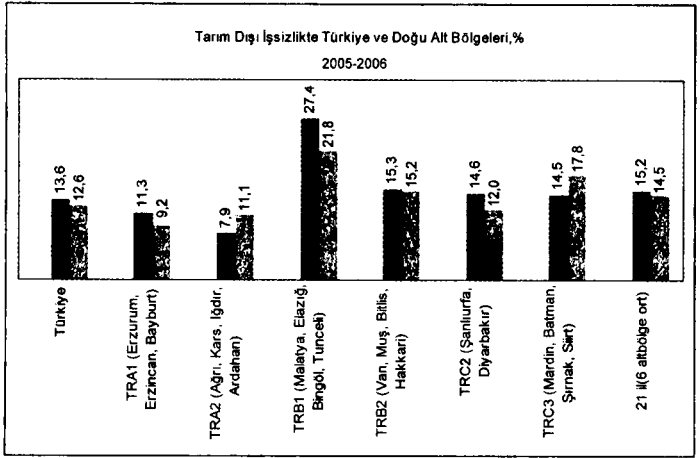
nüfusun bir kısmının da dikkate alınması halinde, yüzde 20'leri bulduğu; gerçek işsiz sayısının da 5 milyonu aştığı söylenebilir.

Türkiye genelinde yakıcı bir sorun olmayı sürdüren işsizlik, Doğu ve Güneydoğu illerinde , ortalamanın çok üstünde seyretmektedir. Bölgede, 15-64 yaş grubundaki nüfusun, onca yoksulluğa rağmen “işgücüne katılma oranının” yüzde 41 dolayında ölçülmesi dikkat çekicidir. Bu, bölgenin işsiz sayısının eksik ölçülmesi sorununa da zemin hazırlamaktadır. İşgücüne katılma oranının Şanlıurfa-Diyarbakır , Mardin, Batman, Şırnak bölgelerinde yüzde 30'lara varan düşüklükte ifadesi, bu illerde işsizliğin görünenin çok üstünde olduğuna işaret etmektedir. Bu itirazları saklı tutarak, görünen verilerden bölgenin işsizlik oranları ile ilgili şunlar söylenebilir: Bölgenin tümünde genel işsizlik oranı 2006'da yüzde 10,1 olarak belirlenmiş ve yüzde 9,9 olan Türkiye ortalamasının üstünde çıkmıştır. 2006'da “resmi işsiz” olarak saptanan bölge işgücünün sayısı da 278 bindir.

21 Doğu-G.Doğu ilinde İşsizlik-İstihdam Oranları, 2005-2006,%								
Bölgeler	İşgücüne katılma oranı		İşsizlik oranı		Tarım dışı işsizlik oranı		İstihdam oranı	
	2005	2006	2005	2006	2005	2006	2005	2006
Türkiye	48,3	48,0	10,3	9,9	13,6	12,6	43,4	43,2
TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt)	53,5	48,4	4,7	5,4	11,3	9,2	51,0	45,8
TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan)	49,6	51,8	3,2	5,2	7,9	11,1	48,0	49,1
TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli)	44,8	44,0	18,0	13,7	27,4	21,8	36,8	38,0
TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari)	40,8	41,5	8,8	8,5	15,3	15,2	37,2	37,9
TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır)	35,5	32,3	10,4	12,0	14,6	12,0	31,9	28,4
TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt)	33,7	30,6	11,1	15,7	14,5	17,8	30,0	25,8
21 il(6 altbölge ort)	42,9	41,4	9,4	10,1	15,2	14,5	39,1	37,5

Kaynak:TÜİK verilerinden hesaplandı

Tarım kesiminin işsizliği saklayıcı özelliği dikkate alınarak, tarım dışında işgücünün ne kadarının istihdam edildiği, ne kadar işsiz olduğu araştırıldığında, 2006'da Türkiye genelinde yüzde 12,6 olarak saptanan "tarım-dışı işsizlik" in Doğu ve Güneydoğu'nun 21 ilinde yüzde 14,5 olarak, Türkiye genelinin 2 puan daha üstünde olduğu görülmektedir.

Kaynak: TÜİK verilerinden hesaplandı

Tarım dışı işsizliğin Doğu'nun bazı bölgelerinde çok yüksek boyutlarda seyrettiği de dikkat çekmektedir. Örneğin, 2006'da yüzde 12,6 olarak ölçülen Türkiye ortalama tarım dışı işsizlik oranı, Malatya-Elazığ-Bingöl-Tunceli alt bölgesinde 2005'te yüzde 27'yi aşmış, 2006'da yüzde 22'ye yaklaşmıştır. GAP yatırım projelerine rağmen, tarım dışı işsizlik Diyarbakır-Şanlıurfa alt bölgesinde 2005'te yüzde 15'e yaklaşırken 2006'da yüzde 12 olarak ölçülmüştür. Mardin-Batman-Şırnak-Siirt alt bölgesinde tarım dışı işsizlik yüzde 18'in, Van alt bölgesinde yüzde 15'in üstüne çıkmıştır.

7. Tarım ve Hayvancılıkta Gerileme

Bölgenin, özellikle kentlerinde yaşanan çok şiddetli işsizlik sorununda, bölge tarım ve hayvancılığının çok hızlı şekilde gerilemesi etkili olmuştur. Türkiye genelinde izlenen devlet desteklerini azaltıcı, tarımsal üretimi daraltıcı IMF –Dünya Bankası destekli politikalar, ülke genelinde

olduğu gibi, Doğu ve Güneydoğu'da da tarımsal üretimde gerilemelere yol açmıştır.

Tarım-hayvancılıkta yaşanan düşük tempo, tarımın ülke milli gelirindeki payını hızla azaltmıştır. 1998'de yüzde 17 olan tarımın milli gelirdeki payı 2006'da yüzde 9'lara kadar gerilemiştir.

Aynı gerileme, tarımdaki istihdama da yansımıştır. 2001 yılında tarım, toplam istihdamda yüzde 37,6 pay alırken 2006'ya gelindiğinde payı yüzde 27.3'e düşmüştür. 2001'de tarımda iş sahibi nüfus 8 milyon dolayında iken 2006 yılında, yani 6 yılda 6 milyona inmiş, 2 milyon istihdam kaybı yaşanmıştır.

Türkiye geneline hakim olan tarımdaki bu gerilemenin üzerine, Güneydoğu ve Doğu'da geçerli olan şiddet iklimi, köy ve mezraların boşaltılması uygulamaları, tarımsal üretimde ve tarımla geçinen işgücünde önemli bir aşınmaya yol açmıştır. Tarımda, kırsalda geçinemeyen, barınamayan can ve mal güvenliği sorunu yaşayan nüfus, can havliyle sığındığı kentlerde de ücretli olarak iş bulamamış, birikimleriyle kurmaya çalıştığı işportacılık, küçük girişimcilik çabalarıyla tutunmayı denemiş, bu hızlı göçler, başta Diyarbakır, Van, Şanlıurfa olmak üzere belli merkezlerde önemli "büyükkent sorunları" da yaratmıştır.

2001'de Türkiye tarımında 8 milyon çalışan nüfus varken ve bunlar toplam istihdamda yüzde 38'e yakın paya sahipken, 2005'e gelindiğinde istihdamda tarımın payı yüzde 30'un altına düştü. Doğu ve G.Doğu'nun alt bölgelerinde de dramatik istihdam kayıpları yaşandı. Altı alt bölgede, tarımdaki istihdam 1 yılda, yani 2005'den 2006'ya 92 bin

azalarak toplam bölge istihdamındaki payı da yüzde 47'den yüzde 40'lara indi.

Doğu ve G.Doğu tarım ve hayvancılığının karakteristik bir özelliği de üretimin büyük ölçüde geleneksel yöntemlerle yapılması, sulu tarımın azlığı, teknoloji kullanımının sınırlılığı, dolayısıyla işletme başına verimin de düşük olması.

2005 Tarım Sayımı verileri, 21 ilden oluşan bölgenin tarımsal birimlerinin (işletmelerin) toplam 3 milyonu aşan Türkiye tarımsal işletmelerinin yüzde 19'unu oluşturmalarına karşılık, tarımsal değerdeki paylarının yüzde 17'de kaldığını gösteriyor.

Yine 2005 Tarım Sayımı sonuçlarına göre, Türkiye genelinde tarımsal işletme başına 29 bin YTL olan üretim değeri, Bölgede yaklaşık 5 bin YTL daha düşük olarak belirlenmiştir. . Bu da Bölgede tarımsal faaliyetin düşük verimle gerçekleştirildiğini göstermektedir. Düşük verim de , düşük gelire yol açmaktadır.

8. Yatırımları Teşvik Politikalarının Bölgedeki Sonuçları

Doğu ve Güneydoğu'da özellikle kentlerde artan işsizlerin iş arayışlarına ancak yeni yatırımlarla çözüm üretilebilir. Ancak, bölgede yapılan yatırımlar, sağlanmış görünen teşviklere rağmen, sınırlı kalmaktadır.

Doğu ve Güneydoğu'nun 21 ilinin tamamı, sayıları 50 dolayında olan teşvikli il, ya da kalkınmada öncelikli il kapsamında yer almakla birlikte, beklenen yatırımlara yeterince kavuşamamaktadırlar.

Doğu ve G.Doğu Anadolu bölgesinin 21 ilinin yanı sıra benzer sorunları farklı derecelerde yaşayan birçok Doğu Karadeniz ve Orta Anadolu ili de var. Sayıları 50'ye ulaşan bu illere "Kalkınmada Öncelik il" statüsü verilerek "teşvik" sağlanmak isteniyor. Ancak, Batı'ya daha yakın Düzce, Zonguldak gibi illere de aynı teşviklerin verilmesi, merkezi İstanbul'daki büyük sermaye gruplarının bu illeri tercih etmeleriyle sonuçlanıyor, Doğu ve G.Doğu'ya verilen teşvikler ise yatırım çekmede etkili olamıyor.

Hazine Müsteşarlığı verilerinden yaptığımız hesaplamalara göre, 2002-2006 döneminde Doğu ve Güneydoğu'ya yapılan yatırımların, Türkiye toplamındaki payının yüzde 4.4 olduğu görülmektedir. Aynı dönemde teşvikli yatırımlardan İstanbul tek başına yüzde 25 dolayında pay almıştır. İstanbul'un çevresindeki Kocaeli, Bursa, Tekirdağ gibi iller, yine teşvikli yatırımların toplandığı iller olmuşlardır. Öyle ki, Doğu ve Güneydoğu'daki 21 ilin toplam teşvikli yatırımları, aynı dönemde Bursa'nın tek başına aldığı yatırımların altında kalmıştır.

2006 yatırımları analiz altına alındığında, Bölgenin yatırımdan aldığı payın 2006'da biraz arttığı ve yüzde 5,78 olarak gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

2006'da Bölgeye verilen 239 teşvik belgesi, 1,3 milyar YTL'lik yatırım öngörmüştür. Bu yatırımların Elazığ, Adıyaman, Malatya, Diyarbakır, Van ve Şanlıurfa'da yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.

Yatırımların sektörel dağılımına bakıldığında yüzde 18 ile enerji yatırımlarının ilk sırayı aldığı, onu yüzde 17 ile tekstil sektörünün ve yüzde 15 ile sağlık sektörünün izlediği görülmektedir. Altyapı ve çimento sektörlerine yapılan yatırımlar da kentleşme hızı artan Doğu'daki kent-konut yatırımları ile ilgilidir. Bölgede hızlanmış görünen sağlık yatırımları ise hızlanan kentleşme ve sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi eğilimi ile açıklanabilir.

Bölgede artmakta olan enerji yatırım niyetleri , daha çok bölge dışı yatırımcılarına aittir ve niteliği gereği hem pek istihdam yaratmamakta hem de üretilen enerjinin çok azı Bölge tarafından kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu tür yatırımların, Bölgeye katkıları hem gelir, hem istihdam yönünden sınırlı kalmakta, yatırımlar bazen Bölgenin ekolojik dengelerini, hatta kültürel varlıklarını tahrip edercesine gerçekleştirilmektedir.

9- Bölgede Mevduat ve Kredi Göstergeleri

Kişi başına gelirden Türkiye'nin en alt sıralarında yer alan Doğu ve Güneydoğu illerinde tasarruflar çok yetersiz, kredi kullanımı da çok düşüktür. 2005 sonu itibariyle 3207 YTL olan Türkiye kişi başına mevduat ortalaması, Doğu-G. Doğu illerinde çok alt düzeylerde kalmıştır. En alt sıradaki Ağrı'da kişi başına mevduat 193 YTL'ye kadar düşerken Diyarbakır'da bile ancak 429 YTL olmuştur.

Kişi Başına Mevduat ve Kredi Sıralamasında İlk 3 il ve Doğu-G. Doğu İlleri,2005

	Kişi baş. mevd.	Kişi baş. kredi	Şube baş. nüfus
	(YTL)	(YTL)	(Kişi)
Ankara	9.859,1	3.627,7	7.023
İstanbul	9.584,4	5.002,1	5.884
İzmir	3.873,5	2.165,6	7.551
Türkiye	3.207	1.751,7	11.709,6
Tunceli	1.485,9	508,1	8.350
Elazığ	1.106,3	471,8	23.457
Erzincan	942,8	495,1	21.203
Malatya	764,4	495,6	29.484
İğdir	675,3	541,0	18.056
Ardahan	619,7	448,6	14.321
Kars	548,8	481,9	19.333
Erzurum	543,5	404,2	25.735
Diyarbakır	429,1	341,8	29.777
Bingöl	422,2	276,1	27.168
Adıyaman	392,6	254,1	33.396
Şanlıurfa	303,3	255,1	46.832
Batman	302,4	244,8	34.930
Mardin	299,0	227,6	30.198
Van	296,9	301,4	36.137
Siirt	294,8	241,6	25.665
Şırnak	239,8	185,5	19.904
Hakkari	233,9	133,1	23.028
Bitlis	227,9	175,8	32.012
Muş	198,9	121,9	53.970
Ağrı	197,8	146,2	37.742

Kaynak:T.Bankalar Birliği verilerinden hesaplandı

Bölgede, bankalardan kullanılan kredi de çok düşüktür. Kişi başına kredi kullanımı 2005 itibariyle, Türkiye ortalaması 1752 YTL'yi bulurken ,en alt sıradaki Ağrı'da 145 YTL olarak gerçekleşmiş. Kredi kullanımı, daha çok tüketici kredisi olarak gerçekleştirilirken ticari kredi kullanımı çok sınırlıdır. Bankalar, ticari krediler için çok yüksek teminatlar istemekte, faizler, kullanımı caydırıcı boyutlarda seyretmektedir.

Bankalar Birliği'nin 2006 verilerine göre, Bölgenin 21 ilinin kullandığı kredi, Türkiye toplamında yüzde 3,1 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl İstanbul, toplam kredilerin yüzde 44,7'sini kullanmıştır.

10. Kamu Yatırımları ve GAP'ta Sorunlar

Özel sektör yatırımlarının pek iltifat etmediği, Bölge içinde de yeterince sermaye birikiminin oluşmadığı Doğu ve Güneydoğu'da kamu yatırımları Bölgenin “iş ve aş” beklentisi açısından önem taşımaktadır. 1980 öncesi dönemde çeşitli kamu yatırımlarından, sonraki dönemlere göre görece olarak daha fazla nasiplenen Bölge, 1980'lerden başlayan ve 1990'lar, 2000'lerde hızlanan devletin küçültülmesi, ekonomiden uzaklaştırılması biçimindeki neoliberal eğilimlerden ve uygulamalardan çok olumsuz etkilendi.

Türkiye'de ekonomide devletin küçültülmesi özellikle, IMF güdümlü ekonomi politikaların uygulandığı 2000 sonrası hızlandı. Kamu yatırımlarının milli gelirdeki payı 2001 krizi öncesinde, 2000'de yüzde 7,2'ye kadar çıkmışken izleyen yıllarda hızla azaltıldı 2006'da yüzde 4,9'a kadar düşürüldü. Buna karşılık devletin faiz ve diğer har-

camalarının milli gelire göre büyüklüğü 1998'de yüzde 3,7 iken 2002'de yüzde 4,1'e kadar çıktı, 2006'da da yüzde 3,6 olarak gerçekleşti.

Devletin harcamaları maaş ödemelerinde de kısıntıya uğradı. Kamu görevlilerine 2000'de milli gelirin yüzde 4,2'si kadar maaş ödemesi yapılırken bu oran izlenen IMF güdümlü mali disiplin politikaları ile 2006'da yüzde 3,4'e kadar geriledi.

Devletin ekonomiden uzaklaştırılması, az gelişmiş bölgelerin ihtiyaçları bile gözetilmeden kamu yatırımlarının hızla azaltılması 2000 sonrası hızlanırken kamu sektörü, özellikle sanayiden adeta kazındı. Mevcut kamu sanayi kuruluşları özelleştirmeler, kapatmalar ile devre dışı bırakılırken yeni sanayi yatırımı ise kamu için hızla azaltıldı. 1980'de kamu yatırımlarının içinde yüzde 26'nın üstünde payı olan kamu sanayi yatırımlarının bu payı 2005'e gelindiğinde sadece yüzde 1,7 oldu.

Kamuyu sanayi yatırımlarından uzaklaştırmaya enerji de eşlik etti. Enerji sektörünün kamu yatırımlarındaki payı 1987'ye kadar yüzde 23'e yaklaşırken 2005'e gelindiğinde yüzde 12,4'e kadar geriledi. Buna karşılık kamu yatırımlarında ulaştırmanın payı 2005'te yüzde 34,4'e kadar çıktı.

Doğu ve Güneydoğu'ya yapılan kamu yatırımlarının 2006 sonu itibariyle toplamı (stoku), Türkiye toplam kamu yatırımlarının yüzde 15,2'sine ulaşmaktadır. Payın göreceli olarak kabarık görünmesi GAP yatırımları ile ilgilidir. Nitekim 21 ilin toplamı 34 milyar YTL'yi bulan kamu yatırımlarında Şanlıurfa, Diyarbakır ve Mardin ilk 3 sırayı almakta,

sulama ve enerji yatırımlarından oluşan GAP projeleri kapsamındaki bu 3 ilin, Bölgenin toplam kamu yatırımlarındaki payı yüzde 53'e yaklaşmaktadır.

Toplam kamu yatırımlarından yüzde 15'in üstünde pay almakla beraber, Doğu-Güneydoğu kamu yatırımları, Şanlıurfa projeleri dışında yavaş ilerlemektedir ve gerçekleşme oranı yüzde 50'yi henüz bulmamıştır. Yatırımların tamamlanması için acil ödenek beklentileri sürmektedir.

Bölgedeki kamu yatırımları yakından analiz edildiğinde görünüm şöyledir: Türkiye toplam kamu yatırımlarından yüzde 5,5 pay alan GAP'ın merkezi Şanlıurfa'da kamu yatırımlarının yüzde 52'si enerji, yüzde 40'ı sulama yatırımlarından oluşmaktadır. Şanlıurfa kamu projeleri , yüzde 75'e yaklaşan gerçekleşme oranı ile en hızlı ilerleyen projelerdir.

Kamu yatırımlarında ikinci sırayı alan Diyarbakır'ın projeleri ise yüzde 84 oranında tarım sektöründe sulama yatırımlarıdır. Ancak, Diyarbakır'da yatırımların gerçekleşme oranı yüzde 35 ile çok gerilerdedir.

11. Merkezi Bütçe Kaynakları ve Kullanımı

İlk bakışta Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin 21 ilinin merkezi bütçe ile ilişkisi, Bölgenin gelir katkısının bütçe harcamalarından çok geride kaldığı ve kaynak transferi gerçekleştiği biçimindedir.

2007 BÜTÇE GELİR ve GİDERLERİNDE DOĞU VE G.DOĞU İLLERİNİN PAYI				
	MİLYON YTL			
	Bütçe Ge- lirleri Payı	Bütçe Gid- erleri Payı	Gider-Ge- lir Farkı	G e l i r G i d e r Farkı%
Merkez	20.978	127.912	106.934	16,4
1. Diyarbakır	454	1.974	1.520	23,0
2. Erzurum	358	1.442	1.084	24,8
3. Van	255	1.213	958	21,0
4. Urfa	374	1.005	631	37,2
5. Elazığ	256	956	701	26,7
6. Malatya	316	895	579	35,3
7. Mardin	123	613	490	20,0
8. Şırnak	69	559	490	12,3
9. Adıyaman	128	519	391	24,7
10. Batman	109	488	379	22,3
11. Hakkari	27	473	446	5,6
12. Ağrı	95	436	341	21,7
13. Bitlis	60	423	363	14,2
14. Siirt	71	395	324	18,0
15. Kars	86	385	299	22,3
16. Bingöl	50	381	331	13,1
17. Muş	59	364	305	16,3
18. Erzincan	91	328	238	27,6
19. Tunceli	33	270	238	12,1
20. Iğdır	40	201	161	20,0
21. Ardahan	27	138	111	19,3
21 il	3.079	13.458	10.379	29,6
Merkezdeki vergi ve harc payları	3.305	20.208	16.903	
21 İl Toplamı	6.384	33.666	27.282	18,9
Türkiye Toplamı	189.617	203.500	13.883	93,2

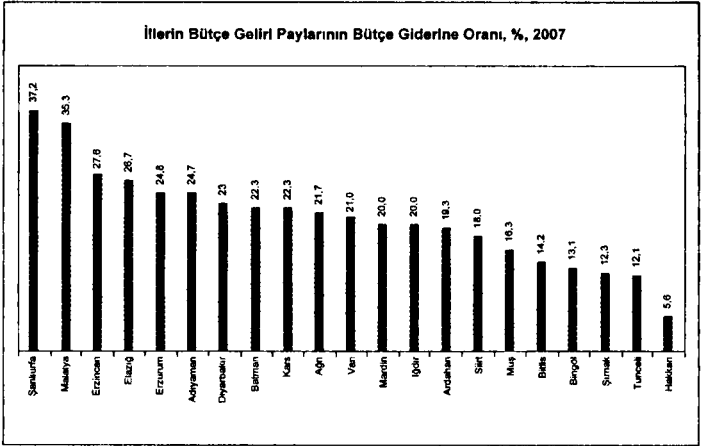
Kaynak: Maliye Bakanlığı verilerinden hesaplandı (Merkez, illere bölüneme yen, tüm Türkiye'ye ait gelir ve harcamaları ifade eder).

2007 Bütçesinin sonuçlarına bakılırsa, 21 ilin doğrudan merkezi bütçeye aktardığı gelirler (ağırlıkla vergi olmak üzere) 3,1 milyar YTL'ye yakındır. Buna, "merkez"e kaydedilen gelirlerden Bölge'nin (nüfusuna göre) payına düşenler eklendiğinde 6,4 milyar YTL'ye yaklaşmaktadır. Bu da 2007 toplam Türkiye bütçe gelirlerinin yüzde 3,3'ü demektir.

Öte yandan, 2007'da 21 ilin bütçe harcamalarından doğrudan aldıkları payın 13,4 milyar YTL olduğu görülmektedir. Buna, merkezden yapılan harcamalardan (bölge nüfusu dikkate alınarak) bölgenin payına düşen 20,2 milyar YTL'lik kısım eklendiğinde, bölgenin harcamalarının 33,6 milyar YTL'yi bulduğu ve bunun da bütçe toplam harcamalarının yüzde 16,5'una tekabül ettiği görülmektedir.

Özetle, 2007'de 21 Doğu-Güneydoğu ili bütçe gelirlerine yüzde 3,3 oranında katkıda bulunurken bütçe harcamalarından yüzde 16,5 pay almıştır. Mutlak sayılarla, 2007'de Bölge 6,3 milyar YTL'lik katkıya karşılık 33,6 milyar YTL'lik harcamadan yararlanmış, dolayısıyla bütçeden 27,2 milyar YTL'lik kaynak aktarılmış görüntüsü vardır.

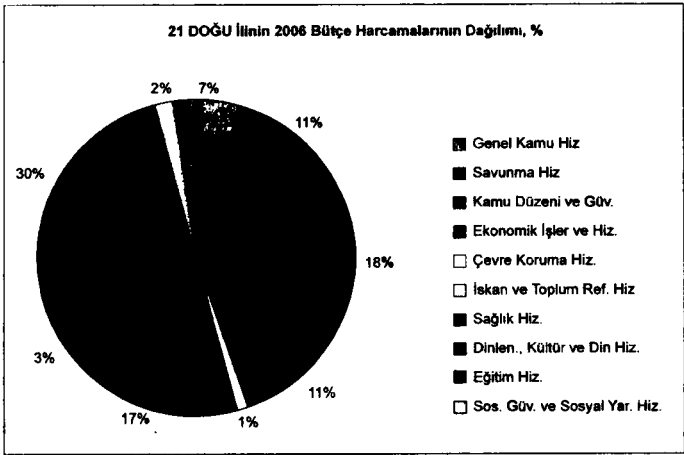

Kaynak: Maliye Bakanlığı verilerinden hesaplandı

21 il arasında bütçeye katkısı, bütçe harcamalarından en düşük olanların Hakkari, Tunceli, Şırnak, Bingöl ve Bitlis olduğu görülmektedir. Hakkari her 100 YTL'lik harcamaya karşılık bütçeye 5,6 YTL'lik katkıda bulunmuş görünmektedir.

2007'de bölgeye bütçeden yapılmış görünen 27,3 milyar YTL'lik aktarmadan en yüksek payları alanların Diyarbakır, Erzurum, Van, Elazığ, Ş. Urfa olduğu görülmektedir.

Ne var ki, Merkez dışı bütçe harcamalarından Doğu ve G.Doğu illerine yapılan harcamaların bileşimine bakıldığında, 2006'da yüzde 18'inin "kamu düzeni ve güvenlik", yüzde 11'inin de "savunma" alanlarına yapıldığı, bu iki alanın toplamının yüzde 29'u bulduğu görülmektedir. Aynı yıl ekonomik işler ve hizmetler Bölge bütçesinde yüzde 11 pay alırken genel kamu hizmetlerine de yüzde 11 pay ayrıldığı anlaşılmıştır. Bölgeye yapılan harcamalarda eğitim hizmetleri yüzde 30, sağlık ise yüzde 17 pay almıştır.

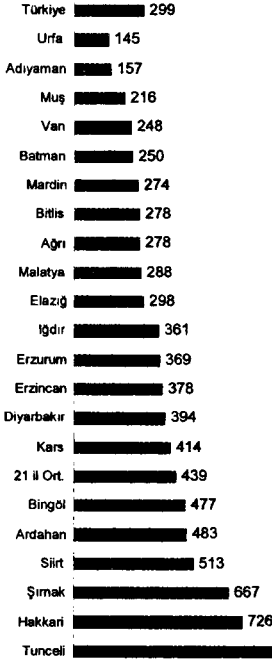

2006'da Türkiye genelinde merkez dışı bütçe harcamalarının dağılımına bakıldığında ise "savunma"nın yüzde 7, güvenlik hizmetlerinin ise yüzde 6 pay aldığı, dolayısıyla Doğu ve Güneydoğu'da yüzde 29'u bulan bu harcamaların Türkiye genelinden 16 puan daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

"Savunma-güvenlik" harcamaları" bazı illerde daha da yüksektir. Örneğin bu oran Tunceli'de yüzde 64'ü bulmaktadır.

Diyarbakır'a 2006'da yapılan bütçe harcamalarında "savunma-güvenlik" harcamalarının payının yüzde 30'u bulunduğu anlaşılmaktadır.

Hakkari'de ise 2006'da yapılan bütçe harcamalarının yüzde 43'ünün "savunma-güvenlik" harcamaları"na yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kişi Başına Asker-Polis Harc.: Doğu illeri, 2006, YTL

2006'da Türkiye genelinde "savunma ve kamu güvenlik" terimleri altında bütçeden yapılan harcamalar, kişi başına 299 YTL'yi bulurken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki 21 ilde ,Türkiye ortalamasının yüzde 47 üstünde 439 YTL olarak gerçekleşti. Bu sayının doruk noktası Tunceli. Bu ilimizde kişi başına yapılan bütçe harcamasının yüzde 43'ünü asker ve polis harcamaları oluşturdu

Kaynak : Maliye Bakanlığı 2006 verilerinden hesaplandı

2006'da toplam Türkiye bütçesinden "savunma ve güvenlik" fonksiyonları için yapılan harcamalar, 2006 tahmini Türkiye nüfusuna oranlandığında, kişi başına 299 YTL'lik harcama yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu harcama, Doğu ve G.Doğu illeri için bakıldığında 21 ilin ortalaması 439 YTL'ye ulaşmıştır. Bu da , Türkiye ortalamasının yüzde 44 üstünde bir harcamadır.

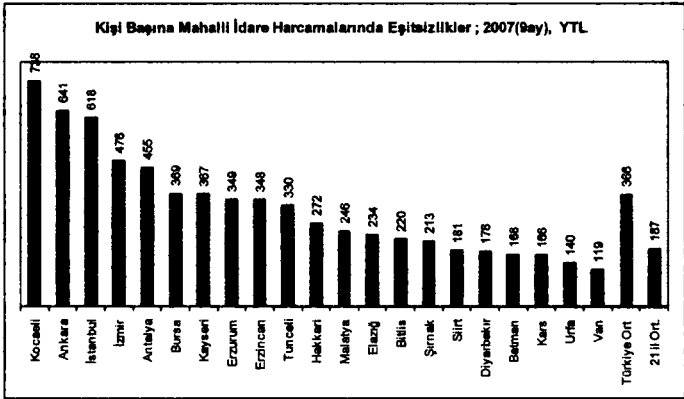
Harcamalar, bazı illerde Türkiye ortalamasının altına düşerken bazı illerde çok yukarılara çıkmaktadır. Türkiye

ortalamasının altında “savunma-güvenlik” harcaması yapılan iller Ş.Urfa, Adıyaman, Muş, Van, Batman, Mardin, Bitlis , Ağrı, Malatya ve Elazığ olarak belirirken; diğer 11 ildeki kişi başına harcamaların daha yüksek gerçekleştiği, örneğin Tunceli’de Türkiye ortalamasının 6 katına yaklaştığı, Hakkari’de genel ortalamasının yüzde 142 üstünde olduğu anlaşılmaktadır.

12. Mahalli İdare Kaynakları ve Bölgenin Yeri

Doğu ve Güneydoğu illeri, mahalli idare harcamalarından aldıkları paylar itibariyle de 81 il sıralamasının en altında yer almaktadırlar. Kişi başına mahalli idare harcamasının Türkiye genelinde 366 YTL olduğu 2007’nin ilk 9 ayında 21 ilin kişi başına yerel yönetim harcaması 187 YTL olarak gerçekleşmiştir. Bu, Türkiye ortalamasının ancak yüzde 51’i demektir. Başka bir ifadeyle, Bölge illerinde mahalli idarelerin nüfus başına verdikleri hizmet, Türkiye ortalamasının yarısı dolayındadır.

Doğu illerinin 2007’nin ilk 9 ayında kişi başına ortalama 187 YTL’lik yerel idare harcaması ile yetinmek zorunda bırakılmalarına karşılık, aynı dönemde kişi başına yerel yönetim harcaması Kocaeli’de 738, Ankara’da 641 YTL, İstanbul’da 618 YTL olarak gerçekleşmiştir. Bölge içinde Erzurum, nüfus başına yerel yönetim harcamasında 349 YTL alırken yüzde 47 daha fazla nüfusa sahip Diyarbakır’da kişi başına yerel yönetim harcamasının 178 YTL olarak Bölge ortalamasının da altında kalması dikkat çekicidir.

Kaynak: Muhasebat Genel Müdürlüğü 2007 verilerinden hesaplandı

Doğu ve Güneydoğu illeri yerel yönetimlerinin düşük bütçelerle hizmet üretmeye çalışmaları, kentli nüfusu hızla artan bu bölgede, yurttaşlara yeterli hizmetin götürülemediği ve çok sağlıksız kent koşullarına terk edilmesi sonucunu doğurmuştur.

2007 nüfus sayımı itibariyle Türkiye toplam nüfusunda yüzde 16'ya yakın payı olan Doğu ve Güneydoğu'nun 21 ili, mahalli idare harcamalarından ancak yüzde 8 pay almışlardır.

Bölgenin 21 ilinin 2007 yılı ilk 9 ayında bütçe gelirleri 2 milyar 24 milyon YTL olarak gerçekleşmiştir. Bu aynı dönemde Türkiye mahalli idare bütçe gelirlerinin yüzde 8,5'u demektir. Bölge mahalli idareleri kişi başına 185 YTL'lik bir gelire sahip olmuşlardır. Oysa aynı dönemde Türkiye ortalaması olarak nüfus başına mahalli idare geliri 347 YTL, yani Bölge ortalamasının yüzde 87 üstünde gerçekleşmiştir.

Bölgenin mahalli idare gelirlerinde yerel yönetimlerin ürettikleri vergi gelirleri, girişim-mülkiyet gelirleri , Türkiye ortalamasının oldukça gerisindedir. 2007 yılının ilk 9 ayında Türkiye genelinde yerel yönetim vergi gelirleri toplam mahalli idare gelirlerinde yüzde 11'e yakın bir pay sahibi iken, Bölgede bu oran yüzde 4,7 olarak gerçekleşmiştir.

Bölge, girişim ve mülkiyet geliri yönünden de zayıftır. Türkiye genelinde "teşebbüs ve mülkiyet gelirleri" toplam mahalli idare gelirlerinde yüzde 26,2 pay alırken, bu oran Bölge'de yüzde 19,3'te kalmıştır. Bölge içinde sadece Erzurum, gelirlerinin yüzde 49'unu bu fasıldan sağlarken Van'ın bu tür geliri yüzde 3,4'ten ibarettir.

Mahalli idare gelirlerinde ana kalemi bütçeden mahalli idarelere aktarılan paylar oluşturmaktadır. Bu, Türkiye geneli için 2007'nin ilk 9 ayında 24,5 milyar YTL'lik mahalli idare gelirlerinin yüzde 45,6'sını oluşturmuştur. Bölge mahalli idareleri için de bu kalem yüzde 40'ın biraz üstündedir. Ancak, Bölgenin 21 ili Türkiye nüfusunda yüzde 16'ya yakın pay sahibi olmasına karşılık, bütçeden aktarılan kaynakların sadece yüzde 8,5'ünü alabilmiştir. Dolayısıyla, bütçeden aktarılan kaynak il nüfuslarına bölündüğünde oldukça eşitsiz bir durum ortaya çıkmaktadır. 2007'nin ilk 9 ayı için, kişi başına mahalli idarelere aktarılan kaynak Kocaeli'de 405 YTL olurken Diyarbakır'da 100, Mardin'de 69, Muş için 33 YTL de kalmıştır.

Yetersiz kaynaklarla mahalli idare hizmeti vermeye çalışan Bölge yerel yönetimlerinin harcamalarının önemli kısmı personel giderlerine gitmekte, geriye yatırım ve hiz-

met için pek kaynak kalmamaktadır. 2007'nin ilk 9 ayı verilerine göre, Türkiye genelinde personel giderleri mahalli idare giderlerinin yüzde 23,7'sini oluştururken bu, bölge için yüzde 41'e yakındır. Hatta bazı illerde oldukça yüksektir; Örneğin Tunceli için yüzde 64'e, Siirt , Diyarbakır ve Mardin için yüzde 50'ye yakındır. Yatırım için ayrılabilen kaynaklar (sermaye giderleri) , Türkiye genelinde yüzde 40'a ulaşırken Bölgede yüzde 27'yi ancak bulmaktadır. Hatta Diyarbakır'da yüzde 17'nin, Tunceli'de yüzde 14'ün, Iğdır'da yüzde 3'ün altında kalmıştır.

Çözüm Önerileri:

5 K, 3 T

Özellikle içinden geçtiğimiz dönemde, Doğu-Güneydoğu'da yaşayanların kendilerini adil bir toplumun eşit vatandaşları gibi hissetmeleri, Cumhuriyete güven duygusuyla bağlanabilmeleri büyük önem kazanmaktadır. Bunun bir yolu da , kısa dönemde etkili olacak ekonomik ve sosyal politika önlemleri geliştirmekten geçmektedir.

Ancak, gelmiş geçmiş hükümetlerin bugüne kadar hiçbirinden sorunu çözmeye dönük yeterli bir girişim görülmemiş, bu durum AB ilerleme raporlarında da yer almıştır.

2006 AB ilerleme Raporu, bölgedeki durumu şöyle özetliyordu: *“Güneydoğu'daki genel sosyo-ekonomik durum sorunlu olmaya devam etmektedir ve sorunu çözmek için kapsamlı bir plan bulunmamaktadır. Basbakan Erdoğan'ın “Kürt sorunu” olarak ifade ettiği sorunun demokratik yollardan çözümü yönünde 2005'de yaptığı olumlu çağrının*

ertesi gelmemiştir Seçilmiş yerel siyasiler ve yetkililer arasında neredeyse hiç diyalog bulunmamaktadır.”

2007 AB ilerleme Raporu ise durumu şöyle özetliyordu:

“..Güneydogu'daki genel sosyo-ekonomik durum zorluğunu korumaktadır. Bölgede ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlanması için kapsamlı bir strateji geliştirilmesi ve Kürt nüfusun tüm hak ve özgürlüklerden yararlanmasının sağlanması için gerekli koşulların yaratılmasına yönelik hiçbir adım atılmamıştır” .

Türkiye, Avrupa Birliği'ne katılmanın önemli koşullarından birisi olan bölgeler arası farklılıkları kabul edilebilir düzeye indirmek zorunda. Katılım öncesinde, bu bölgesel farklılıkları gidermek amacıyla ayrılan Birlik fonlarını kullanabilmek için sürekli, tutarlı, sonuç almaya yönelik çaba harcanması şart.

Ama bu AB duyarlılığından daha önemli olan Bölge insanının acil ekonomik, demokratik ve kültürel beklentilerine cevap verilmesi ve aidiyet duygusunu kazanmasına yardımcı olunmasıdır. Geliştirilecek önlemlerin, bölgede istihdamın ve gelir sağlayıcı faaliyetlerin artırılmasına, satın alma gücünü bir nebze de olsa artırarak bölgesel pazarın genişlemesine ve dolayısıyla da, giderek, yerel girişimciliğin canlandırılmasına katkıda bulunacak önlemler olması gerekir.

Bu önlemler, bölge halkında artık neredeyse kemikleşen terk edilmişlik duygusunu ve bu duygunun yarattığı toplumsal ve siyasal tepkileri ortadan kaldırma amacına hizmet

edecek bir müdahale planının önemli unsurları olmalıdır.

Önerilerimizi 5 K , 3 T şeklinde formüle ediyor ve şöyle sıralıyoruz:

K1:Kaynak Transferi

K2: Kamu Altyapı Yatırımları

K3: Kentsel İyileştirme

K4: Katılımcı Yerel Yönetimi Güçlendirme

K5: Kültürel Hakları Genişletme

T1: Turizm Endüstrisini Geliştirme

T2: Ticareti Geliştirme, Sınırdan İhracatı Artırma

T3: Tarım ve Hayvancılıkta İyileştirme

Bu önlemlerden ilk üçü, geniş anlamda, bölge için bir “sosyal politika” paketi oluşturmayı, Kültürel Hakları Geliştirme, ilk üçünü tamamlayıcı; Katılımcılık ise bütün bu önlemleri hayata geçirmenin yöntem ve araçlarını, tanımlamaktadır.

Doğu-Güneydoğu'nun yoksulluğu, istihdam olanaklarının azlığı, dolayısıyla hanehalkının satın alma gücünün düşüklüğü, ekonomik hayatın canlanması önünde en önemli engeldir.

Daha ileride önereceğimiz tarım, ticaret ve turizm sektörlerini canlandıracak gelişmeler, istihdam sağlanması ve yoksulluğun azaltılması yolunda yararlı olmakla birlikte, beklenen tüm sonuçların elde edilmesi açısından, uzun za-

man alabilir. Oysa, nüfusunun yarısından çoğunun yoksulluk sınırı altında yaşadığı bölgede daha hızlı sonuç verecek bir müdahaleye ihtiyaç vardır. Bu müdahale, Bölge için açılacak bir sosyal politika paketiyle yapılabilir.

Bölge, acılı, trajik, travmatik bir çatışma dönemi geçirmiştir. Aidiyet ve ilişki ağları tahribe uğramıştır. Devletle olan ilişkilerinde derin bir güvensizlik hakimdir. Yoksul, eğitim ve sağlık hizmetlerinden yoksun, birçoğu yerlerinden yurtlarından ayrılmak zorunda bırakılmış milyonlarca insanın, tekrar toplum içine alınması ve bu kişilerin ekonomik gelişmenin bir parçası olmaları için, gerekli ön koşulların temeli bir an önce atılmalıdır.

Tarım, ticaret ve turizm alanlarında, görece bir gecikmeyle sağlanacak başarılar, bu sosyal politika tedbirlerinin uygulanmaması durumunda, bölge insanlarının ekonomik ve sosyal süreçlere dahil edilememesi riskini taşıyacaktır.

AKP Hükümetinin “Hayırseverlik” Politikasının Çarpıklıkları

Son yıllarda AKP iktidarı eliyle uygulanmakta olan “sosyal politika” ise Bölgede yeni komplikasyonlara yol açan ve Bölge insanının sorunlarına kalıcı çözümler getirmek yerine tutucu, kullaştırıcı, dogmatik öğeler içermektedir.

Piyasanın sınırlanmasına ve sosyal adalete karşı çıkan yeni-liberalizmin taze kanı AKP iktidarı, piyasanın yarattığı eşitsizlikler karşısında yeniden sosyal devleti devreye sokmak yerine, yoksullara, devlet bütçesi üstünden değil, gönüllü kuruluşların, yardım kuruluşlarının üzerinden yak-

laşıyor ve “hayırseverlik faaliyeti” üstünden sosyal politika geliştirerek sonuçları da oya tahvil etmeyi amaçlıyor. Bu yolda mesafe de alan AKP iktidarı, Bölgede seçmen tabanını daha da genişletmek için yöntemlerini uygulamaya devam ediyor.

IMF-Dünya Bankası çıkışlı ekonomi politikalar, “mali disiplin” adı altında kamusal harcamaların, özellikle sosyal devlet harcamalarının kısılmasını öngörüyor. AKP, sıkı maliye politikalarından ve genelde yoksullaştırıcı iktisadi politikalarından zarar gören kesimlere “uyuşturucu” daha doğrusu acılara “pansuman” niteliğinde mekanizmalar geliştirdi. AKP, “bütçe dışı” kaynakları harekete geçirerek uyguladığı “ hayırsever politikalarla” hem IMF-Dünya Bankası ile çatışmamış oluyor hem de palazlandığı işadamlarını sürece çekip , ihalelerle onlara kazandırdığı kaynakların bir kısmını bu kanalda kullanarak , amaçladığı islami toplum projesini yoksulluğu kullanarak da inşa etmeye devam ediyor.

Bu politikalar sosyal devlet yerine hayırseverlik yaklaşımına dayalıdır, düzensizdir, önemli bir bölümü kayıt dışıdır ve parti mekanizması önemli ölçüde etkindir, yani partizan-dır.

Bütün bunlar nedeniyle de kliyentalist (müşteri odaklı) bir özellik taşımaktadır. Yurttaş, bir müşteri olarak görülmekte, kömür, gıda vb. yardımlarla geçici soluklanması sağlanan “müşteri”nin AKP’ye minnet duyması, bağlanması amaçlanmaktadır.

Bu “hayırsever” sosyal politikanın en önemli araçları Yeşil Kart, belediyeler, Fak-Fuk-Fon olarak bilinen Sosyal

Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu ile AKP yanlısı özel sektör, gönüllü kuruluşlar, vakıflar ve derneklerdir. Bu saydıklarımız sahte bir dayanışma ağı oluşturmakta ve yoksullara el uzatıldığı imajı yaratmaktadır. AKP'nin İl ve İlçe başkanlıkları eliyle uygulanan bu politikanın sac ayaklarını, yeşil kart, sosyal dayanışma vakfı ve Köydes-Beldes uygulamaları oluşturmuştur.

1- Yeşil Kart: AKP'nin "hayırsever" sosyal politikasında kullandığı en önemli araçlardan biri Yeşil Kart'tır. Yeşil Kart son derece keyfi ve politik olarak kullanılmaktadır. 2007 yılı içinde 14.541.791'e yükselen Yeşil Kartlı sayısı, 2008 yılı başında 9.230.604'e düşmüştür. Yaklaşık beş milyon kart çok kısa bir sürede iptal edilmiştir. Toplamın üçte birine ulaşan kart iptali bu mekanizmanın "amaca uygun" keyfi kullanıldığını göstermektedir. Öte yandan kimi illerde neredeyse il nüfusuna yaklaşan sayıda Yeşil Kart dağıtılırken kimi illerde Yeşil Kart son derece sınırlı kalmaktadır. Özellikle Yeşil Kart'ın çok yüksek oranda dağıtıldığı yoksul illerde AKP'nin oy oranı da oldukça yüksektir.

Hemen hemen AKP'li tüm belediyelerde "muhtaçların" başvurusu durumunda gıda, yakacak, barınma ve giyim yardımı yapan birimler vardır. Örneğin İstanbul Bağcılar Belediyesi 2006 yılında yaklaşık 20 bin aileye gıda, yakacak, barınma ve sağlık yardımı yaparken, Gaziosmanpaşa Belediyesi 50 bine yakın aileye yakacak, gıda, okul ve benzeri yardımlar ulaştırmıştır. Büyükşehir belediyelerinin de benzeri yardımları sistemli olarak yaptıkları bilinmektedir. Bu yardımların kaynaklarının belediye bütçelerinde yer almadığı, daha çok belediye ile, Toplu Konut İdaresi (TOKİ) ile

iş yapan, ihale alan özel sektörden alınan bağış/yardım havuzlarından sağlandığı bilinmektedir. Bu durum bir yanıyla muhafazakar sermaye çevreleri açısından bir tür zekat işlevi görmekte ve bu kesimler İslamın şartlarından biri olan zekatın bu yolla yerine getirildiğine inandırılmaktadırlar.

2- Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu: AKP'nin "hayırsever sosyal politika" için etkin bir biçimde kullandığı diğer araç ise Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu'dur. İl ve İlçelerde mülki amirlerinin yönetimlerinde olduğu vakıflar aracılığıyla örgütlenen Fon, hem ulaştığı insan sayısı hem de dağıttığı yardım tutarı açısından çok önemli bir araç olarak kullanılmaktadır.

Fon'dan 2003 yılında 35 milyon YTL, 2004 yılında 55 milyon YTL, 2005 yılında ise 90 milyon YTL; 2006 yılı içerisinde de toplam 150 milyon YTL kaynak kullanılmıştır. 2007 yılında Ramazan ayı münasebetiyle ise 70 milyon YTL kaynak Fon'dan Vakıflara aktarılmıştır. Bütçe dışında olması, vakıf olarak örgütlenmesi, hak değil, yardım anlayışına dayalı olması nedeniyle Fon da ciddi bir kliyentalizm kaynağıdır.

3- "Hayırsever sosyal politika" yaklaşımının üçüncü ayağını ise özel sektör ve "gönüllü kuruluşlar" oluşturmaktadır. Deniz Feneri, Kimse Yok mu ve İHH bunların ilk akla gelenleridir. Örneğin sadece Deniz Feneri 250 binden fazla aileye 150 Milyon YTL civarında kaynak dağıtmıştır. Bu bir kaç örnek bile AKP etrafında yardımseverlik/himmet esasına dayalı bir sistem oluşturulduğunu ortaya koyuyor. Muhafazakar-İslamcı kesimdeki güçlü vakıf örgütlenmesi ve cemaatlerin de bir sosyal dayanışma işlevi gördüğü

dikkate alındığında resmin bütünü daha iyi görülebilir. Bu örüntünün parasal kaynakları ise başta TOKİ projeleri, belediye yatırımları olmak üzere, AKP'li yöneticilerden ihale alan şirketlerden sağlanan fonlarla, "bağış ve yardım"larla sağlanmakta, bazen de bütçe içi kaynaklar kullanılmaktadır. Örneğin T.Kömür İşletmeleri'ne "görev zararı" yazılarak kömür dağıtımını gerçekleştirilmektedir.

3- KÖYDES-BELDES: Hayırsever görünümlü, cemaatçi sosyal yaklaşımın bir diğer uygulaması kırsala yapılan yol ve su yatırımları ile gerçekleştirilmektedir. Köylerin Altyapısının Desteklenmesi Projesi (KÖYDES) ve nüfusu 10.000 altındaki belediyelerin içme suyu ve yol ihtiyaçlarını gidermeyi amaçlayan Belediye Altyapısının Desteklenmesi Projesi (BELDES) ile köy ve beldelerin zaten hakları olması gereken yatırımlar, bir lütuf, ekstra bir hizmet şeklinde paketlenip sunulmaktadır.

2006 yılı sonu itibarıyla KÖYDES Projesi kapsamında ülke genelinde, yaklaşık 21 bin proje tamamlanmıştır. Bu projelerin yüzde 57'si köy yolu, yüzde 36'sı köy içme suyu, yüzde 2'si tarımsal altyapı ve yüzde 5'i köy kanalizasyonu projesidir. 2007 yılı Ekim ayı itibarıyla ilave 22 bin projenin daha gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Bu projelerin yüzde 61'i köy yolu, yüzde 39'u ise köy içme suyu projesidir. Başlangıcından bu yana KÖYDES Projesine cari fiyatlarla toplam 4,2 milyar YTL ödenek tahsis edilmiştir.

24 bine yaklaşan projelerin yüzde 34,5'u, 21 Doğu ve Güneydoğu ilinde uygulanmıştır. Şanlıurfa, tek başına projelerden yüzde 8 pay almıştır .

2007 yılında, nüfusu 10.000'in altında bulunan belediyelerin altyapı ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla Belediyelerin Altyapısının Desteklenmesi Projesi (BELDES) başlatılmıştır. Proje kapsamında yaklaşık 9,5 milyon kişiyi barındıran 2 bin 500 dolayında belediyeye içme suyu ve yol projeleri için cari fiyatlarla 300 milyon YTL ödenek tahsis edilmiştir. Doğu Ve Güneydoğu belediyelerinin bu ödeneklerden aldığı pay yüzde 13'e yakındır. Bu belediyelerin hizmet verdiği nüfus ise BELDES kapsamındaki nüfusun yüzde 14'ünü buluyor. Yani BELDES uygulamasında bile Bölgeye nüfus başına Türkiye ortalamasının altında ödenek uygun görüldü .

Tekrar edecek olursak, AKP eliyle yürütülen politikalar sosyal hak yerine hayırseverlik yaklaşımına dayalıdır, düzensizdir, oy- seçmen odaklıdır, önemli bir bölümü kayıt dışıdır ve parti mekanizması ile uygulanmaktadır. Yurttışlara sunumu, “sadaka” sıfatına daha yakındır.

Oysa, AKP'nin “hayırsever sosyal politika” yaklaşımı karşısında “sosyal hak” eksenli yaklaşım hakim kılınmalı, bütün kullanılan kaynaklar kayıtlı, bütçe çıkışlı ve resmi kurumlar, yerel yönetimler aracılığıyla, politik görüş ayrımı yapılmadan ve yararlananlardan bir karşılık beklemeden yapılmalıdır.

Bölge insanına bir sosyal hak olarak, sosyal devlet eliyle götürülmesi gereken desteklerin, Bölgeye dönük sosyal politika demetinin, en acili, “kaynak transferi”, ya da Doğrudan Gelir Desteği olmak üzere kamunun altyapı yatırımlarının artırılması ve kentlerin iyileştirilmesi sac ayaklarından oluşmalıdır.

K1: Kaynak Transferi

Daha önceden sözü edildiği gibi, Bölge için uygun sektörleri canlandıracak gelişmeler, istihdam sağlanması ve yoksulluğun azaltılması yolunda yararlı olmakla birlikte, beklenen tüm sonuçların elde edilmesi açısından, yılları bulabilir. Oysa Bölgenin acil ihtiyacı, yaşanan derin kitlesel yoksulluğa karşı bir şeyler yapılmasıdır ve bunun en pratik, acil yolu Bölge yoksullarına kaynak transferidir. Bu, üç yolla yapılabilir:

1. Doğrudan Gelir Desteği
2. Sosyal istihdam ve eğitimleri
3. Şartlı Nakit Transferi

Bunlar birbirini tamamlayan ve sonuçta Bölge'ye talep de yaratarak ekonominin genişlemesine katkı yapacak önlemlerdir.

Doğrudan Gelir Desteği

Prof.Dr. Çağlar Keyder'in de işaret ettiği gibi, Türkiye'de halûhazırda, azaltılmış kaynaklarla ve Merkezi Bütçeden kaynağını alan sosyal politika, hemen hemen tümüyle kayıtlı ekonomide istihdam edilenlere yöneliktir (Keyder, 2006) .

Bölgede ise kayıtlı istihdam çok düşüktür. Bölge istihdamının yüzde 68'inin, yani üçte ikisinden fazlasının bir sosyal güvencesi yoktur. Bu, Şanlıurfa-Diyarbakır ile Van bölgelerinde yüzde 75'e yaklaşmaktadır. Kayıtdışılık, tarım dışında da Türkiye ortalamalarının çok üzerindedir. 2006

tarım dışı kayıt dışılık Türkiye ortalaması yüzde 29 dolayında iken Bölge ortalaması yüzde 41, Şanlıurfa-Diyarbakır'da yüzde 65'e yakındır.

Kayıt Dışı İstihdamda Bölgeler:2006	Tarım dışında Kayıtdışılık%					
	Toplam istihdam	Kayıtdışı %	Tarım (Kayıtsız) Bin kişi	Tarım dışı kayıtsız, Bin kişi	2006%	Bölge Paylan%
Toplam						
TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır)	505	74,1	136	238	64,5	5,0
TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari)	431	74,9	209	114	51,4	2,4
TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt)	280	60,0	56	112	50,0	2,4
TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan)	307	74,9	173	57	42,5	1,2
TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli)	487	61,8	216	85	31,4	1,8
TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt)	406	60,6	193	53	24,9	1,1
Bölge Toplamı	2416	67,9	983	659	41,0	13,9
Türkiye toplamı	22329	48,5	6.089	4.738	29,2	100

Kaynak: TÜİK verilerinden hesaplandı

Bölgedeki genel yönelim, kayıtlı istihdamın toplam istihdam içindeki payının giderek azalması yönündedir. Sosyal politika araçlarının mümkün olduğunca çok sayıda yoksula ulaşması amaçlanıyorsa bu politikanın istihdama bağlı olarak yönetilmesi mümkün değildir. Birçok ülkede istihdama bağlı olmayan gelir transferleri, sosyal politikanın, yoksullukla mücadelesinde en önemli silahtır. Bu nedenle, doğrudan gelir transferleri, sosyal politikanın bölgedeki en etkin aracı olmak durumundadır.

Bu kaynak transfer biçimi, belli koşullara dayalı olarak ilk kez 1991 yılında Brezilya'da yasalaştırılmış, başka Latin Amerika ülkelerinde de başarıyla uygulanmıştır. Yoksulluğun azaltılmasında, hanehalkı gelirini yükselterek talep yaratmada önemli bir rolü olan böylesine bir asgari gelir desteği, bölgede mevcut dışlanmışlık hissini ortadan kaldırmak için önemli bir araç olmanın yanı sıra, bölgenin şiddetle ihtiyaç duyduğu pozitif ayrımcılığın da en iyi göstergesi olacaktır.

Bölgedeki 1 milyona yakın yoksul aileye her ay, net asgari ücretin yarısı kadar maaş bağlanması ilkesi benimsebilir. 2008'in ilk yarısı için bu 414 YTL'nin yarısı olarak 207 YTL'dir.

Yoksul aile başına ayda kabaca net 200 YTL'lik bir destek maaşı bağlanması, ortaya aylık 200 milyon YTL'lik, yıllık 2,4 milyar YTL'lik bir kaynak ihtiyacı demektir ki, bu 2007'de 203 milyar YTL olarak gerçekleşen toplam bütçe harcamalarının yüzde 1'inden biraz fazladır. Yine 2007'de gerçekleşen vergi gelirleri içinde şirket ve bankaların öde-

diği kurumlar vergisi, toplam vergi gelirleri içinde yüzde 7 paya sahiptir ve toplamı 13 milyar YTL'dir. Bunu 15-16 milyar YTL'ye çıkaracak küçük bir düzenleme ya da etkili bir vergi denetiminden çıkacak vergi geliri bile bu yoksula doğrudan gelir desteğinin kaynağını yaratmaya yeter.

Sosyal İstihdam Karşılığı Gelir Transferi

Toplumsal ihtiyaçların devlet, yerel yönetimler ve sivil toplum örgütleri tarafından birlikte sağlanması, sosyal hizmetler alanını tanımlar. Bu alanın genişletilmesi, yaşam koşullarını iyileştirir. Ama aynı zamanda bireylerin güçlendirilip topluma entegrasyonlarını da kolaylaştırır. Yaşlı, çocuk ve hastalara yardım, mahallelerde sosyal ve kültürel faaliyetler düzenlenmesi ve bu faaliyetlerin, yalnız bölgede değil, ülkenin çoğu yerinde son derece başarılı oldukları gözlenen toplum merkezleri yoluyla yürütülmesi sosyal hizmetler alanının öncelikleri arasında olmalıdır.

Bu hizmetlerin görülmesi , gelir ve istihdam sağlanması belli programlar çerçevesinde gerçekleştirilmelidir. Bu programların katılımcılara bilgi, beceri ve kurumsal tecrübe kazandıracağı açıktır. Kentlerin fiziki görünümünün iyileştirilmesi gibi projeleri de kapsayan bu alan toplum merkezlerine ve de faaliyet alanı olarak, belediyelere, okullara ve sağlık ocaklarına odaklanabilir.

Halen Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumuna Bağlı Toplum Merkezleri'nin sayısı 75'tir ve bunların 23'ü Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndedir(Bkz,Ekler bölümü).

Bölgedeki toplum merkezlerinin sayısının artırılması gereklidir. Bu merkezlerde çocuklar ve yaşlılar için faaliyetler düzenlenmesi, kültürel etkinliklerin genişletilmesi; belediyeler tarafından günde 1000 kişilik yemek hazırlayabilecek aşevleri açılması; okullarda müfredat dışı programlar düzenlenmesi; sağlık ocaklarına başvuranlara yardımcı olmak ve yol göstermek için yardımcı hemşirelerin istihdam edilmesi yerinde olacaktır. Bu tür faaliyetler yalnız yaşam kalitesinin yükselmesine yardımcı olmayacak, aynı zamanda, bu işlerde çalışacak olanlara istihdam imkanı ve gelir sağlayacaktır.

şartlı Nakit Transferinde İyileştirme

İhtiyaç sahibi ailelere, çocuklarını düzenli olarak okula göndermeleri şartıyla her ay eğitim yardımı verilmesine dayanan şartlı Nakit Transferi programı Bölgede daha da geliştirilmelidir.

Kız çocuklarının okullulaşma oranları ile ilköğretimden ortaöğretime geçiş oranlarını artırmak amacıyla, kız çocuklarına ve ortaöğretimde devam eden öğrencilere verilen yardım miktarları şöyledir:

İlköğretime devam eden erkek/ay	18 YTL
İlköğretime devam eden kız/ay	22 YTL
Ortaöğretime devam eden erkek/ay	28 YTL
Ortaöğretime devam eden kız/ay	39 YTL

Ödemeler doğrudan annelere yapılmaktadır. Türkiye genelinde Şartlı Nakit Transferi kapsamında, 2003'te 59 bin çocuk için 1.6 milyon YTL; 2004 yılında toplam 697 bin çocuk için 67 milyon YTL; 2005 yılında 1 milyon 266 bin çocuk için 180 milyon YTL; 2006 yılında ise 240 milyon YTL kaynak aktarılarak toplam 1 milyon 563 bin öğrenciye eğitim desteği verilmiştir. 2007 yılı itibariyle toplam aktif 1 milyon 757 bin öğrenciye ŞNT eğitim desteği verilerek bunun için 225,3 milyon YTL kaynak aktarılmıştır.

ŞNT Eğitim Yardımları kapsamında verilen destekler, kız ve erkek öğrencilerin ortaöğretime geçiş oranlarında bir artışa neden olsa da yetersizdir.

Şartlı Nakit Transferi uygulaması, değerlendirme kriterleri değiştirilerek ve şeffaştırılarak devam ettirilmeli ve yaygınlaştırılmalıdır.

Bölgede elektrik ve su tüketimi bedelinin ödenmesi yaygın bir uygulama değildir. Mevcut durumu meşrulaştırarak, yoksullar için belirli bir limite kadar elektrik ve su tüketimi parasız olmalıdır.

Yaşlı ve özürlü aylığı alma koşulları da yeniden düzenlenmelidir ve uygulama yaygın biçimde duyurularak yararlanan sayısı artırılmalıdır.

Özetlenecek olursa, "Kaynak Transferi" başlığı altında;

- Belirlenecek koşulları karşılayan her yoksul aileye aylık olarak 200 YTL asgari gelir desteği yardımı yapılmalıdır.

- Şartlı Nakit Transferi uygulaması, değerlendirme kısıtları değiştirilerek ve şeffaflaştırılarak devam ettirilmeli, yaygınlaştırılmalı;
- Yeni toplum merkezleri açılmalı; belediyeler, toplum merkezleri, okullar ve sağlık ocakları üstünden sosyal amaçlı istihdam programları düzenlenmelidir.
- Bölgede yoksullara elektrik ve belli bir limite kadar ücretsiz sunulmalıdır.
- Yaşlı ve özürlü aylığı alma koşulları yeniden düzenlenmelidir.

K2: Kamu Altyapı Yatırımları

Bölgesel farkları azaltmada, kamunun yerine geçirilmek istenen “piyasa” mekanizmasının açığı kapamadığı gerçeği bir yana, mevzi başarılarla bile istihdam yaratamadığı, çeşitli ülke deneyimlerinden anlaşılmaktadır. Bu nedenle az gelişmiş bölgelere dönük kamu yatırımcılığı, her tür ideolojik ve pratik tartışmanın üstünde, zorunlu bir müdahale yöntemi olarak öne çıkmaktadır.

Bölgede kamu altyapı yatırımlarında etkinliğin artırılması, büyümenin, merkezîyetçilikten uzak, bölgenin yerel kaynaklarına, karar alma süreçlerine dayalı olması ve istihdam yaratması gerektiği önerisi üzerine kurulu olmalıdır.

Şimdiye kadar bölgeye yapılmış görünen kamu yatırımlarının gerçek bileşimi dikkate alındığında, bunların Bölgedeki insanların refahını artırıcı, onların kullanımına amade olmayan ve istihdam yaratmayan **enerji** yatırımları ağırlıklı olduğu dikkati çekmektedir.

Oysa Bölgenin gerçek ihtiyacı olan eğitim, sağlık, ulaştırma yatırımlarıdır.

Kent ölçekli yatırım projeleri için yerel yönetimlere kaynak sağlanmasının yanı sıra altyapı, eğitim ve sağlık alanlarındaki kamu yatırımlarının artırılması, istenen sonuçların alınabilmesi için zorunludur.

Kamu yatırımlarının altyapı, sağlık ve eğitim alanlarında yoğunlaşması, üretkenlik düzeyini olduğu kadar yaşam kalitesini de iyileştirecek; emeğin vasfını artıracaktır.

Kamu yatırımlarının artırılması, özellikle Güneydoğu'da, 2000 sonrası gözlenen göçten yılma, Bölgeye kapanma gerçeği dikkate alındığında aciliyet göstermektedir. Bölge'de, özellikle de kent merkezlerine yerleşen nüfusun sağlık ve eğitimi ile ilgilenmek, onlara, kendilerinden esirgenen şefkati gösterme fırsatı vereceği gibi, işgüçlerini değerlendirme ve işe yarama duygusunu, özgüvenini de kazandıracaktır.

. 2005 verilerine göre, bölgede öğretmen açığı, özellikle bazı iller için önemli boyuttadır. Eğitimin kalite göstergesi sayılan "öğretmen başına öğrenci sayısı" Bölgede Türkiye ortalamalarının gerisindedir.

Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı Sıralaması				
İL	İlköğretim	Ortaöğretim / Toplam	Ortaöğretim / Genel	Ortaöğretim / Mesleki ve Teknik
1. Tunceli	16	13	12	16
2. Erzincan	20	15	18	13
3. Malatya	22	17	20	12
4. Elazığ	23	18	21	12
5. Erzurum	26	18	21	14
6. Ardahan	26	20	22	16
7. Adıyaman	26	21	24	15
8. Kars	27	21	26	13
9. Bingöl	28	21	24	16
10. Iğdır	31	24	28	17
11. Bitlis	32	23	27	18
12. Siirt	33	28	31	24
13. Diyarbakır	36	27	30	18
14. Batman	36	32	34	26
15. Muş	37	25	32	18
16. Mardin	38	30	36	19
17. Van	41	28	32	19
18. Hakkari	41	39	39	40
19. Ağrı	43	26	33	16
20. Şanlıurfa	43	27	32	18
21. Şırnak	48	35	51	23
21 il ort.	32	24	28	18
Türkiye.Ort	25	18	21	15

Türkiye genelinde, ilköğretimde 25 öğrenciye 1 öğretmen düşerken Doğu ve Güneydoğu'nun 21 ilinde bu ortalama 32 öğrenciye 1 öğretmen şeklindedir. Bölgede öğretmen başına öğrenci sayısı ortaöğretimde 24, mesleki liselerde 18 olarak Türkiye ortalamalarının gerisindedir. Özellikle Güneydoğu'da öğrenciye düşen öğretmen sayısı daha düşüktür.

İnsana yatırım yapılması olgusunun en önemli bileşeni olan eğitim yatırımlarının bölgede artırılarak sürdürülmesi, yeni

okullar açılması, mevcut okullarda kapasite artırıcı çalışmalar yapılması gerekiyor.

Bedelsiz ders kitabı dağıtımının ve taşınmalı eğitimin orta eğitime de yaygınlaştırılması gerekir. Okullarda tek tedrisatlı eğitime geçilerek tüm ilköğretim öğrencilerine bedelsiz sıcak öğle yemeği verilmelidir. Bu, kolaylıklar, ailelerin çocuklarını okula göndermelerini de teşvik edecektir.

Eğitimin sosyal politikanın bir aracı haline getirilmesini amaçlayan bu politika, aynı zamanda, devlet-yurttaş ilişkilerinin yeniden ve sağlam bir temel üzerinde kurulmasının da başlangıç adımlarını oluşturacaktır.

Kamu altyapı yatırımlarının eğitim kadar önemli diğer alanı sağlıktır. Bölge sağlık yatırımları ve hizmetleri yönünden son derece yetersizdir.

100 Bin Kişiye Düşen Sağlık Elemanı Sıralaması(2004)								
İL	Uzman hekim	Pratisyen hekim	Diş hekimi	Eczacı	Sağlık memuru	Hemşire	Ebe	
1. Elazığ	70	116	14	19	95	122	71	
2. Malatya	51	76	14	22	91	129	82	
3. Erzurum	50	72	8	14	97	101	42	
4. Iğdır	32	39	7	23	69	90	83	
5. Tunceli	32	71	6	21	122	160	193	
6. Diyarbakır	31	56	16	15	61	92	45	
7. Van	30	40	5	9	47	58	28	
8. Erzincan	27	41	14	15	97	89	58	
9. Muş	26	20	3	8	44	48	34	
10. Kars	23	27	6	14	68	78	79	
11. Batman	23	26	7	18	67	56	36	
12. Şanlıurfa	22	32	5	18	42	43	26	
13. Bingöl	20	36	8	13	121	84	71	
14. Adıyaman	19	41	5	17	78	76	53	
15. Ardahan	17	41	7	15	80	78	67	
16. Siirt	17	37	9	19	86	69	50	
17. Mardin	15	29	4	14	41	47	32	
18. Bitlis	14	25	5	10	62	61	38	
19. Hakkari	13	20	3	8	74	77	37	
20. Ağrı	9	16	6	12	45	49	31	
21. Şırnak	8	20	4	11	52	47	40	
21 İl Ort.	26	42	7	15	73	79	57	
Türk.Ort	37	45	13	21	60	81	51	

Kaynak: Sağlık Bakanlığı verilerinden hesaplandı

Bölgede, ikinci derecede sağlık hizmetleri çok olumsuz bir durumdadır. 2004 verilerine göre, 100 bin kişiye düşen uzman hekim sayısı Türkiye geneli için 37 iken Bölge için 26'dır. Pratisye hekim, diş hekimi, eczacı açısından da Bölge Türkiye ortalamalarının gerisindedir. Sadece, hemşire, ebe, sağlık memuru yönünden Türkiye ortalamasına yakındır. Ama bu konuda Güneydoğu illeri hiç de iyi durumda değildir.

Sağlık hakkı en temel yurttaşlık haklarından biridir. Bu hizmeti alamayan insanların güven içinde yaşamaları, dolayısıyla da ekonomik gelişmeyi sağlayacak biçimde hareket etmeleri beklenemez.

Bölgeye hem birinci hem ikinci derecede sağlık hizmetleri için yapılan yatırımların artırılması ve göç alan bölgelere öncelik verilmesi gerekir. Yeşil kart uygulamasındaki partizanca tutum son bulmalıdır, uygulama objektifleştirilip yaygınlaştırılmalıdır. Birinci derecede sağlık hizmetlerinden yararlanmak için prim ödeme koşulu kaldırılmalıdır.

Özellikle hastaların dertlerini kendi dillerinde anlatmaları ve doktoru anlamaları gereklidir. Bu nedenle sağlık kuruluşlarında, Kürtçe konuşan hemşireler, hasta bakıcılar istihdam edilmelidir.

K2: Kentsel İyileştirme

Bölgede kentleşme son yıllarda hız kazanmıştır. 2007 Adrese Dayalı Sayım sonuçlarına göre, kentleşme oranı Türkiye genelinde yüzde 70,5 olarak belirlenirken Bölgenin 21 ilinin ortalaması yüzde 58 olarak gerçekleşmiştir.

Bu oran 2000'de yüzde 55 idi. Kentleşme oranı Batman ve Elazığ'da yüzde 72 ile Türkiye ortalamasının üstüne çıkmıştır. Şanlıurfa, Diyarbakır gibi nüfusu en yüksek illerde de yüzde 60 dolayına ulaşmıştır.

Bölgede geçmişte varolan son yıllarda güçlenen bir eğilim de nüfusun merkez ilçede yoğunlaşmasıdır. 2000'den 2007'ye Bölgenin merkez ilçelerinin nüfusunda hızlı artışlar gerçekleşmiştir. Özellikle Güneydoğu illerinin merkez ilçelerinin nüfusunda büyük artışlar görülmekte, çevre ilçelerin kent ve kır nüfusu merkez ilçeye göç etmektedir. Bu da Güneydoğu'daki merkez ilçenin nüfus baskısını artırmaktadır. Bunu en şiddetli yaşayan ilçe merkezleri arasında Diyarbakır ve Van'ın ismi başta sayılabilir.

Buna karşılık göç veren Bölge illerinden Malatya, Erzurum, Ardahan, Kars ve Muş'un merkez ilçelerinde nüfus azalışları gözlenmektedir.

Merkez ilçelerin nüfus artışları ile birlikte "merkez" in nüfustaki payı artmakta ve birçok ilde tek kutupluluk artmaktadır. 2007 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Elazığ (% 69,4), Batman (% 66,9), Erzurum (% 65,5), Iğdır (% 65,7), Malatya (% 62,9) ,Diyarbakır (% 56,6) merkez ilçenin tek kutup olduğu illeri oluşturmaktadır. Merkez ilçenin nüfusun yüzde 40'tan fazlasını barındırdığı iller ise Şanlıurfa, Siirt, Van, Bingöl ,Adıyaman, Muş ve Erzurum'dur. Nüfusun tek kutup yerine birkaç ilçeye daha dengeli dağıldığı illeri ise Mardin, Şırnak, Bitlis ve Ağrı oluşturmaktadır .

Özellikle merkez ilçelerde yoğunlaşan hızlı kentleşme, çevre ve doğal kaynaklar üzerinde giderek artan bir baskı

oluşturmaktadır. Bu baskı, doğal kaynakların sürdürülebilir olmayan tüketimi, çevre yönetimini düzenleyen yasal ve kurumsal yapının eksikliği ve kentsel alandaki altyapının yetersizliği sonucunda önemli çevre sorunlarına dönüşmektedir.

Kırsal kesimden kentlere olan göç ve nüfus artışı sonucu oluşan hızlı kentleşme, kentlerde konut, altyapı ve çevresel hizmetlerin sunumunda yetersizliğe yolaçmaktadır. Konut ihtiyacını karşılamak ve alt gelir gruplarının konut sorununu çözmek amacıyla finansman modellerinin geliştirilmesi, yapı denetimi, inşaat kalitesi, planlı kent ve konut çevreleri oluşturulması, zorunlu afet sigortası, altyapısı hazır arsa üretimi, konut ve kentleşmeye ilişkin coğrafi bilgi sistemlerine dayalı veri tabanı geliştirilmesi ihtiyacı devam etmektedir.

Kentsel altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesinde sorumluluk büyük ölçüde belediyelere aittir. 5491 sayılı yasa, tehlikeli atık üreticilerini atıklarını bertaraf etmek veya ettirmekle yükümlü kılmaktadır. Ancak, tehlikeli atıklar ve tıbbi atıklar herhangi bir önlem alınmadan büyük ölçüde evsel atıklarla birlikte bertaraf edilmektedir. Belediyeler, katı atık yönetiminde kendilerine verilen toplama ve taşıma konularındaki görevleri büyük ölçüde yerine getirirken, bertaraf konusunda gereken etkinliği göstermemektedir. Özellikle düzensiz depolama, depolama sahalarının yer seçiminde yapılan hatalar ve işletme koşullarındaki olumsuzluklar, giderek büyüyen sorunlara neden olmaktadır.

Katı atık üretiminde öncelikle üretilen çöp miktarının azaltılması gerekmektedir. Ayrıca, atığın kaynaқта ayrıştırı-

arak toplamaya hazır hale getirilmesi için hane halklarının bilinçlendirilmesi ihtiyacı devam etmektedir.

Belediyelerin çoğu çevresel altyapıyı bütüncül bir yaklaşımla ele alamamakta, başta yaptırım etkilerinin kullanımı olmak üzere finansman, makine-teçhizat, bilgi ve insangücü yetersizlikleri ile koordinasyon eksikliği gibi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır.

Yetersiz kaynaklarla mahalli idare hizmeti vermeye çalışan Bölge yerel yönetimlerinin harcamalarının önemli kısmı personel giderlerine gitmekte, geriye yatırım ve hizmet için pek kaynak kalmamaktadır. 2007'nin ilk 9 ayında, Türkiye genelinde personel giderleri mahalli idare giderlerinin yüzde 23,7'sini oluşturmuştur. Buna karşılık Doğu ve Güneydoğu mahalli idarelerinde personel harcamaları toplamın yüzde 41'ini bulmuştur. Hatta Tunceli'de yüzde 64'e, Siirt, Diyarbakır ve Mardin'de yüzde 50'ye yakın gerçekleşmiştir. Sermaye giderleri, yani yatırım için yapılan harcamalar, Türkiye genelinde toplamın yüzde 40'ına ulaşırken Bölgede yüzde 27'yi ancak bulmaktadır. Hatta Diyarbakır'da yüzde 17'nin, Tunceli'de yüzde 14'ün, Iğdır'da yüzde 3'ün altında kalmıştır.

Bu çerçevede, Bölge yerel yönetimlerinin gelirlerini artırmaya öncelik verilmelidir.

Belediyelerin kentsel altyapı hizmetlerini sağlamakta karşılaştıkları sorunların çözümüne destek olmak amacıyla, teknik ve finansman desteği sağlanması için, ihtisaslaşmış bir kuruluş olan İller Bankası'nın yeniden yapılandırılması çalışmalarına hız ve etkinlik kazandırılmalı, Banka kaynak-

larının kullanımında Bölge'ye pozitif ayrımcılık uygulanmalıdır.

Bölgenin 21 ilinin 2007 yılı ilk 9 ayında bütçe gelirleri 2 milyar YTL dolayında olarak gerçekleşmiştir. Bu aynı dönemde Türkiye mahalli idare bütçe gelirlerinin yüzde 8,5'u demektir. Bölge mahalli idareleri kişi başına 185 YTL'lik bir gelire sahip olmuşlardır. Oysa aynı dönemde Türkiye ortalaması olarak nüfus başına mahalli idare geliri 347 YTL, yani Bölge ortalamasının yüzde 87 üstünde gerçekleşmiştir.

Bölge belediyelerine merkezi bütçeden ayrılan kaynaklar ivedilikle artırılmalıdır. Ayrıca, AB katılım öncesi yardımlarından sağlanacak hibe kaynaklarla gerçekleştirilecek kentsel yapı projelerine, Bankanın ulusal katkı payı sağlaması ve Bölge yerel yönetimlerine bu projelerde teknik destek sağlaması büyük önemdedir.

Katılımcı yerel yönetimler önderliğinde, kentlerin, daha "yaşanabilir" olanaklara kavuşması Bölgeye becerili iş gücünü çekecektir. Kısa ve orta vadede, devletin ekonomik ve sosyal altyapı yatırımlarının harekete geçireceği inşaat sektörü vasıfsız işgücünün istihdamında önemli rol oynayabilecek bir sektördür. Nitekim göçle büyük şehirlere gelen nüfus öncelikle bu sektörde iş imkanları bulabilmiştir.

Orhan Kurmuş'un vurguladığı gibi, sanayi yatırımlarının yapılamamasının temel nedenleri arasında sayılan nitelikli işgücü temini ve işte kalmasının sağlanması sorununun yanı sıra, üst ve orta düzey yöneticilerin, doktorların, öğretmenlerin ve benzeri nitelikli yetişmiş işgücünün bölgeye gelmemesi, gelenlerin kalmaması sorununun altında yatan

en önemli nedenlerden birisi bölge kentlerinin yaşanabilir yerler olarak kabul edilmemesidir. Bu yetişmiş işgücünün önemli parasal avantajlar sağlansa bile bölgeye çekilememesinin ardında, kendileri için fedakarlık yaparak yaşanılmaz bir ortamda yaşamayı kabul etmeye razı olsalar da çocuklarını bu yaşama “mahkûm” etmekten kaçınmaları bulunmaktadır (Kurmuş, 2006)

Bu algılamayı kısa dönemde değiştirebilmek mümkündür. Eğitim ve sağlık yatırımlarının artırılmasının yanı sıra ulaşım altyapısının tamamlanması ve iyileştirilmesi ve kentlerin fiziki görünümünün değiştirilmesi “yaşanabilir” bir ortam algılamasına büyük katkıda bulunacaktır.

Fiziki çevreyi iyileştirme projelerinin yaratacağı talep, inşaat ve yapı malzemeleri üretiminin artmasına yol açacaktır.

Öte yandan, Bölge'nin büyük kentleri, önemli sayıda yüksek öğrenim öğrencisini eğiten üniversite kampüslerine sahiptir. Bölgedeki 9 üniversitede toplam 130 bini aşkın önlisans ve lisans öğrencisi var. Bunların yüzde 35'i kız öğrenciler. Bölgedeki 9 üniversitenin öğrenci nüfusu, Türkiye toplam yüksek öğrenim öğrenci nüfusunun yüzde 5,7'sine tekabül ediyor.

DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU ÜNİVERSİTELERİNDE 2006-2007 Lisans ve Önlisans Öğrenci Sayısı			
Üniversite Adı	Toplam	Kız	Erkek
1. Atatürk(Erzurum)	31723	13042	18681
2. Fırat(Elazığ)	19037	5328	13699
3. Dicle(D.Bakır)	17867	5613	12254
4. İnönü(Malatya)	16073	6448	9625
5. Yüzüncü Yıl(Van)	14740	4476	10264
6. Kafkas(Kars)	12629	4813	7816
7. Harran(Ş.Urfa)	8206	2785	5421
8. Erzincan	6226	2291	3935
9. Adıyaman	3886	1643	2243
Bölge Payı	130387	46439	83938
Türkiye	2291762	975884	1315878
Bölge Payı,%	5,7	4,8	6,4

Kaynak: ÖSYM

Üniversiteler, hem modernleşme açısından hem de yarattıkları konut, yeme-içme, giyim, vb. talepler açısından buldukları kentler için önemli kurumlardır.

Doğu ve Güneydoğu'daki kentsel iyileştirmeler, aday öğrencilerin Bölge üniversiteleri tercihinde de etkili olacak, üniversitelerin gelişimine katkıda bulunacaktır. Yanısıra, kentsel iyileşme, çoğunlukla kampüs hayatına kapanan bu genç, eğitilmiş nüfusun bölge insanı ile kültürel alışverişini, bölgeye uyumunu artıracak ve bazı durumlarda da eğitimini bitirdikten sonra Bölge'de yerleşme, Bölge'nin vasıflı işgücü olma tercihine de etki edecektir.

K4: Katılımcı Yerel Yönetimleri Güçlendirme

Değiştirme ve iyileştirme faaliyetlerinin merkezi idare tarafından değil, yerel yönetimlerin karar ve inisiyatifi

altında yürütülmesi, gerçekleştirilmesi gereken en önemli atılımlardan biridir.

Bugüne değin Bölgenin izleyeceği ekonomik ve sosyal gelişme yolları arasında tercih yapma imkanından yoksun bırakılan ve önceliklerini ortaya koyamamış bölge halkının , karar verme süreçlerine aktif katılımı büyük önem taşıyor.

Merkezi otoritenin yetkilerini ve belirleyicilik rolünü yerel yönetimlere bırakması zorlu ve sıkıntılı bir süreç. Bu zorlukların üstesinden gelinebildiği ve yerel katılımın sağlanabildiği örneklerde, kaynak dağılımı yerel halkın tercih, bilgi ve becerilerine göre yapılabildiği ölçüde, etkin, adil ve eşitlikçi sonuçlar alındığı, yerel sahiplenmenin en üst düzeye çıktığı gözlemlenmiştir. Çeşitli “çevre ülkeler”de bu yolla elde edilen başarılar, gelişmenin sürdürülebilirliği konusunda da umut vermektedir.

Katılımcı yerel yönetimler önderliğinde kentlerin yaşanabilir hale getirilmesinde, örneğin, hükümet konakları, belediye binaları, okul ve sağlık ocaklarının onarımı ve boyanması, kent içi yolların ve kaldırımların düzenlenmesi, basit çevre düzenlemeleri, sosyal ormancılık ve ağaçlandırma gibi faaliyetler kentlerin ve çevrenin değiştirilmesinin ve iyileştirilmesinin ilk adımlarını oluşturabilir.

Mahalli İdarelere kullandırılan kaynaklar, yıllardır fazla bir gelişme göstermiyor. Kentleşme oranının yüzde 70,5'a çıktığı günümüzde, mahalli idarelere milli gelirin sadece yüzde 4'ü tutarında kaynak kullandırmakla kent sorunlarını çözebilmek mümkün değildir. Mahalli İdarelerin kaynakları, harcamalarını karşılamaya yetmemekte, borçlanma artmaktadır. .

Yerel yönetimlere daha çok kaynak aktarılması, istihdam yaratmak amacıyla Avrupa Birliği'nden ve uluslararası kuruluşlardan sağlanan fonların geçici bir süre boyunca da olsa, bölgeye tahsis edilmesi, hızla sonuç alınmasını sağlayacaktır. Bu yolla sağlanacak istihdam artışı hane halkı gelirini artırarak satın alma gücünü geliştirecek, sınırlı sayıda da olsa, bazı hane halkı gelirlerinin yoksulluk düzeyinin üstüne çıkmasını sağlayacaktır.

Özetle, yerel kurum ve kuruluşların, ekonomik gelişme ve sosyal politikalara ilişkin tartışmalara katılmaları ve bu alanlardaki çalışmalara katkıda bulunabilecek bir kapasite kazanmaları temel bir öncelik olmalıdır. Bölgedeki üniversitelerin bu süreç içinde anlamlı bir rol oynayabilmelerini sağlayacak koşulların oluşması için ne yapılabileceği de ayrıca incelenmelidir.

K:5 Kültürel Hakların Geliştirilmesi

Doğu-Güneydoğu Anadolu'da gelişmenin önünü açacak girişimler salt ekonomik destek ve yatırımlarla sınırlı kalmamalıdır. Gelişme, ekonomik olduğu kadar sosyal, siyasal, kültürel düzeylerde de olmalı ve bunların önü de açılmalıdır.

Kürt kökenli yurttaşların ağırlıkla yaşadığı bu Bölgede; farklılığın reddedilmediği, farklılıkları meşru kabul eden bir siyasal, sosyal ve kültürel yaşam ortamı yaratılmalı, bunun için gerekli düzenlemeler gerçekleştirilmelidir.

Bu gerçek çeşitli defa, farklı hükümet yetkililerince kabul edilmekle birlikte uygulama birçok aksaklık ve eksik-

likle, hak ihlalleri ile maluldür. Örneğin, 2007 AB İlerleme Raporu, son durumu şu satırlarla özetlemektedir;

“Kültürel haklara ilişkin olarak, Türkçe dışındaki dillerde yayın kapsamında, Diyarbakır'dan yayın yapan Çağrı FM, Mart 2007'de Kırmancı ve Zaza Kürtçesinde yayın yapmak üzere izin almıştır. Şu anda, Kürtçe yayın yapan dört yerel radyo ve televizyon istasyonu bulunmaktadır. Bununla birlikte, film ve müzik programları haricinde zaman kısıtlamaları uygulanmaktadır. Şarkılar dışındaki tüm yayınların, Türkçe altyazılı olması veya Türkçe'ye çevrilmesi zorunluluğu devam etmektedir; bu teknik anlamda canlı yayınları zorlaştırmaktadır. Kürt dilini öğreten eğitim programlarına izin verilmemektedir. Bu düzenlemelerin iptali için açılan bir dava, üç yıldır Danıştay'da temyiz aşamasında beklemektedir. Bazı yayıncılara karşı keyfi sebeplerden ötürü davalar açılmıştır.

Anadilleri Türkçe olmayan çocuklar, Türk kamu eğitim sistemi içinde, anadillerini öğrenememektedir. Bu tür bir eğitim, ancak özel eğitim kurumları tarafından sağlanabilmektedir. Bu tür eğitim veren Kürtçe kursları 2004 yılında kapatılmıştır Bugün için, kamusal veya özel eğitim sistemi içinde Kürtçe öğrenmek imkanı mevcut değildir.

Mahkemelerde, çeviri olanağı genelde sağlansa da, Türkçe bilmeyenlerin kamu hizmetlerine erişimini kolaylaştırıcı önlemler alınmamıştır Haziran 2007'de Sur Belediyesi'ne karşı açılan bir davada, Danıştay, belediye başkanını görevden almış ve Belediye Meclisini de, belediye hizmetlerini birden fazla dilde sağladığı gerekçesiyle

feshetmiştir. Mahkeme, bu uygulamanın devlet dilinin Türkçe olduğunu belirten Anayasa ilkelerine aykırı olduğuna ve Türkçe dışındaki hiçbir dilin anadil olarak öğretilmeyeceğine (Anayasa'nın 3. ve 42. maddeleri gözetilerek) karar vermiştir. Dava temyiz aşamasındadır. Siyaset alanında da, Türkçe dışındaki dillerin kullanılması hukuken yasaktır. Demokratik Toplum Partisi'nin (DTP) yönetici ve görevlilerine karşı, siyasi partilerin Türkçe dışındaki bir dili kullanmasını yasaklayan Siyasi Partiler Kanunu'nun 81/c maddesini ihlal ettikleri gerekçesiyle birçok inceleme başlatılmış ve davalar açılmıştır. ..Şubat ve Nisan 2007'deki iki davada, parti genel kongresinde kürtçe konuştukları gerekçesiyle, Hak ve Özgürlükler Partisi (HAK-PAR)'nin birçok üyesi ve yöneticisi mahkum edilmiştir HAK-PAR'ın kapatılması için açılan dava sürmektedir (s.24-25)''

Siyasal, demokratik ve kültürel haklarla, kendini geliştirme hakkı toplumun tümü için eksiksiz ve eşit olarak kullanılabilmesi; Türkiye'de yaşayan tüm yurttaşların ana dillerini geliştirebilmesi için kamusal eğitim-öğretim olanaklarının sunulması, toplumsal gelişmenin olmazsa olmaz koşullarındandır.

Devletin ve siyasetin çok kimlikli, çok kültürlü ve çok inançlı toplum gerçeğine kapalı yapısı, Anayasa, yasalar ve kurumlar dâhil olmak üzere, değiştirilmeli, demokratik bir muhtevaya kavuşturulmalıdır ve yasal düzenlemeler gerçekleştirilmelidir. Bunun için de sorunun çözüm yollarının bütün boyutlarıyla sınırsızca tartışılmasını önleyen yasal ve idari engelleri kaldırmak gereklidir.

Türkiye'de çatışmanın yarattığı toplum içi güvensizliğin, yabancılaşmanın ve önyargıların giderilmesi ve kültürlerarası gerginliklerin azaltılması, kültürlerarası alış-veriş ve etkileşimin yaygınlaşması ve farklılıkları tanıma sürecinin gelişmesi doğrultusundaki girişimler desteklenmeli, geliştirilmeli ve eşit koşullarda bir arada yaşama kültürü toplumsal hayatın her alanında güçlendirilmelidir. Bölgede yaşananlardan en fazla zarar görenler arasında kadınların olduğu göz önünde bulundurularak, kadın kimliği nedeniyle yaşanan taciz, tecavüz ve tespit edilen her türlü baskı yönteminin etki ve sonuçlarını ortadan kaldırmak için gereken düzenlemeleri yapmak da zorunlu.

Eve hapsolan, eğitim alamamış, ev ve çocukların bakımını tek başına üstlenmek zorunda kalan kadınlar için eğitim olanaklarının sağlanması şart.

Sosyal Politikanın Finansmanı

5K şeklinde formüle edilen politika demetinin kaynağının nereden bulunacağı sorusunun cevabı , Bölge sorununa gerekli önemi ve önceliği vermiş bir maliye politikasında, sosyal devlete yeniden dönüşte yatmaktadır.

Hatırlatmak gerekir ki, 2000 OECD verilerine göre Türkiye sosyal harcamalar yönünden OECD ülkeleri içinde son 3 ülke arasında yer almaktadır. Sosyal devlet gömleği sırtından sıyrılmış Türkiye, milli gelirinin ancak yüzde 13,2'si kadar eğitim, sağlık ve diğer sosyal harcamalara bütçesinden pay ayırmaktadır. Oysa üyesi olmaya çalıştığı AB'de bu ortalama yüzde 22,5, OECD ortalaması ise yüzde 19,4'tür.

Türkiye'nin 2007 bütçe harcamaları incelendiğinde de sosyal devletten ne kadar uzaklaşıldığı görülebilmektedir. 200 milyar YTL dolayındaki 2007 bütçe harcamalarından en çok payı faizler, silah alımları ve ilaç-sağlık ekipmanı alımları oluşturmaktadır.

2007'de 6 sektörün, sattıkları kredi, mal ve hizmetle genel bütçeden yüzde 35 pay aldığı görülmektedir. 2007'de yaklaşık 49 milyar YTL, yani bütçenin yüzde 24.4'ünü faiz giderleri oluşturdu. Maaşlar ise yüzde 19,5 pay aldı. Faize giden 49 milyar YTL'nin , 7 milyar YTL'ye yakını dış borç faizi, kalanı iç borçlanmalar için kullanıldı.

Devletin aldığı mal ve hizmetlere gelince..Burada ilk sırada sağlık sektörünü görüyoruz. Sağlık ekipmanı, ilaç ve hizmet satanlar 2007'de devletten 6 milyar YTL'ye yakın ödeme aldılar. Bu, sağlık özelleştikçe bu rakamın büyüyeceği anlamına gelmektedir. .

2007'de silah ve muhimmat için yapılan harcamalar ise 3.1 milyar YTL olarak kayıtlarda yer aldı. "Savunma ve Güvenlik" e dönük mal ve hizmet alımı da büyük bir pazar oluşturuyor. Savunma ve güvenlik mensuplarının maaşları ile birlikte sadece genel bütçeden bu alana ayrılan pay 24 milyar YTL dolayında gerçekleşti. Yani bütçenin yüzde 12'si asker-polis harcamalarına ayrıldı..Buna tabi ki, bazı fonlar ve vakıflar üstünden yapılan harcamalar dahil değil...

2007'de devletin enerji harcamaları da 2,1 milyar YTL gibi önemli bir toplamı buldu.

2007'de müşavir firmalar devletten 1,2 milyar YTL, mü-

teahhitler ise 7,1 milyar YTL kazandılar. Böylece toplamı 79 milyar YTL'yi bulan devletin mal ve hizmet alımlarının yüzde 86'sının 6 sektöre gittiği görülmüştür.

Bütçeden yapılan Hazine Yardımları ile sermaye transferleri ise 2007'de 74 milyar YTL dolayında gerçekleşti. İstihdamının yarısını sosyal güvenceden mahrum bırakan, kaçak çalıştırmaya göz yuman AKP hükümetinin Hazine'nin sosyal güvenlik deliği için 2007'de 26 milyar YTL kullandığı, yine sosyal güvenlik kurumu görev zararları için 7,2 milyar harcadığı anlaşılmaktadır.

2007'de mahalli idarelere bütçeden sadece 13 milyar pay aktarılırken 2,5 milyar YTL de sermaye transfer edildi.

Hızlı bir yokoluş sürecindeki tarımsal nüfus, 2007 bütçesinden sadece 5,5 milyar YTL destek gördü. Bu, faize ödenen 49 milyar YTL'nin neredeyse 10'da 1'i demek. Tarımsal desteğin üçte biri doğrudan gelir desteği şeklinde gerçekleşti. Mazot, gübre, kütlü pamuk da en çok destek alan kalemler oldu.

Yüksek öğrenimin bütçeden aldığı pay 2007'de 4,6 milyar YTL'de kaldı. Yani 24 milyar YTL'lik asker-polis bütçesinin beşte biri dolayında.

Özetle, sadece 2007 bütçesi bile mevcut harcamalar içinde yapılacak bir öncelikler düzenlemesi ile Doğu-Güneydoğu'nun ihtiyacı olan kaynağın yaratılabileceğini ortaya koymaktadır. Kaldı ki, gerekli kaynağı bulmak amacıyla istenirse ve gerekirse, herkesten gücüne göre alınacak bir

“Barış ve Kardeşlik Vergisi”nin salınması da pekala mümkündür.

Sektörel Tercihler ve Teşvik Sistemi

Sadece Doğu ve Güneydoğu için değil, tüm bölgeler için gelişme, kalkınma sözkonusu edildiğinde akla ilk gelen önlem sanayi yatırımlarının artırılmasıdır. Kalkınma ideolojisi, birçok çevre ülkede olduğu gibi, Türkiye’de de kalkınma-gelişmeyi sanayileşme ile özdeş tutmuştur. Bu ezber, her tür geri kalmış yörenin, özgül durumunu dikka- te almadan, bu bölgeler için de reçeteyi sanayileşme olarak yazmıştır.

Teşvik politikaları, bölgeye sanayi yatırımları gider beklentisiyle hazırlanmış, birçok kamu sanayi kuruluşu, etkin olup olmadığına bakılmadan bölgeye sanayi yatırımları denemiştir. Teşvikler, özel sermayenin hem bölgeden hem bölge dışından sanayi yatırımını özendirmediği gibi, kamu sanayi yatırımlarının çoğu da bölgede zincirleme olumlu etkiler yaratamamışlardır.

Bugün de geçerli yatırımları teşvik sistemi, Bölgeye özgü hiçbir yan içermemektedir. 2001 yılı kişi başına geliri 1500 doların altında kalan 50 dolayındaki ilin tamamını Kalkınmada Öncelikli İl ilan eden yaklaşım, Hakkari’ye de aynı teşviki öngörmüş, Batı’daki Düzce’ye de. Dolayısıyla, verilen teşviklere itibar tabii ki Düzce’ye olmuş, Doğu ve Güneydoğu illeri umulan yatırımları alamamışlardır. Bölgenin hemen eşiğinde olan ve Türkiye sanayi yatırımlarından İstanbul’dan sonra en çok pay alan Gaziantep’ten Bölgeye dönük yatırımlar ancak Adıyaman’a, tekstil sanayii yatırımları şeklinde

ulaşabilmiştir ve diğer illere yayılabilme ümidi zayıftır.

Bölgedeki işgücü tarımdan yeni kopmuş ve ciddi bir temel eğitim almamış insanlardan oluşmaktadır. Vasıfsız işgücünün, uluslararası rekabet koşullarında üretim yapan sanayi sektöründe disiplinli ve verimli bir biçimde çalışacak şekilde eğitilmesi zaman alacaktır. Ayrıca bu özellikteki bir işgücü ile emek/maliyet avantajına dayanan bir üstünlük sağlanmasını kısa zamanda beklememek gerekir.

Bölgenin az gelişmişliğinin, özellikle bölge dışından gerçekleştirilecek yatırım kararlarının oluşmasını olumsuz etkilediği dikkate alınmalıdır. Ekonomik gerilikle tanımlanan bir ortam, altyapı eksikliklerinden yönetici ve teknik kadroyu oluşturup yörede tutmak zorluklarına kadar, caydırıcı bir dizi sorun barındırmaktadır. Yatırım teşviklerinin bu zorlukları aşmakta yeterli olamadıkları, bugüne kadar yaşanan deneyimle ortaya çıkmıştır.

Kısacası, teşviklerle bölge dışından yatırımcı çekmeye yönelik büyük ölçekli bir sanayi hamlesi yakın gelecekte de pek mümkün görünmemektedir. Ancak, bölgedeki talebe yönelen ve küçük ve orta ölçekli işletmeler için planlanacak ve uygulanacak, dar hedefli teşvik politikaları kısa vadede daha işlevsel olabilir.

Sanayi, Bölge için ilk planda öncelik verilecek bir sektör değildir. Bölgenin bitkisel ve hayvansal ürünlerini işleyen, hızlı kentleşmenin yarattığı inşaat sanayiinin elemanlarını üretecek sanayi türleri için bir şans tabii ki vardır ve fiili olarak kullanılmaktadır. Bu tür Bölge içi ve Bölge dışı sanayi yatırım deneyimlerini cesaretlendirecek özel bir teş-

vik sistemine ayrıca ihtiyaç vardır. Yatırımcıların aktif katılımıyla belirlenecek bölgeye özgü, bir sanayi yatırımlarını teşvik sistemi, bölgenin tamamına değil, potansiyeli olan belli illere dönük odaklanan bir çerçeve içinde ele alınırsa başarıya ulaşma şansı olacaktır. Geliştirilmelerinde yerel odaların önemli bir rol oynayabileceği bu tür politikaların, uzun vadede daha geniş ölçekli bir sanayinin gelişmesine uygun bir ortam ve girişimcilik kültürü yaratılmasına katkıda bulunmaları beklenebilir.

Yine de bu türden bir sanayileşmenin bölgeler arası farklılıkların ortadan kaldırılmasına ciddi katkılarda bulunmasını beklemek yersiz olur.

Buna karşılık Bölgede odaklanılması gereken sektörleri ticaret, turizm ve tarım oluşturmaktadır.

T 1: Ticaretin Geliştirilmesi

Kentleşmenin hızlanması ile birlikte Bölgede toptan ve perakendecilik sektörü hızlı bir dönüşüm sürecine girmiştir. Özellikle Diyarbakır, Şanlıurfa, Van, Erzurum, Malatya, Elazığ gibi merkezlerde ticarete geleneksel yapının yanında, modern büyük mağazaların, zincir marketlerin yer aldığı bir yapıya geçilmektedir. Bu gelişmede, bölge dışı yatırımların, bankacılık sektörünün finansman desteği de etkili olmaktadır.

Sektördeki bu gelişmeler, bir taraftan yeni iş alanları ortaya çıkarmakta, istihdam yaratmakta ise de , geleneksel yapıda iş kayıplarına neden olmaktadır.

Lojistik ve dağıtım hizmetleri, depolama, inşaat, banka-

cılık, temizlik ve güvenlik hizmetleri gibi iş alanlarında da bir dönüşüm başlamıştır. Taşımacılık sektöründe karayolunun ağırlığı hissedilmekte ve taşınan malların ulaştırma modları arasında dengeli bir şekilde paylaşılması ihtiyacı devam etmektedir.

Bölge ulaşımına hakim olan karayolu taşımacılığıdır. Bölünmüş yol yapım çalışmalarına öncelikle yoğun taşıt trafiğine sahip ana güzergahlarda devam edilmesi; ağır taşıt trafiği yüksek güzergahların BSK kaplamalı hale getirilmesi; trafik güvenliği altyapısı ve denetim hizmetlerinin iyileştirilmesi ve kara noktaların giderilmesi suretiyle yüksek kalite standartlarında hizmet veren, güvenli ve diğer taşıma türleri ile uyumlu bir karayolu ağının oluşturulması için kamu yatırımları ödenekleri artırılmalıdır.

Gaziantep-Şanlıurfa Otoyolunun tamamlanması ile Güneydoğu'nun Gaziantep üstünden Akdeniz limanlarına ulaşımı daha da kolaylaşmış olacak, bu da hem ticarete hem de turizme ivme kazandıracaktır.

Tarımsal ve sanayi üretiminin çoğunlukla iç pazara dönük olduğu bölgenin, sınır illerinin ihracatının ise çoğunlukla il dışı ürünlerden oluştuğu gözlenebilmektedir. Özellikle Irak pazarına ihracatın sözkonusu yapıldığı 7 GAP ilinin 2003 Irak işgali sonrası ihracatını hızlandırdığı görülmektedir. 2001'de 109 milyon dolar olan ihracatın 2002'de 70 milyon dolara düştükten sonra 2003'ten sonra hızlandığı ve 2005'te 612 milyon dolara kadar çıktığı görülmektedir.

Şırnak ve Mardin, bölgeden yapılan ihracatın üçte ikisini gerçekleştirilmektedir. İhraç ürünlerinde illerin üretiminde

çimento ve diğer inşaat malzemeleri başı çekerken demir-çelik ve çeşitli sanayi ürünleri de bölge dışından getirilerek ihraç edilmektedir.

Bölgeyle sınır komşusu olduğu ülkeler arasında ticaret ilişkilerinin canlandırılmasına yönelik önlemler büyük önem kazanmaktadır. Sınır ticareti Bölge için çok önemli bir ekonomik faaliyet olabileceken çeşitli engellerle karşı karşıyadır.

Çeşitli genişleme ve daralma aşamalarından geçtikten sonra sınır ticareti, günümüzde, bir Bakanlar Kurulu Kararı, bu karara dayanarak yayımlanan iki yönetmelik ve genel hükümler çerçevesinde yönetilmektedir. Yönetmeliklere göre, sınır ticaretine konu ihracat, komşu ülkelerle varılan mutabakata göre Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından belirleniyor ve açıklanıyor. Bu belirlemede yerel paydaşların hiçbir rolü yoktur.

Benzer şekilde, ithalatı yapılacak mallar da, beş bürokrat ve iki yerel ticaret temsilcisinin oluşturduğu bir kurul tarafından ilin bir yıllık ihtiyacı gözönünde tutularak yılda bir kere belirlenir; Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın "uygundur" görüşleri alındıktan sonra kesinleşir. Ticarete konu olacak malların bu denli dolambaçlı yollardan belirlenmesinin yanı sıra ticaretin tabi olduğu diğer kurallar da bezdirici nitelikler taşımaktadır. İthalatı yapılacak mallar için düzenlenmesi gereken Uygunluk Belgesi, 1950'lerin ithalat kotası tahsisine benzer özellikler taşımaktadır.

Kısa adı STM olan Sınır ticaret merkezleri'nin , Artvin,

Arđahan, Ağrı, Kars, Iğdır, Van, Hakkari, Şırnak, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep, Kilis ve Hatay illerinde kurulması, ayrıca bu illere komşu Erzurum, Muş, Bitlis, Siirt, Diyarbakır, Batman ve Adıyaman İllerinin de “mücvahir il” kapsamında uygulamadan yararlandırılmaları öngörölmüştür. Ancak 2003 yılından bu yana bu 20 ilde açılması gereken Sınır Ticareti Merkezi'nden şimdiye kadar ancak üç tanesi açılabilmiştir

Buna göre, İran ile varılan mutabakatlar sonucunda, 2004 yılı başında Hakkari-Esendere, Ağrı-Sarısu ve Van-Kapıköy sınırlarında STM'ler faaliyete geçmiştir.

İran'ın tüketim, Kuzey Irak'ın ise hem tüketim hem yatırım malları talebinin sınır ticareti yoluyla karşılanabileceği, fakat mevcut yasal düzenlemeler ve sınır ticaret merkezlerinin tamamlanmamış olması, tamamlananların da önemli altyapı eksiklikleri nedeniyle bölge için çok önemli bir potansiyel gelir kaynağına ulaşmanın ne derece imkansız hale geldiği sürekli olarak vurgulanmaktadır.

Beklenti, STM'lere yerel unsurların katılması, esneklik, derinlik ve işlerlik kazandırılarak ticaret hacminin hızla artırılmasıdır.

T2: Turizm Endüstrisinin Geliştirilmesi

Doğu ve Güneydoğu'da yönelinecek alanların belki de en çok gelecek vaad edeni turizm sektörüdür. Altyapı ve konaklama tesisi eksikliklerinin yanı sıra uzun yıllardır süren güvenlik sorunu, turizmin bir gelişme yolu olarak görülmesini doğal olarak engellemiştir. Bölgenin turizm potan-

siyelinin Hükümetlerce de farkedilmediği anlaşılmaktadır. Hem 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda hem de Hükümetlerin Acil Eylem Planı'nda, hatta 2008 Programında bölgedeki turizm potansiyeli ile ilgili bir gönderme sözkonusu değildir. Ülke turizmini kum-deniz-güneş ya da kitle turizmine odaklayan ve turist başına harcamayı 2007 yılında 599 dolara kadar gerileten bu yoksullaştırıcı turizm tercihi, başta Doğu ve G.Doğu'da olmak üzere Anadolu'daki kültür, inanç, kış turizmi gibi katma değeri yüksek turizm çeşitlerinin ihmaline yol açmıştır.

2007 sonunda gerçekleşen 23,4 milyon turist girişinde Doğu ve G.Doğu sınır kapılarından girişler 1 milyon 400 bin kişiye, payı da yüzde 6'ya yaklaşmıştır. Bunlar daha çok İran ve Irak'tan akraba ziyareti ve iş için gerçekleşen yabancı ziyaretleridir. Oysa, hem Bölge sınır kapılarından hem de diğer kapılardan giren turistlerin Bölge'ye çekilmeleri ile daha da artırılması mümkündür.

Bölgenin Güneydoğu'sunda Adıyaman-Şanlıurfa-Mardin-Diyarbakır destinasyonu çok önemli kültür ve inanç turizmi potansiyellerine sahiptir. İspanya'nın Endülüs turizm endüstrisi deneyiminden çıkarılacak derslerle Bölge kendi Endülüsünü yaratabilir.

Van Gölü Havzası, Selçuklu, Urartu ve Ermeni uygarlıkları ile ilgili taşıdıkları emsalsiz kültürel varlıklar sayesinde kendi başına bir destinasyon olma potansiyeline sahiptir. Doğu'da Erzurum, Palandöken, Kars, Ağrı destinasyonunda entegre bir doğa/kış, kültür turizmi, için gerekli varlık birikimi ziyadesiyle mevcuttur.

Bu potansiyellerin fiziki altyapı ve tanıtım ile desteklenmesi halinde önemli gelişmeler görülecektir. Otellerin kalitesinin yükseltilmesi ve yatak sayısının artırılması, tanıtıma ihtiyaç bırakmaksızın, komşu, Iraklı, İranlı, Gürcü, Ermeni turist sayısını artırmaya yetebilir.

Ermeni diasporasının özellikle Van ve çevresinde yaratabileceği turizm potansiyeline de değinmek gerekir. Ermenistan dışındaki ülkelerde yaşayan 2 milyona yakın Ermeninin Van Ahtamar adasındaki kilise ve diğer ören yerlerini ziyaretleri, kendi başına Bölge turizmüne önemli kazançlar sağlayacaktır.

Bölgede turizmin gelişimi, müstesna bir yeri olan Bölge yeme-içme sektörüne, Bölgede geliştirilecek el sanatlarına, hediyelik eşya sektörüne, sivil havacılığa, bağlı olarak karayolu ulaştırma sektörüne önemli gelişme sahaları açacaktır.

T3: Tarım ve Hayvancılıkta İyileştirme

Bölgede tarım önemini korumakla birlikte tarım politikaları yoluyla kapsamlı bir sosyal dönüşüm sağlamanın sınırları çok dar görünmektedir. Ancak, önemli yatırımların yapılmış olduğu GAP bölgesinde sulama projeleri fiziksel ve kurumsal altyapı yatırımlarıyla sürdürülmeli, çevreyi de dikkate alan ürün desenleri dünyadaki gelişmeler ışığında yeniden planlanmalıdır; kırsal gelişme projelerine öncelik verilmelidir.

Milli gelir ve istihdam içindeki payı açılarından ülkenin diğer bölge ve alt bölgeleriyle karşılaştırıldığı zaman, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde tarım sektörünün ege-

men olduğu aşıkardır. Ancak, gençlerin göçü sonucu, tarımsal faaliyeti sürdürmeye devam edenlerin çoğunluğunun 50 yaşın üstündeki yaşlı kadın nüfus olduğu dikkati çekmektedir. Bunlardan da okuma yazma oranı, Ardahan ve Erzincan dışında, ülke ortalamasının altındadır. Bu durum göz önüne alındığında, tarımdan diğer sektörlere, verimli biçimde çalışacak bir işgücü transferi yapılmasının mümkün olmadığı söylenebilir.

Hayvansal ve bitkisel üretimin görelî ağırlıkları açısından bakıldığında görünüm şudur: Güneydoğu Anadolu bitkisel üretim, Doğu Anadolu hayvancılık bölgesidir.

Prof. Halis Akder'in belirlemelerine göre, Güneydoğu Anadolu'da bitkisel üretim değerinin 1996-2003 yılları arasında reel olarak büyümesine katkıda bulunan tek unsur toprak verimliliğindeki artış olmuştur (Akder, 2006).

Ülke genelinde, verimlilikteki artış kadar önemli olmasa bile, ürün desenindeki değişiklikler de büyümeye katkı yapmıştır. Bu haliyle Güneydoğu Anadolu, ülkenin diğer tüm bölgelerinden farklılık göstermiştir. Dahası, ülke genelinde endüstriyel bitkiler hem ekili alan hem üretim değeri olarak azalırken, Güneydoğu Anadolu'da, özellikle pamukta, çok yüksek artışlar gözlenmiştir. Bölgedeki bitkisel üretimin gelişme yönünün Türkiye genelinden farklı olduğu gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak, bitkisel üretim değerinin artışı ve bu artışa katkıda bulunan faktörlerin görelî rolü yönünden, bölgenin, hem Türkiye'ye göre hem kendi içinde büyük farklılıklar gösterdiği ortaya çıkmıştır.

İklim ve coğrafi koşullar nedeniyle hayvancılıkta ülkenin diğer bölgelerine göre hem karşılaştırmalı hem de mutlak avantaja sahip olduğu açıkça görülen Doğu Anadolu'da ve daha düşük avantaja sahip olmakla birlikte, Güneydoğu Anadolu'da 1996-2003 arasında et üretimi değerinde önemli artışlar sağlanmıştır. Üretim değerindeki bu artışların temel kaynağı verim artışı ve sürü bileşimindeki değişikliklerdir.

Et üretimindeki artışın sağlanmasında sığır etindeki artışın önemi göze çarpıyor. Türkiye'nin 2003 yılındaki toplam süt üretimi 1996 yılındaki üretiminden biraz daha düşük. Hayvancılığın bölgedeki durumuna süt üretimi açısından bakıldığında zaman Güneydoğu Anadolu'da süt üretimi değerinin azaldığını, Doğu Anadolu'da ise arttığını görüyoruz. Doğu Anadolu'daki süt üretimi değer değişiminin neredeyse tümü inek sütü üretiminden kaynaklanıyor ve artış hemen hemen aynı sayıda inekten elde ediliyor. Bu durum çok önemli bir verim artışına işaret ediyor ve sürü bileşiminde kültür ırklarının yerli ırkları ikame etmekte olduğunu gösteriyor.

Tarım ve hayvancılığın bölgede önemli bir potansiyele sahip olduğu açıktır. Ne var ki, tarımda istihdam imkanlarının kısıtlı olması nedeniyle bu potansiyel, bölgenin ekonomik kalkınması için bir çare oluşturmuyor. Dolayısıyla, bölge için, işletme karlılığını azamileştirmeye yönelik, geniş ve kapsamlı bir tarım politikası belirlemeye çalışmak yerinde bir arayış olmayacaktır. Böyle bir politika yerine, çeşitli ihtiyaçlara aynı zamanda cevap verebilen kırsal gelişme projelerinin belirlenmesi ve uygulanması daha verimlidir.

Bu projelerin içeriği ve amacı yerel paydaşlarla birlikte belirlenebilir. Bölgede bu çabaya katkıda bulunacak kapasite mevcut değildir. Kırsal gelişme projelerinin ilk aşaması bu kapasitenin yerel anlamda geliştirilmesi olmalıdır.

Prof.Dr. Halis Akder'e göre, GAP için şimdiye kadar yapılan yatırım tutarı kadar yatırım yapıldığı takdirde projenin bitirilmesi sağlanacak ve bunun sonucu olarak GAP bölgesinde üretim değeri 2003 yılına göre azami 1,25 kat artacaktır. Bu yatırım harcamasının yapılmaya değer olup olmadığı, hem mevcut hem tasarlanacak yeni ürün desenleri üzerinde yeniden hesaplanmalıdır. Yatırıma devam kararı verildiği takdirde, sulamayı tarlalara götürecek kurumsal kapasitenin yaratılması ve sulamada fiyat farklılıkları uygulayarak optimum ürün desenine ulaşılmaya çalışılması gerekmektedir(Akder,2006) .

Yine Akder'e göre, uygun üretim desenine yönlendirme, barajdan sulamada suyun tarifelerle fiyatlandırılması, özel sulamalarda ise enerji fiyatlarının sulanan ürün gruplarına/cinslerine göre farklılaştırılması yoluyla sağlanmalı. Ayrıca, bölgede sulamayı tarlaya götürecek kurumsallaşmanın yapılandırılması ve güçlendirilmesi zorunludur.

Bölgenin kalıcı niteliğe sahip göreceli avantajı olan hayvancılık ürünlerinin işlenmişlik derecesini artırmak, yararları görülmekte olan ırk ıslahı projelerini sürdürmek ve önündeki idari engelleri yok etmek gerekiyor.

KAYNAKÇA

AB İlerleme Raporları, İktisadi Kalkınma Vakfı, web sitesi

Altınbaş, S., F. Doğruel, and S. Doğruel (2002). "Regional Convergence in Turkey: Have Provincial Incentive Schemes Been Successful?" VI METU International Conference in Economics, 11-14 Sep., Ankara.

Akder Halis, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Kalkınmasında Tarım Politikaları : Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler, TESEV, İst, 2006

Castaneda, T., et al. Designing and Implementing Household Targeting Systems: Lessons form Latin American and the United States, World Bank, Washington D.C., 2005.

Çakmak, E., Akder, A.Halis, "Tarım Politikaları ve GAP Bölgesi: Pozisyon Ne Olmalı?" GAP Bölgesinde Dış Ticaret ve Tarım içinde, Edit. E. Uygur, İ.Civcir, Ankara, 2004.

Çelik, Aziz, "22 Temmuz Aynasında AKP ve Sol" , Birikim, Ağustos 2007

Devlet Planlama Teşkilatı, İller ve Bölgelere Göre Çeşitli Göstergeler, Ankara, Ağustos 2003.

Devlet Planlama Teşkilatı, İllerin ve Bölgelerin Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, (2003), Ankara, Mayıs 2003.

Devlet Planlama Teşkilatı, Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere Sağlanan Diğer Destekler, Ankara, Mart 2001.

Duran, Mustafa. Türkiye'de Yatırımlara Sağlanan Teşvikler ve Etkenliği, Hazine Müsteşarlığı, Ankara, 2002.

Ismihan, M., K. Metin-Ozcan and A. Tansel, "The Role of Macroeconomic Instability in Public and Private Capital Accumulation and Growth: The Case of Turkey, 1963-1999," Applied Economics 37, pp. 239-251.2002

Keyder, Çağlar, Nazan, Üstündağ, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kalkınmasında Sosyal Politikalar; Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler, TESEV, İst, 2006

Kurmuş, Orhan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Öncelikli Sosyal ve Ekonomik Politika Önerileri; Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler, TESEV, İst, 2006

Öğüt, M. and Funda Barbaros (2003). "Regional Development Inequalities in Turkey: An Assessment on the Distribution of Investment Incentives," METU Conference in Economics, September 6-9, 2003, Ankara.

Pınarcıoğlu, M. Melih, Işık, Oğuz. Yeni Kalkınmacılık: Bölgesel Kalkınmada Arayışlar, GAP-GİDEM Girişimci Destekleme Merkezleri, Ankara, 2004.

Sönmez, Mustafa , Doğu Anadolu'nun Hikayesi: Kürtler, Arkadaş Yayınları, Ank., 1991

Sönmez, Mustafa, Bölgesel Eşitsizlik, Alan yayınları, İst, 1998

Sönmez, Mustafa, Gelir Uçurumu, Om Yayınları, İst, 2001

Sönmez ,Mustafa, İstanbul'un İki Yüzü, Arkadaş Yayınları, Ank. 1998
Türkiye Cumhuriyeti, Ön Ulusal Kalkınma Planı (2004-2006), Ankara, Aralık 2003.

TÜSİAD, Türkiye'de Bölgesel Gelişme Politikaları Sektör- Bölge Yığılaşmaları, TÜSİAD Büyüme Stratejileri Dizisi 4, İstanbul, Eylül 2005.

Yurt Ansiklopedisi, 1983, İst, Yurt Yayınları,İst.

Web siteleri

Kamu Kuruluşları :

<http://www.tuik.gov.tr> Türkiye İstatistik Kurumu

<http://www.dpt.gov.tr> Devlet Planlama Teşkilatı

<http://www.hazine.gov.tr> Hazine Müsteşarlığı

<http://www.tarim.gov.tr> Tarım ve Köyişleri Bakanlığı

<http://www.csgeb.gov.tr> Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

<http://www.meb.gov.tr> Milli Eğitim Bakanlığı

<http://www.sanayi.gov.tr> Sanayi ve Ticaret Bakanlığı

<http://www.kosgeb.gov.tr> Küçük ve Orta Ölçekli Sanayiye Geliştirme Başkanlığı

<http://www.saglik.gov.tr> Sağlık Bakanlığı

<http://www.muhasabat.gov.tr> Muhasebat Genel Müdürlüğü

Uluslararası, Sivil Toplum ve Meslek Kuruluşları

<http://www.dakap.org.tr> Doğu Anadolu Kalkınma Projesi

<http://www.gidem.org> Girişimci Destekleme Merkezleri

<http://www.abigem.org> Avrupa Birliği İş Geliştirme Merkezi

<http://www.tesev.org.tr> TESEV

<http://www.tisk.org.tr> Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu

<http://www.tobb.org.tr> T.Odalar Birliği

<http://www.imf.org> Uluslararası Para Fonu

<http://www.oecd.org> OECD

<http://www.worldbank.org>

IV. Bölüm

**TARİHİN TÜNELİNDE
AZGELİŞMİŞLİK VE KÜRTLER**

1911

1912

1913

1914

1915

1916

1917

1918

19. Yüzyıldan 1990'lara Doğu'da Azgelişmenin Dinamikleri*

Türkiye'nin öteden beri değişmeyen sorunları arasında yer alan bölgesel dengesizlikten söz edildiğinde ilk aklı gelen Batı ile Doğu arasındaki farktır. Ekonomik gelişmenin İstanbul ve çevresinde yoğunlaşmasına karşılık Doğu ve Güneydoğu'nun az gelişmişliği, yıllardır azalmayıp çoğalan bir sorun niteliğinde. Türkiye'de kapitalizm Batı Anadolu'da, özellikle de İstanbul ve çevresinde hızla gelişirken Doğu ve Güneydoğu'da süreç neden gecikti ve gelişme neden yavaş? Bu sorunun yanıtı, özünde Batı Anadolu'da kapitalizmin gelişmesini (geliştirilmesini) hazırlayan koşulların Doğu'da olmaması ya da yeterli düzeyde olmamasıyla ilgili. Osmanlı toplumsal dokusu emperyalist ülkelerin çözücü etkisiyle, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, bir dizi değişime uğramıştır. Osmanlı İmparatorluğunun kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi, Osmanlı-Avrupa

* Bu yazı Mustafa Sönmez'in "Doğu Anadolu'nun Hikayesi, Kürtler: Ekonomik ve Sosyal Tarih" (Arkadaş Yayınları, Ekim 1990) adlı kitabının geniş bir özettir.

ticaretinin artışında somutlaşıyordu. 1838 Serbest Ticaret Anlaşması'yla ivme kazanan bütünleşme sonucu, Osmanlı ithalatının milli gelirine oranı 1911-1914 arası yüzde 17'yi bulmuştu. Bu oran, bütünleşmenin sürdüğü Cumhuriyetin kuruluş yıllarında yüzde 23'e ulaşırken, Genç Cumhuriyet, 1929'a değin, üretiminin yüzde 11'ini dışarı satacak kadar dünya ekonomisiyle bütünleşmişti.

Emperyalizm Kıyı Bölgeleri ve Orta Anadolu'da

Dünya kapitalizmiyle bütünleşme bölgesel düzeyde ciddi farklılıklara sahipti. Elverişli toprak ve iklim şartlarının yanı sıra, dönemin en etkin ulaşım yolu olan deniz-yollarına yakınlığı nedeniyle Anadolu sahilleri, 18. ve 19. yüzyılın, ihracata en fazla yönelen bölgeleriydi. Üzüm, incir, tütün, pamuk, zeytin, çeşitli madenler, el halıları, Batı Anadolu'nun, özellikle İzmir hinterlandının temel ihraç mallarıydı. İngiliz ve Fransız sermayesince inşa edilen ve Batı Anadolu'nun tarımsal ürünleriyle madenlerini dışarıya akıtan Ege demiryolları, kaynak arayışına girdi. Mısır ve Çukurova, bulunan en önemli iki kaynaktı. İngilizlerin kurduğu "Manchester Cotton Supply Association" adlı ortaklık, pamuk ekimini özendirici bir dizi politikanın yanı sıra, Osmanlı yönetimini de bir dizi kolaylık konusunda ikna etti. İngilizlerin yanı sıra Fransızlar da pamuk sektörüne girdiler ve 1864'te Adana'da ilk çırçır fabrikasını kurdular. Ertesi yıl İngilizler Adana, Mersin ve Tarsus'ta üç fabrika kurdular. Tarıma sağlanan bir kolaylık da araç ve gereç ithalinde vergi bağışıklıklarıydı. Bu yolla tarımda makineleşme, kapitalistleşme de hızlandı. Çukurova'da pamuk üretimi gelişmeye başlarken işgücü darlığı baş gösterdi. Bu durumda

hem büyük toprak sahipleri hem de tarımsal üretimden sağladığı vergiyi çoğaltmak amacındaki devlet, yöredeki göçebe Türkmenlerin ovada yerleşmelerini ve yöreye mevsimlik işçi akımını destekledi (*Varlık*, 1977).

Pamuk üretiminde kapitalist ilişkiler yoğunlaşırken, üretimin taşınmasını kolaylaştıracak demiryolu yapımı için de bir süreden beri oluşturulan niyetler, 1883'de gerçeklik kazandı. Ocak 1883'de Mehmet Nihat Bey ile Kara Todorî Paşa adlı iki Osmanlı vatandaşına 99 yıllık bir imtiyaz verildi. Bu imtiyaz Mersin-Adana demiryolu içindi. İmtiyaz sahipleri, imtiyazlarını 1885'te, 165 bin İngiliz lirası sermayeli Osmanlı Demiryolu Ortaklığı'na sattılar. Ortaklığın sahibi Baran Evain de Vandevre idi. Ortaklıkta Fransız ve İngilizler en büyük hisse sahibiydiler. 67 km. uzunluğundaki Adana-Mersin demiryolu 1886'da işletmeye açıldı.

Yirminci yüzyılın başları, Çukurova'daki kapitalistleşmeye yeni bir boyut getirdi. Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesiyle artan dünya pamuk arzı, Çukurova pamuğuna gösterilen ilgiyi azaltmış ve fiyatları düşürmüştü. Ancak 1900'lerin başlarında Alman emperyalizmi, Çukurova'ya ve pamuğuna büyük ilgi gösterdi. Berlin-Bağdat demiryolunu inşa ederek Anadolu'daki nüfuzunu artıran Almanlar, Mersin-Adana hattına da önem veriyorlardı. 1908'de bu hat Fransız ve İngilizlerden alınarak Almanlara verildi. 1904'te "Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft" adlı bir örgüt kuran Almanlar, bu kuruluşa üretimin ve kalitenin artırılması, üreticiye finansman sağlanması, eğitim verilmesi, pazarlama koşulları yaratılması görevlerini vermişlerdi. Öte

yandan, her yıl yüz bine yakın göçmen işçi Bitlis, Musul, Harput gibi yörelerden Çukurova'ya, pamuk toplamaya geliyordu. Alman kuruluşu, ovada yeni pamuk alanlarını üretime açmayı da planlıyordu. Sonuçta 1884'te 9.156 ton olan pamuk üretimi 1914'te 29.430 tona ulaşacaktı. Öncele ri İngiltere'nin ihtiyacına dönük yapılan üretim 1900'lerde Almanya'ya dönük olacaktı (Ortaylı, 1982).

Cumhuriyetin ilk yıllarında da, Çukurova'nın 19. yüz-yılda şekillenen yapısı pek değişmedi. Yöre, pamuk üreti-minde uzmanlaşmıştı. Pamuğun yarısından fazlası ihracata dönüktü. Sanayi adına varolan kuruluşlar pamuk çırçırılama, ihracata hazırlama tesisleriydi. Mali kurumlar pamuk üreti-mi ve ihracını, Batı'nın mamûl mallarının ithalini finanse eden yapıdaydı. Adana-Mersin demiryolu hattı da bu oluşu-mun en önemli altyapı elemanıydı.

İhracata dönük meta üretiminin geliştiği bir diğer böl-ge de Samsun, Giresun, Ordu ve Trabzon'u kapsayan Doğu Karadeniz'di. Bu bölgenin tütün ve fındığı, ülkenin başlıca ihraç mallarını oluşturuyordu. Tütün, 1900'lü yılların başla-rında, toplam ihracatta yüzde 27-30 dolayında pay sahibiy-di. Samsun, İzmir ve Manisa'dan sonra en çok tütün yetiştirilen vilayetti. Ülkenin toplam ihracatında fındık yüzde 4-7 arasında değişen bir paya sahipti. İhraç ürünü fındığı yetiştirilen bölge de Doğu Karadeniz'di. Bu bölgelerde de, Ege ve Çukurova'da olduğu gibi Batılı kapitalistlerin etkinlikleri vardı. Tütün ve fındığın gerek üretiminde gerek Samsun limanına taşınması ve ihracında Avrupalı ve Amerikalı tüccarlar etkiliydiler. Bölgenin en önemli limanına sahip olan Samsun, ülkenin tütünde üçüncü, mısırdaki birinci, pirinçte

üçüncü iliydi. Samsun, demiryolu bağlantısıyla, hinterlandının doğal kapısı haline gelmişti. “Samsun bölgesinin tarımsal artışı öylesine büyüktü ki, sonuçta benzeri görülmemiş bir gelişme ortaya çıktı. 1927’de bir grup yerel üretici tamamen kendi fonlarını kullanarak Çarşamba’dan Samsun limanına uzanan 47 km’lik bir dar demir yolu yapmaya yeterli sermaye topladılar. Ama bu faaliyet, paralel bir yolun yani yeni yeni başlayan motorlu taşımacılığın rekabetine dayanamadı” (Keyder, 1982, s.39).

16. yüzyılın başında İran’da yükseliş dönemi yaşayan Safevilere karşı koyma arayışındaki Yavuz Sultan Selim, Kürt beyliklerini tanıdığını beyan etmiş ve 16 beyliğe kendi sikkelerini bastırma, Cuma namazlarında kendi adlarına hutbe okutma olanağı tanımıştı. Van, Bitlis ve Diyarbakır sancaklarındaki Kürt beyliklerine tanınan özerkliğe karşılık istenen, devlete karşı ayaklanmamaları, İstanbul’un onayı olmadan sınırlarını genişletmemeleriydi.

19. yüzyıla kadar bölgede aşiret reislerinin siyasi etkinlikleri, köylü üstündeki otoriteleri sarsılmadan sürdü. Ancak 19. yüzyılın başında Kürt beyliklerini merkeze daha sıkı bir bağla bağlama yolundaki girişimler, 16. yüzyıldan beri “olaysız” geçen ilişkilerin de bozulmasına neden oldu. Artık 20. yüzyıla da taşacak Kürt ayaklanmaları Doğu ve Güneydoğu’yu istikrarsız bir bölge durumuna sokacaktı.

19. yüzyılın başında devleti “merkezileşme”ye zorlayan etkenler iç ve dış gelişmelerle ilgiliydi. Dışarıda, Sanayi Devrimi’nin yol açtığı teknik ilerlemelerin sonucunda Batı Avrupa, ekonomik ve askeri alanda önemli gelişmeler göste-

riyordu. Yükseliş dönemini geride bırakan Osmanlı, ayakta kalabilmek için gücünü toplamak zorundaydı. İçeride ise, 1808'de imzalanan Sened-i İttifak ile taşradaki âyan, devletten bağımsız, geniş topraklara hükmeden, devlet adına toplanan vergilerden aslan payını alan güç odakları haline gelmişti.

Öte yandan, 18. yüzyıl boyunca İmparatorluğun Balkan vilayetleri, Batı Avrupa ekonomisine entegre olmuş, bu ticaret Balkanlar'daki gayrimüslim tüccarları güçlendirirken sözkonusu bölgelerde "milliyetçilik" akımı da uç vermişti. Nitekim Avrupa'nın da desteğiyle Sırbistan ile Yunanistan, Osmanlı'dan kopan ilk önemli parçalardı.

Tahttaki II. Mahmut bu dış ve iç gelişmelerin İmparatorluğu dağıtabileceğinden endişeliydi. Toprak bütünlüğü, merkezi devletin hem Avrupalılara hem de yerel odaklara karşı güçlenmesiyle mümkün olabilirdi. Yeni ve güçlü bir ordu, vergi gelirlerinde artış, İstanbul ve taşradaki yönetime etkinlik kazandırmak, ilk hedeflerdi.

Osmanlı, merkezi devleti güçlendirmeyi düşünürken, Doğu ve Güneydoğu'da yaşayan Kürtler ve Ermeniler de Avrupa'da yaygınlaşan milliyetçi akımın etkisiyle "istiklâl" ya da "muhtariyet" için ayaklanmaya başlıyorlardı. Böylece 19. yüzyıl, hatta 20. yüzyılın önemli bir kısmında Doğu ve Güneydoğu, Ermeniler ve Kürtlerin ayaklanmalarına sahne olacak, kitlesellğe varan göçler, ölümler, yıkımlar bölgenin gelişme potansiyelini azaltacağı gibi bölgede sürekli istikrarsızlık ve güvensizlik atmosferini de hakim kılacaktı.

Osmanlı Döneminde Kürt Ayaklanmaları

Babıali'nin amacı Kürt beyliklerine son vererek bu yöreleri merkeze bağlı vilayetlere dönüştürmek, merkezi devleti bölgede hakim kılmaktı. Bu amaca dönük her karar, Kürt beylerince tepkiyle karşılandıkça ayaklanmalar da birbirini izledi.

İlk Kürt ayaklanması, 1805'te Baban beyi İbrahim Paşa'nın ölmesi ve Osmanlı yönetiminin emirliğe, rakip aşiretlerden Halit Paşa'yı tayin etmesiyle başladı. Geleneğe göre beyliğin sahibi olması gereken Abdurrahman Paşa, isyanı başlattı ve 3 yıl boyunca Osmanlı ordusuna, Musul ve Bağdat Valileri'nin ordularına karşı savaştı, ancak 1808'de mağlup oldu (Kendal, s. 43).

Kürt ayaklanmalarının artık ardı arkası kesilmedi. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı boyunca çeşitli yörelerde ayaklanmalar yaşandı. 1814'te Zap suyu ile İran arasındaki bölgede yer alan Soran beyliği, Mir Mehmed yönetiminde ayaklandı ve hızla genişleyerek beyliğin sınırlarını bugünkü Kuzey Irak büyüklüğüne kadar genişletti. Babıali, Mir Mehmed'i önleyemeyince ona "Paşa" unvanı vererek İmparatorluktan kopuşunu önlemeye çalıştı. 1833'de Nusaybin ve Mardin yöresine ilerleyen Mir Mehmed'i Tanzimat'ın mimarı Reşit Paşa da durduramıyordu. Mir Mehmed'in önlenemez yükselişini frenleyen "din" motifi oldu. 1836'da Osmanlı ve Kürt orduları arasında yine savaş başladı. Ancak bu kez Osmanlı, Kürt mollalarına "Halifenin ordularına karşı savaşan kâfirdir" fetvasını verdirmeyi başarınca, Kürtler bölündüler. Bu taktik sonucu Mir Mehmed teslim olmak

zorunda kaldı. Bir süre sonra da öldürüldü. Bu ayaklanmanın bastırılmasıyla Mir Mehmed'ce birleşik bir yönetime kavuşmuş Kürt beylikleri de sona erdi ve güneydeki yöreler "vilayet"e dönüştürülerek merkeze bağlandı.

Kuzeyde ise Botan beyi Bedirhan, beylikleri birleştiriyor; Kars ve Muş emirlikleriyle de ittifak kuruyordu. 1845'te Diyarbakır, Musul ve İran sınırı arasındaki bölge, Bedirhan'ın kontrolündeydi. Ancak aynı yıllar, Osmanlı'nın Batı kapitalizmiyle bütünleşmeyi hızlandırdığı dönemdi. 1838 Serbest Ticaret Anlaşması emperyalizmin Anadolu'ya girişinde önemli bir kilometre taşıydı. İngiliz, Fransız, daha sonra Alman ve Amerikan emperyalizmi öncelikle Batı, Güney ve Doğu Karadeniz'in zenginlikleri ile ilgilenirken, Doğu ve Güneydoğu'ya da ulaşmanın, bu bölgeleri de yarı-sömürge ilişkilerine dahil etmenin çabalarını sürdürüyorlardı. Kıyı bölgelerine demiryolları, limanları, bankaları, tüccarları, madencileri ile giren emperyalizm, Doğu ve Güneydoğu'ya önce misyonerleri, eğitim kurumlarıyla geliyordu. Misyonerler bölgeyi tanıyor, toplanan bilgileri ilgili metropollere iletiyor, bir anlamda fetih öncesi hazırlıkları yapıyorlardı (Kocabaşoğlu; 1988).

Bedirhan'ın 1840'larda Kuzey Kürdistan'da tesis ettiği düzen yine bu yıllarda sarsılmaya başladı. Amerikan misyonerler Hakkari'de, Tiyari bölgesinde bir okul inşa etmişlerdi. Hıristiyan azınlık Nasturiler, Amerikalılar'ın da telkiniyle, Hakkari Kürt beyliğine ödedikleri vergiyi vermemeğe başladılar. Bunun üzerine Hakkari emiri, Bedirhan'dan yardım istedi. 1843'te Bedirhan'ın düzenlediği seferde Nasturiler'den 10 bin kişi öldürüldü. Fransız ve Britanya el-

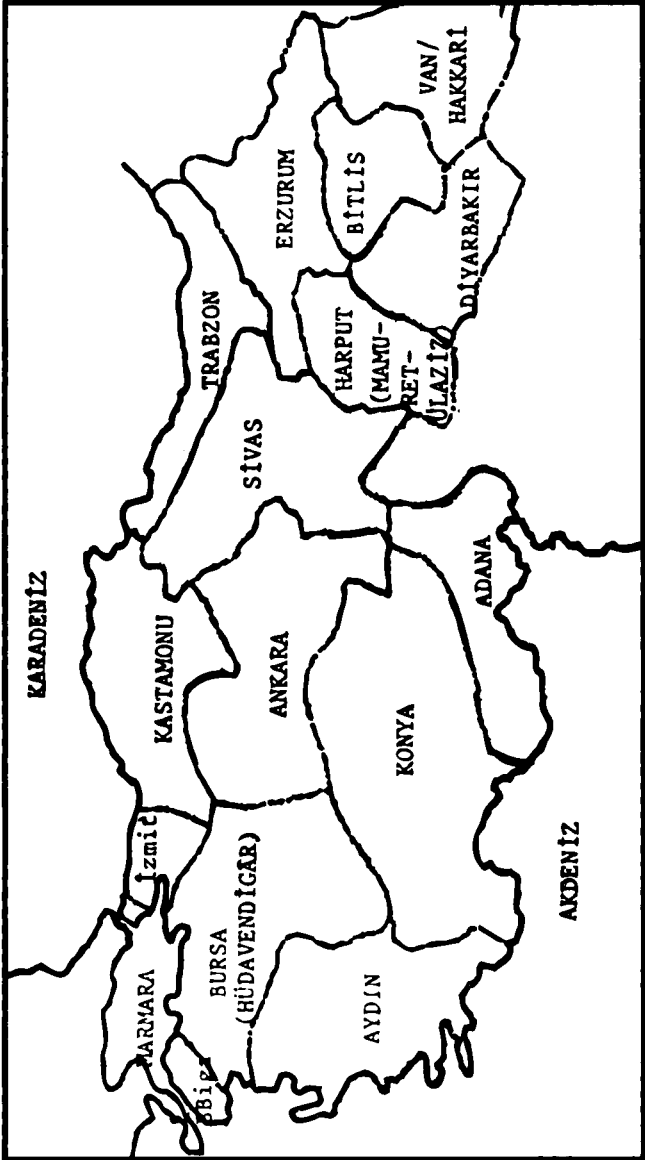
çiliklerinin de telkinleriyle Osmanlılar Bedirhan'ın üzerine ordu gönderdiler. Savaş 1847'ye dek sürdü ve Kürtler yine içlerinden fethedildiler. Yeğeni Yezdan Şer Osmanlı saflarına geçince Bedirhan da teslim oldu ve sürgüne gönderildi. Yezdan Şer ise "vali" olarak Hakkari'ye atandı. Artık Hakkari bir Kürt beyliği değil, Osmanlı vilayeti idi.

Beyliklere son verip yerine vilayetler kurma operasyonu sürdü. 1849'da Bitlis emiri Şerif'in yerine bir vali tayin edildi. 1850'de Yezdan Şer, Hakkari Valiliğinden azledilince merkezi iktidara karşı isyanı bayrağı açtı. 1855'de Osmanlı-Kırım Savaşı'nı da fırsat bilerek Bitlis'i ele geçirdi. Ayaklanma hızla genişlediyse de Britanya'nın arabuluculuğuyla yatıştı. Musul'dan gelen İngiliz elçisi arabulucu oldu ve Yezdan Şer, elçinin verdiği güvence ile İstanbul'a gitti. Ancak hemen tutuklandı ve ayaklanma askeri müdahaleye gerek kalmadan sonuçlandı.

19. yüzyılın son ayaklanmasına ise bir Nakşibendi Şeyhi olan Ubeydullah öncülük etti. Ünlü "93 Harbi" (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) sonrası ücretlerini alamayan Osmanlı askerleri yöreyi haraca kesince Dersim, Mardin ve Hakkari yöreleri ayaklandı. Ancak, Ubeydullah yönetimindeki ayaklanmanın ilk hedefi İran'dı. İran'da yaşayan Kürt aşiretler, töre gereği Ubeydullah'a vergi verirken İran Şahı'nın vergi talebiyle karşı karşıya kalmışlar ve durumu Ubeydullah'a bildirmişlerdi. Şeyh, Babıali ile anlaşarak 1880'de bütün Güney Azerbaycan'ı ele geçirdi. Ancak bu başarı, Şeyh'e önceleri destek veren Britanya ve Rusya'yı endişelendirdi ve Babıali'den, Şeyh'e verilen desteğin kesilmesi istendi. 1880'de Osmanlı ordusu böl-

gede yığınak yapmaya başlayınca Şeyh niyetleri anlayıp geri çekildi (Kendal, s. 50-51).

II. Abdulhamit döneminde ise Kürtlerle ilgili politikada değişim gözlemlendi. “Kürtlerin babası” adını alan Abdulhamit, geleneksel unsurların bağlılığını sağlayarak kendi iktidarını güvenceye alma yoluna gitti. Örneğin, isyancı Kürt beylerinden Bedirhan ile Abdurrahman Paşa'nın varislerine Babıali'de önemli payeler vererek “sulh”u sağlama yoluna gitmişti. Ayrıca 1890'da Kürtlerden oluşturulan “Hamidiye alayları” isimli silahlı birliklerle hem yöredeki Ermeni ayaklanmaları hem de Dersim ve Musul yöresindeki yerel Kürt ayaklanmaları bastırıldı.

1890'da Anadolu'nun İdari Bölünümü

Ermeni Ayaklanmaları ve “Tehcir”

19. ve 20. yüzyılın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'su salt Kürt ayaklanmaları yaşamadı, 1800'lerin sonlarında başlayan Ermeni milliyetçilik akımları da bölgedeki gerilimleri artırdı. Ermeniler, yörede özellikle kent nüfusunda önemli bir ağırlığa sahiptiler. Ticaret ve zanaatta oldukça ileriydiler.

Ermeniler, 17. yüzyıl ve sonrasında Avrupa ile Doğu'nun ticaretinde önemli roller oynamışlardı. Osmanlı Devleti içindeki Ermeniler arasında çok sayıda tüccar, zanaatçı ve özellikle Tanzimat'tan sonra, bürokrat yetişmişti.

Çarlık Rusya'sının 19. yüzyıl başlarında Kafkaslara doğru genişlemesi ve Avrupa'da aydınlanma düşüncesinin yayılması, Ermeni kültürünün yeniden canlanmasını beraberinde getirdi. Ayrıca Osmanlı topraklarını paylaşım konusunda yoğun bir rekabet sürdüren emperyalistler de Osmanlı yönetimindeki Ermenilerin durumuyla yakından ilgilenmeye başladılar. 1880'lerin sonlarında özellikle Doğu vilayetlerindeki Ermeniler arasında, Rusya'nın da desteğiyle “milliyetçilik” akımı güçlendi. 1887'de Hınçak, 1890'da Taşnak Partisi kuruldu.

II. Abdulhamit bu ayrılıkçı harekete karşı Kürtleri kullandı. Kürt aşiretlerinin Ermenileri taciz eden eylemlerinin yanısıra vergilerdeki yüksek artış, Ermeni radikallerinin ayaklanmasının ana gerekçeleri oldu. 1894'te Sasun'daki Ermeniler vergi ödemeyi reddederek ayaklandılar ama ayaklanma Kürtlerden oluşturulan Hamidiye Alayları tarafından bastırıldı. Çatışmada iki taraftan da çok sayıda insan öldü, köyler, kentler ateşe verildi, yakıldı.

Ermeni eylemleri sonra da sürdü. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya'daki Ermeniler, Osmanlılara karşı Rus ordusuna yardım etmek üzere gönüllü taburları kurdular. 1915'in başlarında, Osmanlı hatlarının gerisindeki Ermeniler de asker toplayarak yöredeki Müslüman nüfusa karşı eylemlere giriştiler. Osmanlı Hükümeti, cephe gerisindeki bu tehlikeyi önlemek gerekçesiyle "tehcir" kararı aldı. Ermeni nüfusun Rus cephesinden Suriye ve Filistin'e gönderilmesi kararlaştırıldı. Ermenilerin soykırım iddialarına yol açan bu zorunlu göç boyunca ölen Ermenilerin sayısı bugün de tartışılan bir konudur. Toynbee ve McCarthy gibi bazı Batılı tarihçilere göre göç sırasında 600 bin Ermeni öldü. Türk tarihçilere göre de sayı 300 bin dolayındaydı. Tehcir olayından sonra da çok sayıda Ermeni, SSCB, Avrupa ve Amerika'ya göç ettiler.

Doğu ve Güneydoğu ekonomisinde etkin yerleri olan Ermeni nüfusundaki bu azalma, hatta erime, yörenin gelişme potansiyellerini de olumsuz yönde etkiledi. Ermenilerce yürütülen ticaret, zanaat ve yerleşik tarımda önemli gerilemeler yaşandı. Bu da bölgenin 20. yüzyılda da süren az gelişmişliğinde önemli bir rol oynadı.

Yeniden 20. yüzyılın başında Doğu ve Güneydoğu'nun ekonomik görünümüne dönersek, durumu şöyle özetleyebiliriz: Nüfusun ağırlığını göçebe Kürt aşiretlerinin oluşturduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 19. yüzyılda yaşanan Kürt beyliklerine son verip onları vilayetleştirerek merkeze bağlama girişimi, özünde aşiret reislerinin ekonomik, politik güçlerinde önemli bir sarsıntı yaratmadı. Aşiretlerin yerleşik tarıma geçişleriyle birlikte aşiret reisleri

dan 1950'lere uzanan dönemin ekonomik panoramasını ortaya koymadan önce bölgenin geçmişi ve bugününde önemli etkileri olan olayları özetlemek yararlı olacaktır.

Milli Mücadele yılları ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Kuva-yi Milliye cephede Fransız, Yunan, İngiliz güçleriyle savaşırken cephe gerisinde de bazı ayaklanmalarla yüzyüze gelmişti. Bunların en önemlileri Doğu ve Güneydoğu'daki Kürt ayaklanmalarıydı.

Bunlardan Alevi Koçgiri ve Dersim aşiretlerinin başlattığı ayaklanmada aşiretin önderleri Şubat 1921'de Ankara'ya gönderdikleri mesajda amaçlarını şöyle açıklıyorlardı: "Sevres muahedesi mucibince Diyarbakir, Elazığ, Van ve Bitlis vilayetlerinde müstakil bir Kürdistan teşekkül etmesi gerekiyor. Binaenaleyh, bu teşkil edilmelidir. Aksi takdirde bu hakkı silah kuvvetiyle almaya mecbur kalacağız".

10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevres anlaşmasının 89. maddesi, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde kurulacak Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırın saptanması ile ilgili kararı ABD Başkanı Wilson'a bırakıyordu. Wilson, ABD mandasına girecek Ermenistan'ın sınırlarını Muş, Erzincan, Ağrı, Bingöl ve Iğdır'ı içerecek şekilde genişletti.

Anlaşmanın 62. maddesi Fırat'ın doğusu ve Ermenistan'ın güneyinde yaşayan Kürtlere yerel otonomi tanıyordu. 64. madde ise şöyle diyordu: "62. maddenin kapsamındaki Kürt halkı, yani bu bölgede bulunan halk çoğunluğunun, Türkiye'den ayrılarak tamamen bağımsız olmak arzusunun izhar ederse ve milletler topluluğu konseyine müracaat

ederse ve şayet konsey de bu halkın bağımsızlık arzusunu gerçekleştirecek kapasitede bulunduğuna kanaat getirir ve bunun yerine getirilmesini tavsiye ederse, Türkiye bu tavsiyeye aynen uyacaktır”.

Sevres Anlaşması, bu durumda kurulacak Kürt Devleti'ne Ermenistan'ın dışında kalan Harput, Hakkari, Siirt ve Diyarbakır'ı bırakıyordu. Ancak bu kararların hepsi kağıt üstünde kalacaktı. Mustafa Kemal ile ortak mücadele saflarında yer alan Kürt önderleri, Sevres görüşmelerinin yapıldığı Paris'e çektikleri telgraflarda, görüşmelere katılanların Kürtleri temsil etmediğini bildiriyorlardı. Özellikle Ermenilerce ilhak edilme tehlikesi altındaki Doğu illerinin 54 temsilcisi Erzurum Kongresi'ne katılmışlardı. Buna karşılık Sevres'in senaryosu “Kürt Devleti” içinde kalan Dersim, Hakkari, Siirt, Harput ve Diyarbakır, Kongre'ye delege göndermiyordu.

1921'de ayaklanan Dersim ve Koçgiri aşiretleri 1920 yazında Sivas ve Elazığ yörelerinde Kuva-yi Milliye ile çatışmaya başladılar. Ayaklanmanın askeri önderi Alişan Bey'di. 13 Şubat 1921'de Miralay Halis komutasındaki alaya Ümraniye'ye (İmranlı) girmesi emri verildi. 6 Mart'ta asi Kürtler Ümraniye'de göndere Kürt bayrağı çektiler. 8 Mart'ta da Kemah'ı ele geçirdiler. Ancak Dersim dağlarının batı, Munzur dağlarının kuzey yamaçları ile Kızılırmak arasındaki alanda, Mart ortasında “tenkil kararı” alan Meclis, kararı Nurettin Paşa'ya uygulatacaktı. Tenkil emri öylesine kanlı şekilde uygulandı ki emri veren Meclis, Nurettin Paşa hakkında Meclis soruşturması istedi. Ama Paşa, Mustafa Kemal'in müdahalesiyle kurtuldu.

Alevi Kürtler'in Koçgiri ayaklanmasının üzerinden çok geçmeden bu kez Sünni aşiretlerin ayaklanma girişimleri başladı. 1924'te ilk kongresini toplayan "Azadi" adlı örgüt ayaklanma kararı alıyor ve yabancı güçlerle ilişki kurulmasına da karar veriliyordu. İlk ayaklanma girişiminin sonuçsuz kalmasının ardından örgütün liderliğini eline geçiren Şeyh Said, 1925'te ikinci kongreyi toplayarak savaş konseyi oluşturdu. Şeyh Said, 4 Şubat'ta Darhini'yi ele geçirip başkent ilan ederek Diyarbakır'a hareket etti. Asiler, Maden, Siverek, Ergani gibi kasabaları da ele geçirdikten sonra Varto'ya ve Elazığ'a da girdiler, Diyarbakır'ı kuşattılar. Hükümet ayaklanmaya karşı, Suriye topraklarından geçen Bağdat demiryoluyla bölgeye asker yığdı. Suriye'yi mandası altında tutan Fransızlarla, demiryolunu kullanma konusunda anlaşma yapıldı. Türk ordusu ile asiler arasındaki savaştan sonra 14 Nisan 1925'te Şeyh Said ve 47 arkadaşı tutuklandı, yargılandı ve Eylül'de asıldılar.

Ayaklanma girişimleri ve Kürt aşiretlerinin yeniden toparlanma çalışmaları izleyen yıllarda da sürdü. 1929'da merkezi Ağrı olan bir ayaklanmanın yapıldığı alan Van ve Bitlis'in kuzeyine kadar genişlemişti. Sovyetlerin diplomatik baskısı sonucu İran'ın Kürtlere yardımı kesmesiyle, kuşatılan bölge, sonbaharda düşecek, ayaklanmanın lideri İhsan Nuri, İran'a çekilecekti.

1932 Mayıs'ında hükümet, mecburi göç ve iskan uygulamalarını daha bütünsel bir çerçeveye oturtan yeni bir yasa çıkardı. Bu yasaya göre bütün TC toprakları dört bölgeye ayrılıyordu: "1 Numaralı mıntıka, Türk kültürüne mensup nüfusun yoğun olduğu bölgeler; 2 Numaralı mıntıka, Türk

kültürü içinde asimile edilebilecek yerler; 3 Numaralı mıntıka, Türk kültürüne mensup muhacirlerin serbestçe yerleşebileceği yerler; 4 Numaralı mıntıka, sıhhi, maddi, harsi, siyasi, askeri, inzibati sebeplerle boşaltılması şart, açıkça iskân ve ikamet yasak olduğu yerler” olarak tanımlanıyordu. 4 nolu bölgenin başında Dersim (Tunceli) vardı.

1936'da Dersim yakınlarına yeni askeri garnizonlar kurulması niyetleri Kürt aşiretlerince tepkiyle karşılanacaktı. Temsilci Seyyid Rıza, General Abdullah Alpdoğan'la görüşecek, ancak sonuç alamayacaktı. Alpdoğan, aşiretlerden 200 bin silah isteyerek bölgeyi silahsızlandırmayı amaçlıyordu. 1936'da yöreye yığınak yapılmaya başlandı ve 1937 ilkbaharında, aralarında Mustafa Kemal'in manevi kızı Sabiha Gökçen'in de bulunduğu hava kuvvetlerinin desteğiyle harekât başladı ve bölgeye bomba yağdırıldı. Aşiretlerin sözcüsü Seyyid Rıza, 18 Kasım 1937'de aralarında oğlunun ve kardeşinin de bulunduğu 11 kişi ile Elazığ'ın Buğday meydanında idam edildi. İdamdan sonra cenazeler darağaçlarından indirilerek Elazığ sokaklarında halka teşhir edildikten sonra yakıldı.

Ayaklanmalar, 1950'ye kadar olan dönemde yörenin gelişme sürecini yavaşlatan etmenlerin en önemlilerinden biri oldu. Sürekli istikrarsızlık ve güvensizlik, döneme zaten önemli dezavantajlarla girmiş Doğu illerinde gelişme sürecini olumsuz yönde etkiledi.

Tek Parti Döneminde Doğu'da Devlet Kapitalizmi

Cumhuriyetin ilk yılları ve “Devletçilik” dönemi diye bilinen 1930'lu ve 1940'lı yılların ilk yarısında iç pazarın

oluşturulması yönündeki çabalar ön plandaydı. Bu amaçla emperyalistlerce inşa edilen ve “ağaç sistemi” diye tanımlanan demiryolu sisteminin birbirinden ayrık kollarını irtibatlı hale getirme işi öncelik aldı. “Ağaç sistemi” denilen demiryolu, gövdesi bir limana; dalı, budağı ise maden ve tarım bölgelerine uzanan “toplayıp-götüren” nitelikteydi. Cumhuriyet öncesinin bu demiryolu sistemi, 1929'a kadarki dönemin demiryolu politikasına da egemen oldu. Bu yıllarda yapılan Ankara-Sivas-Samsun bağlantılı demiryolu Orta Anadolu'yu dünya ekonomisiyle bütünleştirdi.

1929 dünya buhranıyla birlikte, tarım ve maden ihracında uzmanlaşmış Türkiye'nin ihracatında önemli bir düşme oldu. Dünya ticaret hacminin daraldığı, herkesin “içine kapandığı” buhran yıllarında, Türkiye de aynı şeyi yaptı. 1930'dan başlayan ekonomi politikası “iç pazara dönük” bir çizgide ilerleyecekti.

Devlet kapitalizmiyle gerçekleştirilecek olan içe dönük sanayileşme, önceden ihraç malı olan sınai bitkileri kullanacak; pamuk, şeker pancarı, buğday kullanan sanayilerden demir-çelik sanayiine kadar uzanan bir çeşitlenme içinde sanayileşmeye hız verilecekti. İçe dönük gelişme, iç pazarın oluşturulmasını da gerektiriyordu. Gerek tarımsal ve maddesel hammaddelerin hedef pazarlara iletilmesi, gerekse üretilecek sanayi mallarının tüketim merkezlerine ulaşması için ulaşım ağının geliştirilmesi gerekiyordu. Bu ulaşım tercihi de o günün koşullarında demiryolu oldu. Batı, Orta Anadolu ve Çukurova'daki demiryolları birbirleriyle irtibatlandırıldı.

Türkiye yüzölçümünün yüzde 30'a yakın bölümünün yer aldığı Doğu'da, 1935 sayımına göre nüfusun yüzde 15'ini oluşturan 2.5 milyon kişi yaşamaktaydı. Ancak bu topraklar ve nüfus, TC'nin diğer bölgeleriyle neredeyse kopuktu.

O güne kadar demiryolundan mahrum kalmış Doğu ve Güneydoğu'nun da "demir ağlarla örülmesi" ve Batı ile entegrasyonu, yapılacak işler listesinin ilk sıralarında yer aldı. Bu bölgelere yapılacak demiryolu, ekonomik amaçların dışında politik-askeri nedenlere de dayanıyordu. Ulaşım olanağı bulunmayan bu bölgelerdeki ayaklanmaları bastırmak için asker sevkiyatında demiryolunun en büyük kolaylık olduğu biliniyordu. Hatta 1925'teki Şeyh Said ayaklanmasının bastırılması, Suriye'yi mandasında tutan Fransızların demiryolunu kullanma iznini vermeleriyle mümkün olmuştu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında da Doğu ve Güneydoğu'ya hakim olan, feodal üretim biçimiydi. 19. yüzyıla kadar özerk nitelikteki Kürt beylikleri vilayetlere dönüştürülmekle beraber toprakların mülkiyeti, tasarruf hakkı, aşiret reislerine bırakılmış ve bu yörelerde, geçmişte varolan üretim ve bölüşüm alışkanlıkları 19. yüzyıl ve 20 yüzyılın başlarında da sürmüştü. Pazar için üretimin çok zayıf olduğu bu üretim tarzı, daha çok Elazığ, Diyarbakır, Urfa, Mardin gibi yörelerde hakimdi. 1931'de toplanan Ziraat Kongresi'nde, üretimin pazara çıkmayıp tüketilen kısmının yüzde 80'lere vardığı ifade edilmekteydi. Örneğin bu kongreye Bitlis, Muş, Erzincan illeriyle ilgili bir rapor sunan Erzincan Ziraat Odası temsilcisi, sözkonusu illerde üretilen tarımsal ürünlerin yüzde 30'unun köylünün kendi tüketimi için kullanıldığını; geri kalanının çok büyük bölümünün kent ve kasaba-

celikle Urfa, Mardin, Diyarbakır, Erzurum kent merkezleri önemliydi. Bu merkezler, dokuma sektörü için anlamlı pazarlardı. Özellikle Güneydoğu illeri için, pamuk yatağı Mısır'a yakınlık bir avantajdı. Bunun yanı sıra tarımsal toprakların azlığı ve tarımda ticarileşmenin sınırlılığı, bölgede dokumacılığın artmasında etkili olmuştu.

1820'lere kadar Osmanlı pamuklu tekstil üretimi, yaklaşık 12 milyon nüfusun oluşturduğu iç pazarın ihtiyacını karşılayacak güçteydi ve bu sanayinin önemli bir kısmı Güneydoğu ve Doğu'nun belli vilayetlerindeydi. Üretim küçük imalathanelerde yapılmakla birlikte "eve iş verme" yöntemi de uygulanıyordu. "Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki altmış yıllık dönemde, İngiliz konsoloslarının ticaret raporlarında, dokumacılıktaki sipariş sistemi üzerine çok az sayıda açık ve dolaysız değinmeye rastlanmaktadır. Erzurum'dan 1870'de yollanan raporda, Erzurum-Diyarbakır bölgesinde standart, kaba pamuklu bezin dokunmasında sipariş sisteminin çok yaygın olduğu belirtilmektedir. Raporda bölgedeki pamuklu kumaş dokumacılığında 1560 kentli dokumacı ile tamgün çalışmayan 8240 köylü dokumacının istihdam edildiği tahmin edilmektedir" (Konsolos ticaret raporlarından, Pamuk, 1984, s. 106). Yine aynı raporların birinde 1850'lerde Diyarbakır dolaylarında tüccarların köylü kadınlara 2 birim elde eğrilmiş iplik karşılığında 3 birim ham pamuk verdiği bildirilmekteydi.

Napolyon Savaşları'nın ardından, Avrupa sanayiinin amansız rekabeti karşısında Osmanlı dokumacılığı çöküş dönemine girdi. Sanayi devrimiyle gelişen Avrupa, bir yandan gıda maddelerine ve hammaddelere gereksinim du-

yarken bir yandan da hızla artan üretimine pazar arıyordu. 1838 Serbest Ticaret Anlaşması'nın ardından gümrükler indirilince, Avrupa'nın sanayi malları karşısında Osmanlı üretimi rekabet edemedi. İthalat duvarını aşağı çekmenin yıkıcı etkisine bir de Osmanlı'nın kendi mallarına koyduğu iç gümrüğün yükü biniyordu. İmparatorlukta üretilen malları bir bölgeden diğerine naklederken yüzde 12 iç gümrük alınıyordu. 1870'e kadar süren bu dezavantaj, sonradan kaldırıldıysa da deniz yoluyla yapılan taşımacılıkta iç gümrük oranı 1894'e kadar yine yüzde 4 oldu. Devlet, "vergi toplamak" adına bu uygulamalarda ısrar ederken, yerli malları ithal mallardan daha çok vergilendirerek yerli üretimin de canına okuyordu.

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Avrupa tekstilinin hücumu, Doğu'daki pamuklu dokumacılığının da yıkımını getirecekti. Ancak yine de Avrupa kumaşlarının Anadolu beğenilerine, renk ve desen arayışlarına yanıt verememesi, bu sektörün direnme gücünü kıramayacak ve Doğu, dokumacılıktaki önemini yitirmekle beraber bu kez ithal iplik kullanarak yaşama savaşını geleneksel yöntemleriyle sürdürmeye devam edecekti.

Özetlemek gerekirse, 1930'larm başlarında Doğu ve Güneydoğu'nun kırsal kesiminde pazar için üretim çok sınırlıydı. Üretimin pazara çıkan küçük bölümü ise yerel kent pazarlarında satılıyordu. Ulaşım yolları yeterince olmadığından uzak mesafeli ticaret yapılamıyordu. Feodal üretim ilişkileri hakimdi. Kent ile kır arasında bir işbölümü, bir uzmanlaşma olmadığı gibi, bölgenin geneli ile Batı ara-

sında da bir işbölümü, uzmanlaşma olmamıştı. Dolayısıyla bölgeler ya da iller arası bir değişim, ticaret de pek yoktu. Kent merkezlerindeki meyvecilik, sebzeçilik gibi faaliyet yine kent ile ya da en yakın kent merkezleriyle sınırlı kalırken kentteki zanaatlar, özellikle dokumacılık da geleneksel üretim ilişkileri çerçevesinde gerçekleşirdi. Birkaç kişinin usta-çırak ilişkisi çerçevesinde icra ettiği ve çoğu gıda, dokuma, orman ürünleri, metal dallarında yer alan işyerleri de yine yerel ihtiyaçlara dönük, sınırlı, ticarileşmemiş bir pazara hitap edecek kadar küçük ölçekliydi.

Emperyalizmin girişiyle Batı Anadolu, Çukurova, Doğu Karadeniz ve Orta Anadolu'daki kapitalizm öncesi yapıların çözülmeye başladığından söz etmiştik. Ancak emperyalizmin gerek coğrafi gerekse iklim koşulları diğer bölgelere göre dezavantajlı olan Doğu ve Güneydoğu'ya henüz el atmadığını, çeşitli niyetlere sahip olmakla birlikte bölgenin tarımına ve madenlerine uzanan bir ulaşım (demiryolu) faaliyetini ve onun beraberinde getirdiği dönüşümü gerçekleştiremediğini ifade etmiştik. 1910'larda Bağdat demiryolunu Güneydoğu'nun bugünkü sınırlarından geçiren Almanlar, Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkınca, bölgeye ilişkin bazı niyetleri yarım kalmıştı. Amerikalıların Chester Projesi, petrol bölgesi Musul Irak'ta kalınca, rafa kaldırılmıştı, İngilizlerin bazı niyetleri, diğer emperyalist rakiplerince çelmelenmişti. Çarlık Rusya'sı da yöreye pek heveslenmemiş, 1917 devrimiyle birlikte tarihe karışmıştı.

Bolşevik iktidar ise Çar yönetiminin 40 yıl işgal altında tuttuğu Kars'tan çekilerek içe dönük bir gelişme modelini tercih etmiş, bölgeyle ticari ilişki kurmamıştı.

Doğu ve Güneydoğu'daki hakim üretim tarzı olan feodallığın çözülme süreci, 1930'larda devlet kapitalizminin bölgeye girişiyle başladı. Yavaş ve sancılı bir çözülme olmakla birlikte bu sürecin temeli 1930'larda atıldı, 1950 sonrasında belli gelişmeler gösterdi, 1960 ve 1970'lerde ise hızlandı.

1930'larda Doğu ve Güneydoğu'daki devlet girişimleri bir yanıyla altyapıya dönüktü. Demiryolları bu faaliyetin en önemli ayağıydı. İkinci adım, bölgede bazı devlet işletmelerinin faaliyete geçmesiydi.

Önce Demiryolu

Genç Cumhuriyet yönetimi ulaşım, özellikle de demiryolu üzerinde ısrarla duruyordu. Verilen önem, İsmet İnönü'nün Sivas Demiryolları'nın açılışında yaptığı konuşmada şöyle ifade ediliyordu: "Vatandaşlarıma eski bir asker olarak serinkanlılıkla söyleyebilirim ki, şümendiferin Sivas'a girmesiyle, bu vatanın herhangi bir hududunun müdafaası bir misli daha kolaylaşmıştır" (Kuruç, s. 104). Cumhuriyet Halk Fırka (CHF)'sına ait ilk resmi belge niteliğindeki "Dokuz Umde"de, "müstacelen muhtaç bulunduğumuz demiryolları için hemen teşebbüsat ve fiiliyata başlanacaktır" ifadesi yer almaktaydı. 1923'te Türkiye sınırları içinde, 3126 km. tek hatlı normal ölçülü demiryolu, 323 kilometre de dar demiryolu vardı. Bunların tümüne yakını yabancılarca yapılmıştı. Hatların yüzde 40'ı İzmir bölgesindeydi. İstanbul'u Şam'a bağlayan demiryolu hattı da başlıca tarım merkezleri olan Eskişehir, Afyon, Konya ve Adana'dan geçiyordu.

1910'ların başında yapılan Çobanbey-Nusaybin, Şenyurt-Mardin hatları Güneydoğu'daki Urfa, Mardin bölge-

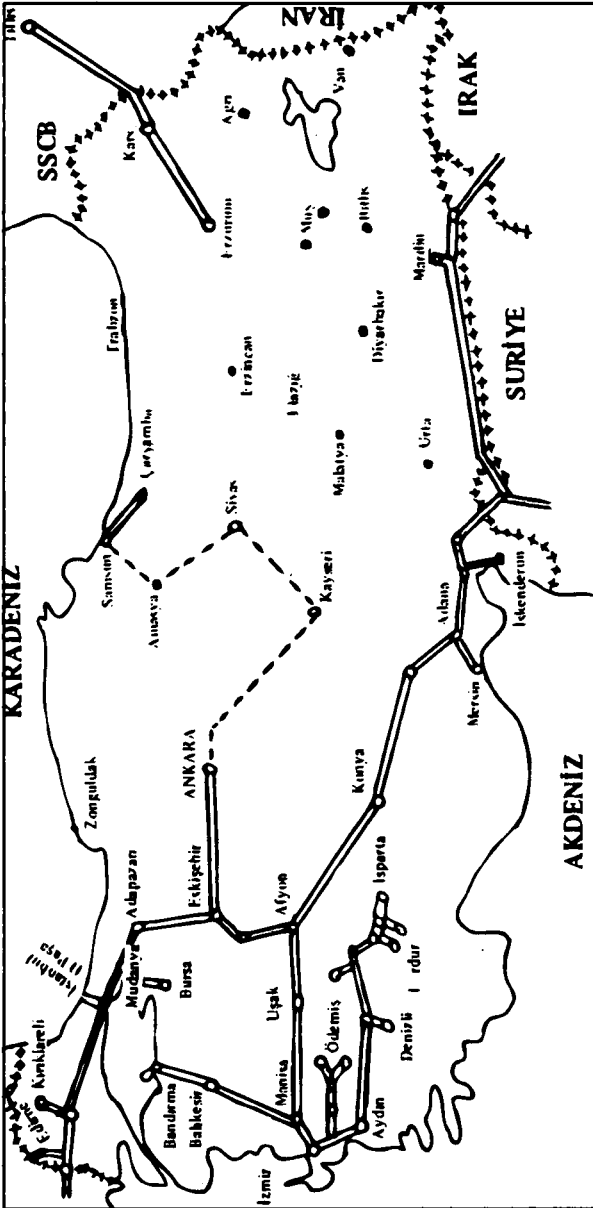

sine belli bir ulaşım olanağı sağlıyordu. Ama bu yörelerde pazar için üretimi harekete geçirecek diğer koşulların oluşmaması nedeniyle demiryolundan yararlanılamamıştı. Bölgenin kuzeydeki bir diğer Cumhuriyet öncesi demiryolu, Kars'ın Rus işgali sırasında Tiflis-Kars arasına yapılan dar demiryolu hattıydı. Bu hat Cumhuriyetin ilk yıllarında Erzurum'a kadar uzatılmıştı, ama o kadar. Erzurum'a Batı'sından henüz demiryolu gelmediği için diğer bölgelerle irtibat kurulamıyordu.

1924-1928 arasında Meclis, 2000 kilometreyi bulacak yedi yeni demiryolu hattı için fon ayrılmasını kabul etti. 1929'a kadar bu hedefin yarısı gerçekleşmişti. Bu döneme kadar en önemli yapım, Ankara-Sivas, Sivas-Samsun hattıydı. Böylece Orta Anadolu'nun tahıl ambarı Sivas, bir yandan başkent Ankara ile, oradan da İstanbul ile birleşirken bir yandan da Samsun limanına uzanıyordu. Sivas'a demiryolunun uzanması, Doğu Anadolu'nun uç kısmının uzak pazarlarla entegrasyonu anlamına geliyordu. Ama asıl Doğu ve Güneydoğu'ya demiryolunun girişi, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda oldu.

1930-50 arasında demiryolu sırasıyla Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, Siirt, Bingöl, Muş'a kadar uzandı. Şark Demiryolu şirketince işletilen Bağdat demiryolunun mirası Çobanbey-Nusaybin hattı 1937'de; Şenyurt-Maden hattı da 1948'de devletleştirildi. Muş-Tatvan hattı 1960'larda yapıldıktan sonra feribot aracılığıyla demiryolunun Van'a ulaşması ve oradan İran'a uzanması da 1970'li yılların başında gerçekleşti. Ayrıca 1960'lı yıllarda bölgede bazı yan hatlar da yapıldı.

"İHRACATA DÖNÜK" DEMİRYOLLARI (1929 ÖNCESİ)

— 1923 Yılına Değün Yapılan Demiryolları
 - - - 1923-29 Önceminde Yapılan Demiryolları

Bölgeye giren ilk demiryolu, Mersin ile Ergani'yi birleştirmeyi hedefliyordu. Gölbaşı'ndan başlayan hat, Malatya'yu 1931'de varmıştı. Hattın adı Fevzipaşa-Ergani idi. Bu hattın önemli bir amacının Ergani bakırlarının Mersin limanına ulaştırılması olduğu anlaşılmaktaydı. Yapımı İsveçlilere verilen bu hat hakkında dönemin Nafia Vekaleti'nce 9 Nisan 1929'da hazırlanan "Demir Yollar ve Limanlar ile Su İşleri İçin İki Yüz Kırk Milyon Liralık Tahsisat Verilmesi Hakkında Kanun Layihası"nda şöyle deniliyordu: "... (230) kilometrelik Malatya-Hanlı (Sivas), (83) kilometrelik Diyarbakir-Ergani, (540) kilometrelik Sivas-Erzincan-Erzurum ve (255) kilometrelik Adapazarı, Bolu, Bayındır hatları, yapılmakta olan işlerin lüzumlu bir temadisidir. Gerek yapılmasına devam edilen bugünkü hatlar, gerek bu kanunla mezu niyet ve tahsisatı istenen demiryollarının zaruri bir neticesi de şüphe yok ki limanlardır... Ergani hattı memleketin en zengin bir servet menbaı olan bakıra vardığı zaman, Mersin limanının da inşa edilmiş olması lazımdır" (Kuruç, s. 335).

Demiryolu, herşeyden önce hudutlara kadar ulaşmayı hedefliyordu. İç ve dış güvenlik açısından demiryoluyla sağlanacak ulaşım olanağına büyük bir önem veriliyordu. Ancak hudutlara doğru yol alırken de demiryolunun maden bölgelerinden, tarıma elverişli yörelerden ve hayvancılık potansiyeli yüksek merkezlerden geçirilmesine dikkat ediliyordu. Örneğin Elazığ'daki krom ve bakır yataklarına, Erzurum-Kars'ın hayvancılık yapılan bölgelerine önem veriliyordu.

Demiryolu yapımının yanı sıra ikincil kalmakla beraber karayolu ve köprü yapımı da sürdürülüyordu. Doğu'da yol yapımına ancak 1927'den itibaren başlanabilmmişti.

Sanayide Devlet

Devlet kapitalizmi, demiryollarının ardından bazı devlet işletmeleriyle de Doğu'da yer aldı. Sayıları sınırlı olmakla birlikte 1930'lu ve 1940'lı yıllarda bölgenin yatırım için en uygun görülen illerine çeşitli devlet fabrikaları kuruldu. Bu iller Malatya, Elazığ ve Diyarbakır'dı. Tarım potansiyeli yüksek Urfa ile hayvancılık potansiyeli yüksek Erzurum'a da belli devlet girişimleri oldu.

Devletin Doğu'ya yönelik sanayi yatırımları yörenin kaynaklarını girdi olarak kullanmayı dikkate alan nitelikteydi. Tekel'in içki ve sigara fabrikaları yörenin üzüm ve tütününü kullanırken, dokuma fabrikaları da pamuğunu işliyordu. Elazığ'ın krom ve bakırı da ihracata dönük olarak işletiliyordu.

1930'ların iktisat politikasına hakim olan "devletçilik", sanayileşme sürecine de devletin öncülük etmesini öngörmüş ve bu amaçla 1933'te Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı hazırlanmıştı. Planı uygulama görevi Sümerbank'a verilmişti. Planda yer alan projelerin ikisi Doğu Anadolu'daydı. Bunlar Malatya'ya kurulacak dokuma tesisi ile Iğdır'a kurulacak olan pamuklu fabrikasıydı. Malatya'daki tesis 1939'da bitirilmesine karşılık Iğdır'ın fabrikasının işletmeye açılması 1950'lerin başını bekleyecekti.

Plan kapsamında yer almamakla birlikte bölgenin diğer illerine de Tekel, bazı işletmeler kurdu. Diyarbakır'da yörede yetişen üzümünden rakı üretmek üzere Diyarbakır İçki Fabrikası kuruldu ve 1932'de üretime geçti. Elazığ'da yine Tekel'ce kurulan ve Buzbağ Şarapları üreten şarap fabrikası

da 1942'de faaliyete geçmişti. Tesisin yılda 50 bin ton şarap üretme kapasitesi vardı.

Bitlis'teki Tekel'in sigara fabrikası da 1936'da kurulmuştu. 150 dolayında işçi çalıştıran fabrika yörenin tütününü işleyerek *Doğu, Köylü, Asker* marka sigara üretiyordu. Tekel, Siirt yöresinde de birçok tuzla işletiyordu.

Malatya'daki sigara fabrikası, Tekel'ce 1939'da kurulmuştu. Yılda 720 ton sigara üretebilecek kapasitesi olan fabrikada çevre yörelerin tütününü işleniyordu. Birinci Sanayi Planı çerçevesinde kurulan pamuklu tesisi ise 1939'da işletmeye açılmıştı. Bu tesis için 3 milyon TL sermayeli Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. adında bir şirket kurulmuştu. Ortaklar Sümerbank, Ziraat Bankası, özel kesimden de İş Bankası idi. Daha sonra Ziraat ve İş Bankası, hisselerini Sümerbank'a devredeceklerdi. Malatya'da bu tesislerin kurulmasında İsmet İnönü'nün Malatyalı olması da etken idi. Mustafa Kemal 1931'de Malatya ziyaretinin ardından İnönü'ye, "Paşa, memleketini gördüm. Oldukça büyük bir köymüş" deyince İnönü de "Gazi Hazretleri emir ve himaye buyururlarsa, Türkiye'nin bu köyü de şehir olur" biçiminde yanıtlamıştı. Bu politik olgu, bazen Malatya'nın aleyhine işlemekle beraber 1980'li yıllarda bu kez Turgut Özal'ın Malatyalı olması Malatya'ya yeni avantajlar sağlayacaktı.

"Devletçilik" uygulaması, ülke genelinde olduğu gibi Doğu'da da kentlerde özel sermaye birikimi için belli olanaklar yarattı. Devlet işletmelerine girdi veya mamul mal satarak, devlet ihalelerini yerine getirerek ya da devletin ürettiklerini girdi olarak kullanıp mal üreterek devletin hi-

mayesinde bir özel sektör oluşmaya başladı. Bu, belli ölçüler içinde görece bir gelişmenin en çok yaşandığı Malatya, Elazığ, Diyarbakır ve Urfa yörelerinde görüldü.

Madencilikte Devlet

1930'larda devlet, Elazığ'daki madenlere de önem veriyor ve demiryolu yapımının öncelikle bu bölgede yapımını arzuluyordu. Ergani (Maden)'deki bakır yatakları ile Guleman'daki krom yatakları için 1910'larda Almanlar belli projeler geliştirmişler, ancak yörenin ulaşım olanağının bulunmaması nedeniyle niyetler ertelenmişti.

Elazığ'daki madenler ilkel usullerle de olsa 18. ve 19. yüzyılda devlet adına işletilmiştir. Keban'daki simli kurşun ve Ergani'deki bakır yataklarında üretim yapanlar için, çevre köyleri iâşe sağlamaya mecbur tutulmuşlardı.

1836'da Keban-Maden'de yerleşmiş olan 3000'i aşkın ailenin tümü simli kurşun ve bakır madenlerinde çalışıyordu. İşçilere 50 para gündelik veriliyordu. Maden ocağının çevresindeki köylere, madencilere ve çalışanlara un ve kömür sağlamak yükümlülüğü getirilmişti. Üretilen simli kurşunu hükümet, ücret bedeli tutarına almakta, kaya çatlakları arasında kalan cevher ise maden işletmecilerine bırakılmaktaydı. 1830'larda maden ocağının hükümete yılda 200 okka gümüş verdiği belirlenmiştir. 1870'e kadar işletilen maden bu tarihten sonra kapatılmış ve madencilik yapan hane sayısı da 3 binlerden 300 dolayına düşmüştü.

Aynı bölgeden çıkarılan bakırın bir bölümü ihraç edilmekteydi. Üretilen ham bakır cevherinin bir kısmı önce

kara bakır haline getiriliyor, buradan da deve ve katır sırtında Tokat'a gönderiliyordu. Kara bakır Tokat'ta kırmızı bakıra dönüştürülüyordu. Üretimin bir kısmı da İskenderun Limanı'ndan ihraç ediliyordu (**Cuinet, La Turquied'Asie**). 19. yüzyılın sonlarına doğru, ilkel yöntemlerle yapılan bu madencilğe ara verilmesine karşın, 1930'larda devlet Elazığ'daki madenlere yeniden el atacaktı.

1924'te, İtibari Milli Bankası ve Türk Hükümeti ile Türkiye'deki faaliyetlerine yeniden başlayan Deutsche Bank ortaklığında 3 milyon TL sermayeli Ergani Bakır T.A.Ş. kuruluyordu. Alman bankası şirketin yarısına ortaktı. İtibari Milli de yarım milyon TL'lik ortaklığa sahipti. Hükümet payını 1935'te Etibank'a devredecekti. Etibank, özel ortakların da paylarını 1945'te devralacaktı. Demiryolunun Maden'e 1935'te ulaşmasına karşın, üretime ancak 1939'da başlanabildi ve o yıl 95 bin ton ham cevher, 4 bin ton da blister bakır üretildi. 1951'de ham cevher üretimi 150 bin tona, blister bakır üretimi de 14 bin tona çıkmıştı. Üretimin bir kısmı Fevzipaşa hattı üzerinden Mersin Limanı'na ulaşıyor ve savaştan Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Ergani, uzun süre Artvin'deki Murgul Bakır İşletmesi ile birlikte Türkiye bakır üretimini gerçekleştiren iki ana kuruluştan biri oldu.

Metal sanayiinde, özellikle de savaş sanayiinde kullanımı nedeniyle stratejik özelliğe sahip olan krom, devletin bir an önce üretimine geçmek istediği bir başka madendi.

Elazığ-Guleman krom yatakları 1915'te bulunmuştu. Etibank, 1930'larda demiryolunun sağladığı ulaşım olanağı

ile birlikte, 1936'da madeni işletmeye başladı. 1936'da 23 bin ton olan üretim, artan taleple 1940'ta 92 bin tona yükselmişti. 1950'lere kadar cevher, yatakların yüzeye yakın olduğu yerlerde çıkarılmış, bu rezervlerin bitmesiyle yeraltı işletmeciliğine geçilmiştir.

Elazığ'ın krom ve bakırı, özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk hükümetinin büyük bir kozuydu. İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD'nin hepsi silah sanayiinde kullandıkları kromun peşindeydiler. Savaştan uzak durmaya çalışan Türkiye hem savunma olanaklarını genişletmek için silah ve cephaneye, hem de yatırımlar için gerekli teçhizatı ithal etmede kullanılacak dövize gereksinim duyuyordu. Krom ve bakır üretiminin yarısından çoğu Elazığ'da gerçekleştirilmekteydi.

8 Ocak 1940'da yapılan bir anlaşma ile kromun tümünün Fransız ve İngilizlere satılması kararlaştırılmıştı. Bu, iki yıllık bir anlaşmaydı ama İngilizlerin talebi üzerine 8 Ocak 1943'e kadar uzatılmıştı. 1943 başından itibaren de krom Almanlara satılacaktı.

Almanya ile 31 Aralık 1942'de yapılan anlaşma, Almanya'dan silah almayı, karşılığında krom vermeyi öngörüyordu. "Buna göre, Almanya 1943'te 100 milyon Alman Markı (RM) değerinde savaş malzemesini ve silahı Türkiye'ye sevkedecekti. Kredi anlaşması 10 yıllıktı, ödeme süresi 15 Kasım 1944 tarihleri arasında kalan taksitler, Türkiye tarafından 1943-44 yıllarında Almanya'ya yapılan krom sevkiyatı ile ödenecekti. Türkiye'ye verilen silahlar arasında en önemlileri; 60 tane FocheWulf 190 tipi avcı uçağı, 32 tane

1011-tipi tank, 35 tane VI-tipi tank, 60 tane 5 cm'lik tanksavar topu ve 265 tane ağır makineli tüfek idi" (Koçak, s. 446).

Tarımda Devlet

Doğu'da devletin ekonomik müdahalesi tarım ve hayvancılık alanına da uzanmıştı. Urfa'da kurulan Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği bu girişime bir örnekti. Çeşitli tarım ürünlerini yetiştirmek, üreticilerin tohumluk, fidan, damızlık gereksinmelerini karşılamak, yöre koşullarına en iyi uyumu sağlayabilecek bitki ve hayvan türlerini belirlemek, Çiftliğin kuruluş amaçları arasındaydı. Viranşehir'e 56 km uzaklıkta Ceylanpınar'a kurulan Çiftlik, 170 bin hektarlık bir alan üzerindeydi. Çiftliğin "Tarım Şubesi" kuru ve sulu tarım konularında; "Bahçe Kültürleri Şubesi" ise antepfıstığı ve zeytin gibi sınai bitkiler konusunda çalışmalar sürdürüyordu. Ceylanpınar Çiftliği'nde koyunculuk ve sığırcılık üstüne çalışan bir de "Hayvancılık Şubesi" yer almaktaydı. Bölgeye modern tarım ve hayvancılığın tekniklerini kazandırmayı hedefleyen bu devlet çiftliği, tarımda kapitalistleşme yolunda önemli bir adımdı. Bizzat çiftliğin kendisi yörenin en büyük kapitalist tarım işletmesi haline gelmişti. 1980'li yıllara gelindiğinde çiftlik, 50 bin koyun, 2 bin 500 sığır beslenen, 2500 işçinin çalıştığı, 142 traktör ve biçerdövere sahip, 40'ı aşkın ambar, depo, atölyeye sahip, oldukça kârlı bir işletmeydi.

Aynı çapta olmasa da 1939'de Malatya'da kurulan bir deneme istasyonu da devletin tarım girişimciliğinin bir başka örneği idi. Malatya Bahçe Kültürleri İstasyonu adıyla kurulan, sonradan Malatya Deneme ve Üretim İstasyonu adını

alan bu kuruluş, kayıısıcılığın gelişmesine önemli katkılar yapmıştı. Bunun yanında 1940-1945 arası Akçadağ Köy Enstitüsü'nde yapılan çalışmalar da kayıısıcılığı geliştirmişti. Enstitü'de yetiştirilen kayısı fidanları Malatya köylerine gönderilerek kayıısıcılık yaygınlaştırılmıştı.

1930'larda Doğu kırlarında görülen bir diğer devlet girişimi hayvancılıkla ilgiliydi. Hayvancılıkla uğraşan Erzurum ve Kars illerinde bir yandan verimi artırıcı bir yandan da pazarlamayı etkinleştirici devlet girişimleri görüldü. Malatya'da da 19. yüzyılda kurulan Sultansuyu Harası genişletildi ve bitkisel üretimle ilgili çalışmalara yer verildi.

Erzurum, çeşitli dönemlerde, hayvan sağlığı ile ilgili ciddi salgınlara maruz kalmıştı. "93 Harbi'nden sonra sığır vebası büyük bir kırımaya yol açmıştı. Bölgede 'Umuru Baytariye Müfettişi Umumiliği' adıyla bir veteriner örgütü kurulmuştu. Örgütün başındaki Kaymakam Mehmet Ali Bey 1880'de,"hastalık insafı davranırsa, hayvanların yüzde beş-on kadarı geri kalır" diye yazıyordu.

Sığır vebası 1847'de, daha sonra 1877'den 1906'ya değin 4-5 yıl aralarla Anadolu'ya yayılmış ve Doğu Anadolu'da büyük kayıplara yol açmıştı.

1930'larda hayvan sağlığına devlet el atacak, Montofon Aşı Teşkilatı kurulacak, başka önlemler de alınacaktı.

Öte yandan Erzurum, atçılıkta da özel bir öneme sahipti. Demiryolunun, motorlu kara taşımacılığının henüz başatlık kazanmadığı Anadolu kırlarında katır, at, özellikle ordu birlikleri ve kolluk kuvvetleri için önem taşıyordu. 1930'larda

Erzurum Ilıca ve Kars'ta "Atçılık Aygır Deposu" adlı haralar kuruldu. At ırkını ıslah etmek ve katır yetiştirmek için kurulan bu haralara özel bir önem verildi ve 1950'lerde haraların at varlığı 25 binin üzerine çıktı.

Başta atçılık olmak üzere hayvancılığı ve bitkisel üretimi geliştirmeyi amaçlayan Malatya'daki Sultansuyu Harası da 1930'larda genişletildi ve geliştirildi.

19. yüzyılda Akçadağ ilçesindeki Hamidiye kışlalarında safkan Arap atı yetiştirmeyi amaçlayan bir Padişah çiftliği kurulmuştu. Çiftlik, Akçadağ eteklerinde, Sultansuyu'nun geçtiği bir ovada yer alıyordu. Çevre köylüleri de çiftlikte çalıştırılmak üzere yeni kurulan köylere yerleştirilmişti. Ayrıca kurak olan ovaya Sultansuyu'ndan kanallar açılmıştı. Çiftlikte at yetiştiriciliğinin yanısıra bitkisel üretim de yapılıyordu. II. Meşrutiyet ile birlikte hara, Maliye'ye geçmiş, mal varlığı satılmıştı.

1929'da yeniden ele alınan harada atçılık, koyunculuk ve daha sonraki yıllarda tavukçuluk bölümleri oluşturulmuştu. Süt, et ve yapağı verimini artırmayı da hedefleyen bu haranın tarımda modernleşmeye belli katkıları olmuştu.

Devlet, hayvan ticaretinin ağırlık taşıdığı Kars'ta bir "ihracatçı birliği" kurulmasına öncü olarak ticaret alanına da müdahale etti. 1936'da dış ticaretle uğraşan tüccarlara, tüm faaliyetleri için yazılı özel izin almak zorunluluğu getiren bir yasa çıkarılıyordu. Tüccarlar, ancak kendilerine izni verilen malların ticaretini yapmak zorundaydılar. Yasanın yedinci maddesinde, hükümetin gerektiğinde ülkenin belli bölgelerinde, "belirli malların ticaretiyle uğraşan tüccar bir-

liklerinin oluşturulması emrini verebileceği” söyleniyordu. Yasada, “birliklere katılmayan tüccarların birliğin faaliyet konusu olan malların ticaretiyle uğraşamayacakları” özellikle belirtiliyordu.

“Yasanın yayınlanmasından hemen sonra İş Bankası, ülkenin birçok bölgesinde ihracat-ithalat birlikleri kurdu. Örneğin 1937’de Kars’ta, İş ve Ziraat Bankaları’nın ortağı oldukları Canlı Hayvan İhracatçıları Birliği doğdu. Sözleşmeye göre birlik yönetimi, faaliyetinin ilk üç yılında İş Bankası ile Ziraat Bankası temsilcileri arasından atanıyordu. Kars bölgesinden hayvan tüccarları da yönetime girebilmişlerdi. Tüzüğe göre, birlik, İş ve Ziraat Bankaları arasında eşit olarak paylaşılan 75 bin lira sermayeye sahipti. Şirkete 1938’de 32 tüccar, 75 bin lira yatırmış durumdaydı (Rozaliev, s. 119).

Tarımda verimliliği artıracak en önemli etkenlerden biri de sulamadır. Devlet, sulama olanakları sağlamak suretiyle de tarıma belli katkılar yaptı. Cumhuriyetin ilk yıllarında (1926) kurulan Su İşleri Teşkilatı öncelikle ihracata dönük tarım bölgelerinin su işlerine el atmıştı. Ankara Barajı, Bursa ovası ve Tarsus bataklığının ıslahı, Cellat Gölü’nün kurulması, tamamlanan ilk işlerdi. Teşkilat, 1937’de 10 milyon lira ödenekle, Marmara, Ege, Çukurova, Konya, Niğde, Karadeniz bölgelerinde sulama işlerine yöneliyordu. Bu arada Doğu’da bazı küçük sulama yatırımları yapıyordu. Bunlardan biri Erzincan’da bataklık, dere ıslahı ve bent yapımıydı. 1937-1951 arasında bu iş için cari fiyatlarla, 3 milyon lira harcanmıştı. Sulamadan yararlanan bir il de Malatya idi. 1938-51 arasında Malatya’ya regülatör, bend, kanal,

dere ıslahı gibi yatırımlar için 2.7 milyon liralık harcamı yapılmıştı. Iğdır ovasının sulama tesisleri için 445 bin lira; Van'daki kanal ve bendler için de 535 bin lira harcanmıştı.

Gerek üretme çiftliği ve haralar yoluyla teknik yardımlar, gerekse sulama olanakları, sınırlı da olsa, tarımdaki üreticiye verimliliği artırma, pazara sürülecek mal arzını çoğaltma, dolayısıyla nisbirantını yükseltme olanağı verecekti.

1950'lere Girerken Doğu'nun Durumu

1940'ların sonlarına gelindiğinde Doğu Anadolu'daki ticarileşme, kapitalistleşme sürecinin, Türkiye geneline göre geri düzeyde olduğu görülmekteydi. Nüfusun kır-kent bileşiminde kırlar ezici bir ağırlığa sahipti. Tarımda görelî bir ticarileşme başlamakla birlikte, başta tali yolların olmaması, sulamanın eksikliği vb. üretkenlikle ilgili olanakların sınırlılığı sonucu, durgun yapı kırılmamıştı. Sanayi ve madencilik, devlet girişimleri olan az sayıdaki "modern işletme" ile geleneksel imalathanelerin bileşiminden oluşuyordu ve oldukça küçük bir yer tutuyordu.

1945 sayımına göre bölgedeki 16 ilin yüzölçümü 221.847 kilometrekare, nüfusu da 3 milyon 77 bindi. Bu, Doğu'da kilometrekare başına 13.8 kişinin düşmesi demektir. Oysa aynı dönemde nüfus yoğunluğu Türkiye geneli için 24'tü.

Nüfusun kır-kent bileşimi de Türkiye ortalamasının gerisindeydi. 1945'te 10000'den fazla nüfuslu kent ve kasabalarda yaşayanların toplam nüfusa oranı Türkiye'de yüzde 18 iken Doğu illerinde yüzde 9.8'di.

Bütün Türkiye'de ortalama her 7100 kilometrekareye, Doğu Anadolu'da ise 21.500 kilometrekareye bir "10 bin nüfuslu kent" düşüyordu. Ancak kentleşme oranının 17. yüzyıldan beri yüksek olduğu Güneydoğu'da durum farklıydı. Eski ticaret yolları üzerinde bulunmaları, Halep ve İskenderun Limanı kanalıyla görelî olarak uzak pazarlarla tanışmış olmaları, ayrıca toprak dağılımı ve elverişsiz iklimin etkisiyle, Güneydoğu illerinde kent nüfusu daha yüksekti. 1945'de Güneydoğu bölgesinde her 6034 kilometrekarede bir 10 bin kişilik kente rastlanıyordu. Buna rağmen, Doğu'nun tümünde kentleşmenin Türkiye düzeyinin altında olduğu açıktı.

1950'lere girerken Doğu illerinin tarımsal yapısı önemli dönüşümlere uğramasa da, tarımın görece ticarileştiği söylenebilir. Demiryolu yapımının hız kazanması ile birlikte bölge, Batı Türkiye ile bütünleşme konusunda önemli bir köprüye sahip oldu. Ancak tali yolların yetersizliğinin yanısıra kırsal kesimde toprak mülkiyetinin feodal karakterini koruması, üretim ve verim artışı önünde ciddi bir engeldi. 1950 Tarım Sayımı ve sonuçları, Türkiye ekili alanları içinde bölgenin ortalamasının altında olduğu görülecekti. Sulama olanaklarının kıt; gübre, makina kullanımının hemen hemen olmadığı Doğu tarımında, kredi kullanımı da çok sınırlıydı. Örneğin Ziraat Bankası'ndan kredi kullanmak için zirai ipotek yaptıranlar içinde Adana bölgesinin payı Türkiye'nin yarısından biraz fazla iken Doğu illerinde yüzde 2 idi. 1945'te Ziraat Bankası'ndan kredi için yapılan işlem sayısı 4845, ipotek değeri de 33 milyon 452 bin TL idi. Tek başına Seyhan vilayeti (Ada-

na), 1019 başvuru yapmıştı ve ipotek değerindeki payı yüzde 53'e yakındı. Oysa Doğu illerinden sadece 4 tanesinde kredi için ipotek muamelesi yapılmıştı ve ipotek değerindeki payları yüzde 2 ile sınırlıydı. İpotek muameleleri de Malatya, Erzurum ve Erzincan'da yoğunlaşıyordu (İstatistik Yıllığı 1946, s. 263).

1950 Tarım Sayımı, bölgedeki topraksız köylü konusunda da bilgiler veriyor. Sözkonusu tarihte Türkiye genelinde yüzde 5.9 olarak saptanan topraksız aile oranı, Urfa, Diyarbakır gibi feodalizmin direndiği illerde yüzde 37'ye çıkıyordu. Van, Siirt, Malatya, toprak toplulaşmasının görüldüğü diğer önemli illerdi. Bu bölgelerde, Kürt beyliklerinin merkeze bağlanmasının ardından geçici olarak iktidarları sarsılan aşiret reisleri 1858'de çıkarılan Arazi Kanunnamesi'nin de pekiştirmesiyle büyük toprakların sahibi oldular. Yöredeki köylüyü ortakçı ve kiracı olarak kendilerine bağlayan toprak ağalarının, 1926'da Şeyh Said ayaklanmasının arkasından çıkarılan yasayla topraklarının bir kısmı müsadere edildi. Ne var ki, toprak ağaları, bir süre sonra çıkan aftan yararlanarak geri döndüklerinde topraklarını tekrar ele geçirdiler. Bu arada mecburi iskâna tabi tutulan toprak ağaları, çıkan af sonrası bölgelerine döndüklerinde, görece küçük toprak sahiplerinin, geri dönmeyenlerin topraklarını da alarak mülklerini genişlettiler.

Devlet kapitalizminin demiryolları, sanayi ve maden işletmeleri, devlet üretme çiftlikleri vb. kuruluşlarla Doğu'ya girişi sırasında, tarımsal yapılar da bir çözülme-dönüşme sürecine girdiler. Ama asıl çözülme için 1950 sonrasını beklemek gerekecekti.

Genel olarak bölge, Türkiye hayvan varlığında yüzde 25 dolayında bir paya sahipti. 1937-1947 istatistiklerinin ortalamasına göre 52 milyon dolayındaki hayvan varlığının yüzde 24'ü Doğu bölgesine aitti. Türkiye'nin sığır, koyun ve keçi varlığında bölgenin payı sırasıyla yüzde 24, yüzde 26 ve yüzde 25'ti. Bölge topraklarının yüzde 67'si çayır-mera olmakla beraber, hayvancılığın geleneksel yöntemlerle yapılması verimliliği de düşürüyordu. Türkiye genelinde 100 hektar çayır-meraya düşen hayvan varlığı 134 iken bu sayı Doğu illeri için 125'ti.

Bununla beraber 1940'lı yılların sonuna değin başta Kars ve Erzurum olmak üzere Doğu hayvancılığı, uzak pazarlar için besiciliği ilerletti.

Demiryolunun Erzurum ve Kars'a ulaşması, pazar için üretimin ağırlık taşıdığı bu alt bölge hayvancılığında sıçramaya yol açtı. 1946'da Erzurum başka illere 230 ton taze et, 250 ton sucuk, pastırma, 1.5 ton tereyağı, 400 ton sadeyağı, 58 ton yün, 202 ton büyükbaş hayvan derisi, 254 ton küçükbaş hayvan derisi satmıştı. Aynı yılda 66.500 baş sığır, 166.500 koyun il dışına satılmıştı. 1952'de satılan kasaplık hayvan sayısı 231 bin dolayındaydı. 1950'de Türkiye sığır varlığı içindeki payı yüzde 5, koyun varlığı içindeki payı yüzde 3 olan Kars'ta da uzak pazarlar için besicilik önem kazanmıştı. Erzurum ve Kars hayvancılığındaki gelişmede devletin bu yörelerde kurduğu "aşı istasyonu", "inekhane" gibi verimliliği artırıcı kuruluşların da payı vardı.

1950'lere girerken Doğu illerinde sanayi, en az gelişmiş sektördü. Devletin gıda, dokuma dallarında kurduğu işlet-

melerin dışında, Elazığ'daki maden işletmeleri, yörenin en önemli sanayi kuruluşları sayılırlardı. Özel firmalar da 10-20 kişinin çalıştığı un, tuğla, deri, kereste imalathanelerine sahiptiler. Teşviki Sanayi Kanunu'ndan yararlanan firmalar, dönemin görece "modern" tesisleri sayılıyorlardı. 1941'de bu tür işletmelerden Türkiye genelinde 1052 tane vardı. Bunlar kredilerle değil, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıyla da sanayi sektöründe yoğunlaşacaktı. Bağımlılar, temel olarak ihracata dönük tarım ve maden üretimine ağırlık verirken sanayide de "hafif" dalları seçmeliydiler. Nitekim bu dönemde ABD hükümeti uzmanı Thornburg'un raporu, Türkiye'ye biçilen rolü çok açık biçimde ifade ediyordu. Thornburg'a göre, Türkiye'de tarım, ticaret ve sanayinin gelişiminin önkoşulu, yollar ağın kurmak, sulama şebekeleri geliştirmektir. Bunun için de Dünya Bankası kredilerinden yararlanılmalıdır. Sanayi konusunda da "hafif sanayi"ye yönelmeyi salık veren uzman şöyle devam etmekteydi: "Yine çiftçinin mahsullerini istihsal ve nakletmek için basit fakat modern vasıtalara ihtiyaç vardır. Bu basit vasıtaların çoğu Türkiye'de imal edilebilir, bunlar hariçten parça olarak ithal edilerek monte edilebilir" (TİB, 1975, Sayı 8).

O dönemde hazırlanan başka yabancı kaynaklı "gelişme reçetelerinin" yanısıra yerli kalkınma raporlarında da aynı yaklaşım egemendi.

Türkiye, 1944'te, 44 ülkenin katılımıyla toplanan ve sonuçta IMF ve Dünya Bankası'nı doğuran BrettonWoods Konferansı'nda oluşturulan anlaşmaya imza atarak savaş sonrasında uluslararası kapitalist sistem içinde yer alacağını belli etmişti. IMF ve Dünya Bankası'ndan sonra uluslararası diğer

örgütlenmeler Marshall Planı ve Avrupa Ekonomik İşbirliği Komisyonu (OECC)'nin kuruluşuyla sürmüştü, bunu Kuzey Atlantik Paktı (NATO) isimli askeri örgütlenme izlemiştir.

Türkiye, toplamı 13 milyar dolar olan ve aslan payını Avrupa ülkelerinin aldığı Marshall Planı'ndan 1948-52 arasında 354 bin dolarlık bir pay almış ve onu da tarımın makineleşmesi, madencilik, enerji, ulaşım gibi altyapı yatırımlarına harcamıştı. Türkiye'nin 1947'deki IMF, Dünya Bankası üyeliğini 1952'deki NATO üyeliği izledi. Türkiye'nin dünya ekonomisi içindeki işlevini yerine getirebilmesi için ilk elde yapılanlar arasında Dünya Bankası ve çokuluslu bankalardan (özellikle Eximbank) alınan kredilerle altyapı yatırımlarının geliştirilmesi yer alıyordu. Üretimin pazara çıkan kısmını artıracak, meta dolaşımını hızlandıracak, iç pazarı genişletecek ulaşım, haberleşme, enerji, sulama yatırımları bu dönemde hız kazanmıştı.

Kapitalistleşmeyi hızlandırma yönünde atılan bir diğer önemli adım da Dünya Bankası'nın girişimiyle 1954'te Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB)'nin kurulmasıydı. Esas olarak özel sermayenin sanayi yatırımları kurmasını teşvik eden ve kredilendiren TSKB, Dünya Bankası'ndan aldığı fonları yerli-yabancı firma ortaklıklarının sanayi yatırımlarına aktardı.

Ayrıca 1954'te Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası ile Petrol Yasası'nın çıkarılması ile yabancı sermaye girişinin zeminini de hazırlandı.

Bir yandan Dünya Bankası, Marshall Planı fonlarıyla altyapı yatırımları, öte yandan tarımda verimliliği artırıcı

girişimler ve yerli-yabancı özel sektörün “hafif” sanayiye girişini kolaylaştıracak düzenlemelerle Türkiye, 1930'lu yıllarda izlediği ekonomik politikadan farklı bir çizgiye geçti. Savaş öncesinin dış politikasında görece tarafsız, ekonomik ilişkilerinde de görece özerklik konjonktürünü değerlendirmiş, öz kaynaklarına dönmüş Türkiye'si, artık kapitalist dünya ekonomisine eklenmiş bir ülkeydi. Sistemin işbölümünde uygun gördüğü rollere göre hareket edecekti.

1946-1953, liberal bir dış ticaret politikasının izlendiği ve tarımda ortalama büyüme hızının yüzde 13.2'ye ulaştığı bir dönem oldu. Tarım bu dönemde milli gelirdeki payını da yüzde 43.6'dan yüzde 45'e çıkardı.

Ancak bu dönemde, ithalatın çok hızlı artmasıyla birlikte döviz rezervlerinin erimesi, 1953'ten itibaren bir ödemeler dengesi buhranını yaratarak dış ticarete korumacı, sanayileşmede “ithal ikameci” bir yaklaşıma dönüşü dayattı.

Döneme bir bütün olarak bakıldığında, 1946-1953 tarımda, 1953-1960 sanayide büyümenin önde olduğu yıllardı. Dönem içinde bölgeler arasında bir işbölümünün, uzmanlaşmanın yolunu açacak eğilimler de ortaya çıktı. Gelen yabancı sermaye ağırlıkla imalat sanayisini seçmiş ve yerli sermaye ile birlikte veya tek başına kurduğu sanayiler için Türkiye'nin Batı'sına, özellikle de İstanbul'a yönelmişti. Çünkü “kâr maksimizasyonu” ile hareket eden sermaye, en rantabl yer olarak bu bölgeleri gördü. Buna karşılık başta Doğu Anadolu olmak üzere Doğu Karadeniz, Orta Anadolu'nun doğuya yakın kısımları daha çok tarım, madencilik ve enerji sek-

törlerinde uzmanlaştı. Bu dönemde Doğu'ya yapılan devlet yatırımları tarım sektörüne, Batı'daki sanayinin ihtiyacı olan enerji sektörüne, madenlere, petrole dönük oldu. Geliştirilen ulaşım ağı, haberleşme gibi yatırımlar da bu bölgenin tarımsal üretimini ve madenlerini, işgücünü Batı iç pazarı ve dünya pazarlarına taşımaya yaradı. Aynı altyapı, Batı'nın sanayi mallarının bu bölgelerde tüketilmesine, dolayısıyla bu bölgelerin ulusal pazara dahil olmasına olanak sağladı.

Genel hatlarıyla ifade edilen bu “bölgesel işbölümü”nün belli istisnaları vardır. Bazen bu şablona uymayan sanayi yatırımlarını, tarım-maden bölgelerinde görmek mümkündür. Bu istisnalar da, 1946'da başlayan tek parti rejiminden çok partili rejime geçişle ilgilidir. Bu siyasi dönemeçle birlikte, siyasi iktidarlar, en azından seçim dönemlerinde kendilerini, bölge halkının ekonomik-sosyal taleplerini dikkate almak, bunlara bir şekilde yanıt vermek zorunda hissetmişlerdir. Bu zorunluluk kapitalizmin normal gelişim seyriyle zaman zaman çatışmıştır. Adına “popülizm” de denilen bu politikaların, özellikle askeri darbeler döneminde ve daha sonra görüleceği gibi “serbest piyasa” kurallarına ekonominin terk edildiği konjonktürlerde rafa kaldırıldığı gözlemlenmektedir.

Bu anlamda, çok partili sistemin, kapitalist gelişmenin nimetlerinin bölgesel dağılımında aşırı adaletsizliği bir ölçüde frenleyici etkileri de olmuştur denilebilir.

1950'lerde Devlet Yatırımları

İkinci Dünya Savaşı sonrasının Türkiye'sinde yaşanan değişimlerin Doğu Anadolu'ya yansımalarını şöyle özetleyebiliriz:

Açık olarak ifade edilmese de, Doğu'nun esas olarak bir tarım, enerji, maden bölgesi olarak görülmesi ve yabancı-yerli (ağırlıklı İstanbul) sanayi ürünleri için pazar olarak düşünülmesi, bölgeye bu dönemde yapılacak devlet yatırımlarının rengini ve boyutunu da belirledi.

1950-1960 döneminde Türkiye çapında sulama tesislerinin geliştirilmesi kamu yatırımları içinde önemli bir yer tuttu. 1950'de Türkiye'de yalnızca 50 bin hektar arazi sulanırken, yapılan yatırımlarla 1960'da sulanan arazi 1 milyon hektarı aştı.

1950'lerde ağırlık verilen sulama projelerinden Doğu'ya, küçük de olsa, belli paylar düştü. Elazığ ve Erzincan'da dere ıslahı ve sulama amaçlı belli yatırımlar yapıldı. Ayrıca Erzurum, Muş ve Kars'ta bataklık kurutma çalışmaları; Malatya, Tunceli ve Ağrı'da da sulama yatırımları yapıldı.

1950 öncesinde Doğu'daki elektrik santralleri ya kent merkezlerindeki dizel santrallerden ya da devlet fabrika ve madenlerindeki otoprodüktör santrallerden oluşuyordu. Malatya Bez Fabrikası, Ergani Bakır, bunlara örnekti. Yöredeki tek hidroelektrik santrali, 1930'da yapılan 360 kw'lik güce sahip Malatya Derme Hidroelektrik Santrali'ydı.

1950-1960 arasında bölgede dört hidroelektrik santral yapımı gerçekleştirildi. Bunlardan Elazığ-Hazar 1957'de faaliyete geçti ve gücü 25 MW'tı. İller Bankası'nca Siirt-Botan'da 1952'de işletmeye açılan santralin gücü 1.5MW'tı. Erzincan-Girlerik ise 1953'de faaliyete geçti ve gücü 3 MW'tı. Erzurum Tortum'da yapımına 1952'de başlanan 25 MW'lık Tortum Santrali da 1960'da faaliyete geçti. Bu

santrallerden Hazar, 1958'de Batı Anadolu'daki Tunçbilek Santrali'yle irtibatlandırıldı. Böylece Doğu, Batı'da kullanılacak enerji üretiminde önemli bir yer tutmaya başladı. Özellikle 1950'lerde projelendirilen Keban Santrali'nin 1970'lerde işletmeye açılmasıyla Türkiye elektrik üretiminde Doğu'nun önemi arttı.

1930'lu ve 1940'lı yıllar nasıl "demiryolu yılları" idiyse, 1950'ler de "karayolu yılları" oldu. 1950'de kurulan Karayolu Genel Müdürlüğü, Türkiye çapında yoğun bir yol yapımına girişti. 1950-60 döneminde, devlet bütçesi içinde bu kuruma ayrılan ödenek yüzde 4'ten yüzde 11.1'e ulaştı. Aynı dönemde karayolu ile taşınan mal miktarı 957 milyon tondan 3678 milyon tona çıktı. Karayollarındaki gelişme, motorlu taşıt araçlarının artan oranda ithaline; giderek yerli üretimine de gerekli zemini hazırladı. Bunun yanı sıra enerji bileşimi içinde petrolün ağırlığı daha çok arttı. Karayolları ve petrolün ileride Türkiye kapitalizminin darboğaza girmesinde önemli rolü olan iki sağlıksız tercih olduğu anlaşılacak, ama "vakit çok geç" olacaktır.

Karayollarının demiryollarına paralel yapılması, 1950 sonrası üvey evlat durumuna getirilen demiryollarının karayoluyla rekabet edemez duruma gelmesinde önemli bir etkendi.

Doğu'da 1930'lu ve 1940'lı yıllarda başlayan demiryolu yapımı 1950'lerde devam ederken bir yandan da yoğun bir karayolu yapımı başladı. 1947'de Bingöl-Genç'e uzanan demiryolunun yapımı 1950'lerde de sürdü ve 1955'de 108 kilometrelik demiryolu yapımı tamamlanarak Muş'a ulaşıldı. Aynı demiryolu 1965'te de Tatvan'a varacaktı. Böylece

demiryoluyla ülkenin bir ucunu diğer ucuna bağlama süreci tamamlanmıştı.

Aynı dönemde karayolu yapımı da bütün hızıyla sürdü. 1952-57 arasında Karayolları, Doğu'ya 6 bin 800 kilometrelik yol yapmayı planlamış ve 175 milyon liralık ödenek ayırmıştı. Yolların, Diyarbakır, Erzurum, Kars, Malatya, Elazığ gibi pazara daha fazla açılma potansiyeli olan merkezlerde yoğunlaştığı dikkati çekiyordu.

Ayrıca, Urfa, Mardin, Diyarbakır illerinin Gaziantep üzerinden Akdeniz ile bağlantısını kolaylaştıracak Fırat Irmağı üstündeki Birecik Köprüsü'nün 1958'de faaliyete geçmesi, bölgenin ulaşım olanaklarında yeni bir atılım oldu.

Karayolu yapımıyla birlikte bölgede işgücü ve mal dolaşımını artırıp hızlandıracak motorlu kara taşıtı parkında da hızlı bir artış oldu. Nitekim 1938'de 366 olan bölgedeki kamyon sayısının, 1946'da 444'e, 1955'de yüzde 529 artışla 2795'e, 1962'de ise yüzde 107 artışla 5790'a çıkmasındaki hız dikkat çekicidir.

Devletin sulama ve ulaşım yatırımlarının artmasının yanında 1950'ler, Türkiye tarımında makineleşmenin ivme kazandığı bir dönemdi. 1962'ye gelindiğinde ülkedeki traktör sayısı 43 bin 747 olarak saptanmıştı. Ancak Doğu illerinin payı 2 bin dolayındaydı. Başka bir ifadeyle, Türkiye'deki her 100 traktörden ancak 5'i Doğu'daydı. Bölgedeki traktörler de Urfa (437), Kars (281), Mardin (220), Elazığ (174), Diyarbakır (162) ve Malatya (138)'de yoğunlaşmıştı.

Diğer tarımsal tekniklerin ve kolaylıkların da itmesiyle 1950'lerden 1960'lara Türkiye'deki ekim alanları, yüzde 78'lik artışla, 8.4 milyon hektardan 15 milyon hektara yaklaştı. Doğu'nun ekim alanlarında da yüzde 127 artış görüldü. 1950'de 1 milyon 45 bin hektar olan Doğu illerinin ekili toprakları, 1960-62 yıllarında 2 milyon 373 bin hektara çıktı.

Bu dönemde bölgenin ekili topraklarının Türkiye toplamı içindeki payı yüzde 12.4'ten yüzde 15.8'e kadar yükseldi. Ekili alanı en çok artan iller arasında Urfa, Mardin, Ağrı ve Van dikkat çekiciydi.

1950'de 6 milyon tona yaklaşan Türkiye tahıl üretiminde Doğu'nun payı yüzde 14.2 idi. 1960-62 Türkiye tahıl üretimi ortalaması 14.2 milyon tona çıkarken Doğu'nun payı yüzde 15.8 oldu. Bu, 1950'li yıllarda Doğu illerinin tahıl üretimindeki paylarını küçük de olsa artırdıkları anlamına gelir.

Tahıl üretimindeki artış bazı illerde ekim alanı artışıyla paralellik gösterirken bazı illerde de ekim alanlarının artmasına karşılık tahıl üretiminin sınırlı olduğu görülüyor. Birinci türe örnek olarak Urfa, Mardin, Diyarbakır, Malatya, Elazığ örnek gösterilebilir. Buna karşılık tahıl üretimi ekim alanı genişlemesiyle doğru orantılı olmayan iller arasında Ağrı, Kars, Erzincan, Van sayılabilir. Bu illerin 1962 traktör parkında hatırı sayılır yer almalarına karşın üretimdeki paylarının gerilemiş olması, traktörün taşımacılık gibi tarım dışı amaçla kullanılmış olması ihtimalini akla getiriyor.

Özetlemek gerekirse, 1950-60 dönemi Türkiye genelindeki eğilime paralel olarak, Doğu'da ekim alanlarının genişlediği ve tahıl üretiminde (yine Türkiye eğilimine paralel olarak ve hatta ortalamanın üstünde) hızlı artışların yaşandığı yıllardı.

Bu arada Doğu'nun ilk üniversitesi de 1957'de Erzurum'da kuruldu. Atatürk Üniversitesi, ilk elde bölge tarımına ve hayvancılığına katkıda bulunacak fakültelere bünyesinde yer verdi.

Aslında Doğu'da bir üniversite kurulması fikri Atatürk'e aitti. 1 Kasım 1937'de TBMM'de yaptığı konuşmasında, ilk kez, Doğu'da bir üniversite kurulması fikrini ortaya attı. Atatürk bu konuşmasında şöyle diyordu: "Memleketi şimdilik üç büyük kültür bölgesi halinde mütalaa ederek Garp bölgesi için İstanbul Üniversitesi'nde başlanmış olan İslahat Programı'm daha radikal bir tarzda tatbik ederek; Cumhuriyete cidden modern bir üniversite kazandırmak; merkez bölgesi için, Ankara Üniversitesi'ni az zamanda kurmak lazımdır. Ve Doğu Bölgesi için Van Gölü sahillerinin en güzel bir yerinde, her şubeden ilkokullarıyla ve nihayet üniversiteyle modern bir kültür şehri yaratmak için şimdiden fiilîyata geçilmelidir" (Söylev ve Demeçler... s. 386).

Doğu'da üniversite kurulması konusu bir süre sonra, 1950'lerde, DP'nin hükümet programında yer aldı. Çalışmalar 1957'de sonuçlandı ve Erzurum'da Atatürk Üniversitesi'nin kuruluşu tamamlandı.

Atatürk'ün daha çok "kültürel" işlev yüklediği Doğu'daki Üniversite, 1950'lerin "kalkınmacı" ortamında

“ekonomik gelişmeye katkıda bulunma” fonksiyonuyla ele alınmıştı. Üniversite'nin kuruluş kanunu gerekçesinde Üniversite'nin, “yörenin sosyal, ekonomik ve teknik ihtiyaçlarını, el değmemiş enerji kaynaklarını, tarımını, madenlerini, öğretim ve araştırma konusu olarak alacağı” ifade ediliyordu.

Üniversite'nin kuruluşu ile ilgili çalışmalar sırasında ABD'nin Nebraska Üniversitesi ile işbirliği yapılmış ve AID Programı çerçevesinde birçok öğretim elemanının yurtdışında eğitilmesi ve aynı zamanda çok sayıda ABD'li öğretim üyesinin Üniversite'de görevlendirilmesi sağlanmıştı. Üniversite, 1958-59 öğretim yılında iki fakülte (Fen Edebiyat-Ziraat), 16'sı öğretim üyesi olmak üzere toplam 78 öğretim elemanı ve 132 öğrenci ile faaliyetlerine başlamıştı.

Elektrik, Petrol ve Sanayi

1950 sonrasında Doğu Anadolu'da tarım dışı sektörlerde de kapitalistleşme hızlandı. Devlet, elektrik üretimi için Doğu'daki nehirlerden yararlanıp hidroelektrik santralleri kurmanın yanı sıra Ergani Bakır ve Guleman Krom İşletmeleri'nde genişletme çalışmalarına gitti. Keban'da 19. yüzyılda ilkel yöntemlerle işletilen Keban Simli Kurşun İşletmesi de 1952'de faaliyete geçirildi. Ayrıca, petrol sahaları hem yerli hem yabancı firmalara açıldı. Devlet enerji, maden, petrol faaliyetlerinin dışında 1930'lu ve 1940'lı yıllarda olduğu gibi, 1950'lerde de çeşitli devlet işletmeleri kurarak kapitalist gelişmeye öncülük etti.

Güneydoğu'da petrol faaliyetleri 19. yüzyıla kadar uzamakla beraber ilk ciddi aramalara Maden Tetkik Araştırma

Enstitüsü (MTA), 1930'larda başlamıştı. 1940'larda çalışmalar yoğunlaşırken sondaj işlemleri de artırıldı. Alınan sonuçların umut verici olması üzerine Siirt-Raman alanı 1951'de işletmeye açıldı. Bunu, Garzan'ın işletmeye açılması izledi. Bu arada 1954'te Amerikalı bir uzman olan MaxBall'a hazırlatılan bir taslak yasalaştırılmış ve Petrol Yasası çıkarılmıştı. Yasa, yabancı petrol şirketlerine geniş hareket alanı sağlıyordu. 1950'lerin sonlarına doğru, petrol arama ve üretme çalışmaları hızlandı. 1958'de Germik'te (Siirt) TPAO, Kâhta'da (Adıyaman) AmericanOverseas Şirketi petrol buldu. Yabancı şirketlerin petrol üretimi 1960'larda hız kazandı. Mobil, 1962'de Batı Raman ve Silivkan'da, 1964'te Selmo (Siirt)'da petrol buldu. Shell, arama çalışmalarını Diyarbakır yöresinde yoğunlaştırdı. 1961'de Kayaköy, 1963'te Kürkan, 1964'te Baykan ve Batı Kayaköy'de petrole ulaşıldı. Bir devlet kuruluşu olan TPAO ise petrol aramalarını Siirt'te yoğunlaştırdı ve 1961'de Mağrib, Batı Raman ve Kurtalan'da, 1962'de Bada-1'de, 1963'te Çelikli'de petrol buldu.

Siirt'in Raman ve Garzan alanlarında 1946'da 544 ton olan üretim, 1950'de 18 bin, 1954'te 58 bin tona yükseldi. 1958'de Germik bölgesinin faaliyete geçmesiyle üretim 330 bin tona ulaştı.

1960'larda yabancı petrol şirketlerinin katılımıyla Siirt bölgesinde ve Türkiye'de petrol üretimi çok hızlı bir artış gösterdi ve 1964'te Türkiye'nin ham petrol üretimi 922 bin tona yaklaştı. Bunun yüzde 68'ini TPAO, yüzde 17'sini Mobil, yüzde 11'ini Shell gerçekleştiriyordu. Shell, Diyarbakır; diğerleri ise Siirt bölgesinde yoğunlaşmışlardı.

Siirt bölgesinde petrol üretiminin hızla artması, rafineri kurmanın şartlarını da yarattı. Ancak, ham petrolü işleyecek rafineriyi kuran yine devlet olurken yabancı petrol şirketleri bundan uzak durdular. Yabancılar rafinerilerini 1962'de Mersin'de, ATAŞ Rafinerisi adı altında kurdular. Mobil, BP, Shell ortaklığı olan ATAŞ, hem Güneydoğu'dan çıkarılan petrolü, hem de çoğu S. Arabistan'dan olmak üzere ithal ham petrolü Mersin'de işliyordu. Batman Rafinerisi'nin kuruluş öyküsü de şöyleydi:

İstanbul Beykoz'da "Türkiye Neft Sanayi A.Ş." adıyla Yaşva Biraderlerce kurulan Türkiye'nin tek tasfiyehanesi, 1934'te bazı vergi sorunları nedeniyle kapatılınca MTA tarafından satın alınmış ve donanımı, petrol arama faaliyetlerinin sürdürüldüğü Raman'a taşınmıştı. Ancak deneme üretimine olanak veren bu tasfiyehanenin yerine modern bir rafineri kurulması 1950'lerde gündeme gelmişti. 1953'te AmericanRalp M. Parsons Şirketi'ne ihale edilen Batman Rafinerisi, 1955 ortalarında deneme üretimine geçti. Rafineriye ham petrol, Raman'dan 23 km'lik, Garzan'dan 35 km'lik çelik borularla taşınıyordu. 15 Doğu ilinin ihtiyacını karşılayacak şekilde planlanan rafineri, Doğu'da tüketilen benzini ürettiği gibi Doğu'ya çalışan lokomotiflerin, yöredeki şeker fabrikalarının yakıt ihtiyacını karşılıyordu. Rafineride üretilen asfalt da hızlanan karayolu yapımında kullanılıyordu. 1956'da Batman Rafinerisi'nde 525 bin ton benzin, 16 bin ton motorin, 51 bin ton asfalt, 138 bin ton fueloil üretilmişti. Rafinerinin işletmeye açılmasından 3-4 yıl sonra bölgedeki ham petrol üretimine hız verildi ve rafinerinin kapasitesi genişletildi.

1962'de Rafineri yılda 615 bin ton ham petrol üretecek kapasitedeydi. Bu genişleme, ileriki yıllarda da sürecek ve 1972'de Batman Rafinerisi, yılda 1.1 milyon ton ham petrol işleyecek güce ulaşacaktı.

Batman'daki rafineri, kentte olağanüstü bir gelişmeye yolaçtı. 1957'de ilçe yapılan Batman'da kent nüfusu 1960-1970 arasında 3.5 kat artış gösterdi. 1980'de ise 1960'a göre nüfus artışı yüzde 595'e ulaştı.

1950'lerde Doğu'da sanayi yatırımları, önceki dönemde olduğu gibi devletin kurduğu yeni fabrikalarla gerçekleşti. Bu yatırımlarda, çok partili sistemin getirdiği "popülizm" in etkisi ağırlıktaydı.

1950-1960 Demokrat Parti döneminde devletçe kurulan 40 dolayındaki sanayi işletmesinin biri İstanbul'da, üçü Ankara'da, geri kalanları da siyasal ağırlığı olan iller ve ilçeler arasında pay edilmişti. "Örneğin şeker ve çimento gibi hammaddeye yakınlığın çok önemli olduğu sanayilerde, siyasal amaçlarla, hammaddenin hiç bulunmadığı yöreler, kuruluş yeri olarak seçilebilmiştir" (Tokgöz, s. 53).

DP iktidarının Başbakanı Menderes'in, "her ile bir fabrika" vaadiyle, çimento fabrikaları optimal kapasitelerinin çok altında birimler halinde, özellikle DP'nin kalesi olarak bilinen illere dağıtıldı. "Optimal kapasite 250-300 bin ton/yıl iken, kurulan çimento fabrikalarının kapasitelerinin 85-125 bin ton/yıl olduğu ve aralarında 240-300 km. uzaklık olması gereken kuruluşların 100 km'ye kadar birbirine yakın kurulduğu görülür: Manisa, İzmir, Söke fabrikaları gibi... Genel olarak kapasiteler gerekenden küçük tutulmuş; Batı

Anadolu fabrikaları birbirine çok yakın, buna karşın Doğu Anadolu'da çok uzak tesis olunmuştur" (Ölçen, s. 104).

Bu dönemde Doğu da, şeker fabrikaları furyasından nasiplenecekti. 1956'da Malatya, Erzincan, Erzurum ve Elazığ'da şeker fabrikaları işletmeye açıldı. Malatya'daki fabrika günde 1800 ton, diğerlerinin herbiri de günde 1200 ton pancar işleyecek kapasitedeydiler. Fabrikaların her biri ortalama 750 kişi istihdam ediyordu.

Şeker fabrikalarının dışında hayvancılık potansiyeli yüksek Erzurum'a, Yem Fabrikası ve Et Balık Kombinası kuruldu. Diyarbakır'da da Yün Yapağı fabrikası inşa edildi.

Demokrat Parti ve Doğu

Doğu'ya bu sanayi kuruluşlarının inşasında, bölgede, özellikle bazı illerde Demokrat Parti'ye kayışın etkisi vardı. DP, 1950 ve 1954 seçimlerinde Urfa, Diyarbakır, Erzurum, Siirt, Ağrı gibi illerde seçmen üstünlüğüne sahipti. 1950'de Doğu illerinden CHP 36 milletvekili çıkarırken DP'nin milletvekili sayısı 44'e ulaşmıştı. 1954 seçimlerinde bu fark 30'a 60 şeklinde DP lehine sonuçlanacaktı. DP'nin "çöküş dönemi" sayılan 1957'de ise CHP 60 milletvekili çıkarırken DP'nin milletvekili sayısı 29'a düşmüştü.

DP'nin Doğu'da dikkat çekici bir ağırlığa sahip olmasının bir nedeni, tek parti iktidarına duyulan tepki ile ilgiliydi. Gerek Kürt ayaklanmaları sırasında gerekse İkinci Dünya Savaşı yıllarında Doğu insanı önemli baskılara maruz kalmıştı. DP'nin "yeter, söz milletin" sloganı tüm Türkiye'de olduğu gibi Doğu'da da tuttu. Özellikle DP'nin Doğu'da ya-

şanan bazı haksızlıkların hesabını sorması bölgede sempati ile karşılandı. Örneğin tarihe “Özalp Olayı” ya da “Muğlalı Olayı” adıyla geçen olayın hesabını sormak, DP'ye büyük puan kazandırdı. Olay şuydu: II. Dünya Savaşı sırasında darlığı çekilen bazı maddeler dolayısıyla sınır bölgelerinde kaçakçılık olayları artmıştı. Bölgedeki Kürt aşiretlerle jandarma arasında sık sık çatışmaya yol açan bu olaylardan biri de Van'ın Özalp ilçesinde patlak verdi. Bir bölümü İran topraklarında yaşayan Milan aşiretinin Temmuz 1943'te büyük bir hayvan sürüsünü gasbettiği ve İran'a kaçırdığı ihbar edilmişti. Jandarma birlikleri kaçakçıları yakalayamadılar. Ardından aşiretin Özalp'ta yaşayan 40 mensubu gözaltına alındı. Mahkeme sadece 5 kişiyi tutuklayıp geri kalanları salıverdi. Ancak Özalp'e gelen 3. Ordu Komutanı Orjeneral Mustafa Muğlalı'nın emriyle 33 köylü sorgulanmak üzere iki asteğmenin komutasındaki bir askeri birliğe teslim edildi. Köylüler sınıra yakın bir yerde kurşuna dizildi. Daha sonra hazırlanan tutanakta da kaçmaya çalışırken dur ihtarına uymadıkları için vuruldukları ifade edildi. Olaydan yaralı olarak kurtulan bir köylü, durumu ilgili makamlara bildirdi. Ancak başvurulardan sonuç alınamadı.

DP'nin etkili bir muhalefet olarak mecliste yer almasının ardından olay yeniden gündeme geldi. TBMM Başkanlığı'na verilen bir soru önergesiyle olayla ilgili asker ve sivil yöneticiler hakkında soruşturma açıldı. Bütün sanıkların Genelkurmay Askeri Mahkemesi'nde tutuklu olarak yargılandığı davada kurşuna dizme emrini kendisinin verdiğini söyleyen Muğlalı, 2 Mart 1950'de ölüm, ardından da 20 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Ama Askeri Yargıtay ka-

rarı bozdu. Muğlalı yeniden yargı önüne çıkamadan 11 Aralık 1951'de hapiste öldü. Sonraki yıllarda da Özalp olayı ile ilgili bakanlar hakkında soruşturma açtırma girişimleri, çıkan genel af nedeniyle işleme konmadı.

DP'yi Doğu'da başarılı kılan etmenlerden biri de büyük toprak sahiplerine ve ticaret burjuvazisine dayanan yapısıydı. Doğu'nun toprak dağılımında en adaletsiz bölge olduğu biliniyordu. Özellikle Güneydoğu illerinde köyler şahıs, aile, sülale malı olabiliyordu. Bu sahiplik, köyde yaşayan ya da büyük toprak sahibine bağlı yaşayan köylünün politik tercihini etkileme, hatta belirleme hakkını da ağaya veriyordu. Büyük toprak sahibini ikna eden parti, yöreden "tulum oy" çıkarmayı da garanti ediyordu.

1960'larda yapılan Köy Envanter Etüdüleri, büyük toprak mülkiyetinin açıkça gözlemlendiği illerde, birçok köyün aile, kişi ya da sülaleye ait olduğunu saptıyordu. Bunlardan Diyarbakır'da 663 köyden 70'inin, aile ya da sülale malı olduğu belirlenmişti. 1960'da Urfa'dan 664 köyden 51'inin şahıs, 40'ının aile, 32'sinin sülale mülkü olduğu belirlenmişti.

Siirt'te 11'i şahıs, 17'si aile, 4'ü sülale malı olmak üzere 32 sahipli köy saptanmıştı.

Van Merkez ve Özalp'te 4'er, Erciş'te de 3 köyün şahıs malı olduğu görülmüştü.

Daha parti kurulmadan, ileride DP'nin yönetimini üstlenecek olan Adnan Menderes, Emin Sazak gibi milletvekilleri, ilk kavgalarını Toprak Kanunu dolayısıyla vermişlerdi. Parti kurulduktan sonra da, yaptıkları programın öngördüğü iktisat

politikası, tamamen bu sınıfların çıkarına uygundu. “Program, tarım sektörüne öncelik tanınacağını ve özel teşebbüsün esas kabul edileceğini müjdeliyordu. Memleket ekonomisi içinde tarıma öncelik vermesi demek, büyük toprak sahiplerinin geniş ölçüde kredi, teçhizat, ucuz tohumluk ve uygun zirai fiyatlardan yararlanması demektir.” (Eroğul, s. 59)

DP'nin yükseliş dönemi sayılan 1950 ve 1954 seçimlerinde, Doğu'da en çok milletvekilini Diyarbakır, Urfa, Mardin, Siirt gibi büyük toprak sahipliğinin görüldüğü illerden çıkarması sürpriz değildi.

DP'nin ilk iktidar yıllarında Türkiye milli geliri yıllık yüzde 15 arttı ve 1950-54 arası milli gelir artışı yüzde 38.9 gibi çok büyük oranlara ulaştı. İleriki yıllarda büyümenin yüzde 7 dolayında kaldığı anımsanırsa, bu yılların büyüme hızı daha iyi anlaşılabilir. Büyümenin lokomotifi tarımdı. Tarım alanları genişletilmiş, bunun için devlet arazileri köylülere dağıtılmış, meralar ekim alanı haline getirilmişti. Tarıma traktörün girişi verimliliği büyük ölçüde artırmıştı. Diğer tarım araçları için de Ziraat Bankası önemli kolaylıklar sağlamıştı. Silo yapımı, yüksek taban fiyatları, sulama olanakları, karayolu, liman inşaatları büyümeyi hazırlayan başlıca koşullardı. Bunlara ek olarak hava şartlarının uygun geçmesi ve Kore Savaşı nedeniyle tahıla talebin yüksek olması, üretim ve ihraç olanaklarını da genişletmişti.

Savaş yıllarında mutlak yaşam standartları belirgin biçimde düşen tahıl üreticisi kesim, 1950'li yıllarda, özellikle tarım için sağlanan kolaylıkların yarattığı rant artırıcı etkilerle, gelir dağılımından payına düşeni artırdı. Ülke geneli için geçer-

li olan bu durum, Doğu için değişmedi. Ekim alanlarını ve tahıl üretimini artıran Doğu'nun tarım kesimi, gelişen ulaşım, sulama ve mekanizasyon yatırımlarını da değerlendirerek daha çok pazar için üreten, bunun için sürekli ücretli emek çalıştıran, kapitalistleşen bir yapıya doğru yöneldi.

DP'nin Türkiye genelinde olduğu gibi Doğu'da 1950'lerin ilk yarısında gösterdiği tırmanış, 1950'lerin ikinci yarısında yerini inişe bıraktı. 1954 genel seçimlerinde Doğu'dan 60 milletvekiliyle CHP'nin bir kat fazlası milletvekili çıkaran DP'nin, 1957 seçimleri sonucunda Doğu'dan 29 milletvekili vardı. Urfa, Mardin, Erzincan gibi iller 1954 seçimlerinde destekledikleri DP'den 1957'de vazgeçmiş görünüyorlardı.

DP'nin bu gerileyişinde tarımın 1950'lerin ikinci yarısında duraklama sürecine girmesi etkili olabilirdi.

1954-61 dönemi, kendisinden önceki ve sonraki dönemlere göre milli gelir büyüme hızının belirgin bir biçimde düştüğü yılları içerir. Milli gelirin yıllık büyüme oranlarının ortalaması, bu dönem için yüzde 3.7'dir. Nüfus artışı hızının üstündeki bu oran, savaş sonrasında yüksek büyüme oranına alışan ekonomi için "duraklama" anlamını taşıyordu. Ancak artık ekonomi ithal girdilere bağımlı hale gelmişti. İthalat yapılamadıkça büyüme duracaktı. O nedenle döviz girişleri yaşamsal önem kazanacaktı. 1954-61 döneminde sanayide yıllık büyüme hızı yüzde 4.3'e ulaşırken tarımdaki büyüme yüzde 1.8 ile sınırlı kalacaktı. Tarımda, dolayısıyla tarımın ağırlık taşıdığı Doğu'da, DP'den uzaklaşmada bu düşük büyüme etkili olmuştu.

Yine de 1950'ler boyunca, tarihinde görülmedik hareketliliği ve canlılığı yaşayan Doğu tarımında, toprakta toplulaşma ve topraksız köylü oranı arttı. Bu süreç, kırdan kente göçü hızlandırdı ve ücretli emek kullanımını hareketlendirdi.

Kapitalistleşme sürecinin bu belirtilerini sayılarla ifade etmek gerekirse şunlar söylenebilir: Gerek tarıma makinenin girişi, gerekse toprakların ağalarca zaptı ya da miras yoluyla küçülünce ağaya satılması gibi faktörlerin etkisiyle, 1950'lerden 1960'lara topraksız köylü oranı büyük artış gösterdi. Türkiye genelinde topraksız aile oranı, 1950 başında yüzde 6 iken 1960'larda yüzde 31'e çıktı. Diyarbakır, Urfa gibi toprak dağılımının eşitlikten en uzak olduğu bölgelerde topraksızlar, toplam ailelerin yüzde 50'sinin üstündeydi.

1950 sonrasında köylülükte farklılaşma artıp topraksızlar çoğalırken, kentler de canlı ve dinamik bir sürece girdi. Savaşın hemen ardından serbestleştirilen ithalatla birlikte bir dizi dayanıklı, dayanıksız tüketim malı kentlerin mağazalarını istila etti. İthalatçılar, hızla bayilikler, bölge temsilcilikleri kurarak Anadolu'nun ulaşabildikleri her kentine bu malları satma yolu aradılar. Yeni kurulan özel bankalar çok şubeliliğe geçişle birlikte kentleri banka şubeleriyle donattılar. Kırdan kente göçle beraber, hızlı bir konut yapımı ve ona malzeme satan nalbur dükkanlarının sayısı çoğaldı.

Türkiye genelinde gözlenen kırdan kente göç olayı, Doğu'da, yer yer Türkiye ortalamasının üstüne çıktı. Kentli nüfustaki yıllık artışlar, 1950-55 döneminde Türkiye'de

yıllık binde 55.6 iken Diyarbakır'da binde 62.5, Elazığ'da binde 68.7, Erzurum'da binde 70.9, Kars'ta binde 80'di.

1950-55 döneminde Türkiye genelindeki kentleşme hızının gerisinde kalanlar Urfa, Van, Mardin, Erzincan, Hakkari, Tunceli illeriydi. Ancak bunlar içinde de Urfa ve Mardin, tarihsel olarak kent nüfusunun zaten görece yüksek olduğu illerdi.

Buna karşılık 1955-1960 dönemi, bir önceki dönemin kentleşme hızının sürmediğini, kentli nüfusta artışın yavaşladığını ortaya koyuyordu. 1955-60'da kentli nüfus artışının Türkiye ortalamasını aştığı iller, Malatya, Elazığ, Siirt, Erzincan, Van, Hakkari ve Tunceli oldu. Doğu'daki kentlerde, kırdan gelen nüfusu emebilecek boyutta ekonomik faaliyetin olmaması, 1950-55 dönemindeki kentleşme hızının yavaşlamasında en önemli etkeni oluştururken bölge dışına göçler de hızlandı.

1950'li yıllar boyunca kırsal kesiminden kent merkezlerine göç hızlanırken, kentin, kırdan gelen nüfusu istihdam edememesi bölgeden Batı illerine, ağırlıkla da İstanbul'a göçü hızlandırdı. Bir süre sonra, özellikle 1960'larda, bu nüfusun bir kısmı "Alamancılar" safına katılarak yurt dışına göçtü. Kars, Erzurum, Erzincan, yurt dışına en çok göç veren Doğu illeriydi.

Bölgeden işgücü göçüne eşlik eden bir zenginlik de sermaye göçüydü. 1950'li yılların "bolluk" konjonktüründen tarım ve ticaret kesiminin sağladığı sermaye birikimi, bölgede sanayi yatırımlarına dönüşmedi. Oysa özel sektör için sanayi artık kârlı bir alan haline gelmişti. Başını ABD'nin

çektığı uluslararası odaklar, Türkiye'de özel sermayenin artık sanayiye girmesi gerektiğini belirtiyor, bunun için de çeşitli kolaylıklar sağlıyorlardı. Dünya Bankası'nın TSKB aracılığıyla kullandığı elverişli krediler buna bir örnekti. Bunun yanısıra banka kredi faizlerinin, döviz kurunun düşük tutulması, gümrük duvarlarının yükseltilmesi sanayiye büyük kârlar sağlanabilecek bir atmosfer sunuyordu. Ancak bu sanayi de yine ağırlıkla ABD ve AET'den gelen firmaların öncülüğünde geliştirildi. Bunlar da yatırım yeri olarak Batı'yı, özellikle de İstanbul'u tercih ettiler. Yabancı firmalar içinde Doğu'ya gelenler, ham petrol aramak ve üretmek için gelen BP, Shell ve Mobil'di. Bunlar da ham petrolü Mersin'deki rafineride işliyorlardı.

Doğu'da sermayesini sanayiye yatıracak büyüklüğe ulaştıran yöre sermayedarları, yatırım yeri olarak Doğu'yu değil, yine Batı'yı seçtiler. Böylece İstanbul'da Elazığlı, Urfalı, Malatyalı, Diyarbakırlı, Erzurumlu işadamları boy göstermeye başladı. Kimisi sanayi, kimisi inşaat, kimisi dış ticaret ya da toptan ticaret alanlarında faaliyet göstermeye başladılar. Bunlar içinde, Doğu ile bağlarını tamamen koparanlar olduğu gibi, bağlarını koruyanlara da rastlandı. Büyük firmaların bayilik, bölge temsilciliği gibi dağıtım halkalarını kentlerinde kurdular, İstanbul'da üretilen ya da ithal edilen sanayi mallarının Doğu'da satışından ortaya çıkan ticaret kârını elde tutmaya gayret ettiler. Siyasi partilere girerek milletvekili oldular. İktidar olmanın nimetlerinden faydalandılar.

Bu arada sanayiye devletçe yapılan yatırımların niteliği de yörede yan sanayi, bağlantılı sanayi türünden yan faali-

yetlerin gelişmesine olanak tanımadı. Malatya'daki dokuma, Diyarbakır'daki yün-yapağı fabrikaları ya da Tekel'in içki-sigara fabrikaları veya Elazığ, Erzincan, Erzurum, Malatya'da kurulan şeker fabrikaları, daha sonraki dönemde kurulan et-balık kombinaları, süt fabrikaları, çimento fabrikaları... Bunların hemen hiçbiri, yörede çevre sanayilerin oluşmasına, nitelikli işgücü yaratarak onların bağımsız atölyeler, yan sanayiler kurmalarına olanak sağlayacak tesisler değildi. Maden, petrol ve elektrik santralleri için de aynı şey söylenebilirdi.

Oysa bazı kentlerde devlet fabrikalarının hem yöre işgücünü eğittiği hem de kentte belli büyüklükte bir sanayinin filizlenmesine ortam yarattığı görülmüştü. Eskişehir bunlardan biri sayılırdı. Berlin-Bağdat Demiryolu'nun yapımı sırasında 1894'te Eskişehir'de kurulan "Bakım ve Revizyon Atelyesi (eski adıyla Cer atölyesi)", demiryolu 1924'te devletleştirildikten sonra montaj atölyesi, kazanhane, çarkhane, marangozevi gibi birimlerin eklenmesiyle genişletildi. Kuruluşun bünyesinde çırak okulları da vardı ve burarlarda yetişen nitelikli işgücü, bağımsız işyeri kurarak yaratıcı-üretici çalışmanın çeşitli örneklerini verebilmişlerdi.

Aynı şekilde Adapazarı'nda kurulan Vagon Fabrikası ile Türkiye Zirai Donatım Kurumu'nun işletmesi de yöreye benzeri katkılar sağlamıştı.

Öte yandan, İstanbul'a karargahını kurmuş özel sektör için Doğu ne bu dönemde ne de sonra, yatırım sahası olamadı. Bunun nedenlerini de en güzel şekilde "İmparator" Vehbi Koç, 1965 yılında Erzurum'da Atatürk Üniversitesi'nde

yaptığı bir konuşmada şöyle ifade ediyordu; “Bugün Doğu bölgemizde devletin kurduğu endüstriye kıyasla özel sektörün kurduğu endüstri çok küçüktür... Türkiye’de devlet, kâr ve zarara bakmadan, bazı mülahazalarla memleketin çeşitli yerlerinde endüstri kurmuştur. Özel sektör ancak ekonomik yönden faydalı gördüğü yerlerde endüstri kurar ve sermayesini verimli sahalara yatırır.”

Doğu’ya neden yatırım yapmadıkları sorusunun yanıtını bu kadar net biçimde ortaya koyan Koç, Erzurum veya Diyarbakır’da yatırıma niyetlenmenin karşı karşıya bırakacağı sorunlara da diplomatça parmak basıyordu. Şöyle konuşuyordu Koç, “Bugün Erzurum veya Diyarbakır’da endüstri kurmak için özel sektörün dikkat etmesi ve araması gereken birkaç hususu sayacağım. İşçi temini ve ücretler, elektrik ve su temini ve bedeli, fabrikanın işleyeceği ham madde ve malzemenin temini, mamulün satışı ve nakliye ücretleri, arsa ve inşaat maliyeti, makine ve teçhizatın nakli, müdür ve memur gibi idareci ve yardımcılarının meskenleri ve maaşları ve çok önemli bir unsur olarak yardımcı endüstri. Hatta endüstrinin kurulacağı yerde muntazaman işleyen telefon, şehirlerarası muhaberat ve uçakların çalışması daha büyük rol oynar. Erzurum veya Diyarbakır’da kurulan bir fabrikada beklenmedik bir arıza olduğu takdirde, büyük şehirlerden parça ve uzman getirtilmesi için geçirilecek vaktin önemi çok büyüktür (Koç, s. 160-161).

* * *

Özetlemek gerekirse, 1950’lerde Türkiye kapitalizmi yeni bir patikada ilerledi. 1950 öncesinde devlet kapita-

lizminin başat olduğu süreç 1950'den itibaren uluslararası sermayenin belirleyiciliğindeki bir kapitalistleşme yoluna geçiş yaptı, devlet kapitalizmi bu sürece tabi ve onu destekleyen tarzda gelişti. Tarımda ticarileşmenin arttığı, kapitalist ilişkilerin geliştiği bu yıllarda sanayi kapitalizminin giderek tarımın önüne geçeceği bir süreç de başlamış oldu. Bu gelişme sürecinde belirleyici etken dış dinamiklerdi. Başını ABD'nin çektiği uluslararası sermayenin İkinci Dünya Savaşı'nın veri sonuçları üzerine bina ettiği uluslararası iş bölümünde, Türkiye'de tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi ve ihracı, tüketim malları üretiminden başlayan bir sanayileşmenin özel sektör eliyle geliştirilmesi hedef alındı. Bu dış dinamik belirleyiciliği, içeride "devletçilik" dönemi ve savaş yıllarının karaborsa koşullarında palazlanmış "iç sermaye"nin eğilimlerine de denk düştü.

Bu süreç, Doğu'daki kapitalizm öncesi yapılarda da belli çözümlere yol açacak etkilere sahipti. 1930'larda başlayan demiryolu ağının 1950'lerde sürmesi, buna karayollarının eşlik etmesi, Doğu tarım ve hayvancılığında pazar için üretimi artırdı. Ekim alanlarının genişlemesiyle, bölgenin Türkiye tarımındaki yeri de genişledi. Pazara açılma, köylülükte farklılaşmayı hızlandırdı. Topraksız köylü oranı artarken bir kısım nüfus kentlere ve bölge dışına göçerek sanayileşen kentlerin işgücünü oluşturmaya başladı. Doğu tarımı yer yer kapitalist çiftliklerin ortaya çıktığı bir dönüşümü yaşamaya başladı. Yeni dönemde Doğu'nun doğal kaynakları işlenerek enerji ve maden üretimi de artırıldı. Devlet kapitalizmi, maden sektörüne yatırımını sürdürürken bölgenin akarsu potansiyeliyle Türkiye'nin batısında gelişen sa-

nayinin ihtiyacı elektriği üretecek santral yapımlarına hız verildi. 1930'lardaki bakır ve krom madeni işletmeciliğine, 1950'lerde petrol eklenirken bölge nehirleri üzerine kurulan santrallerle elektrik üretimi arttı. Çok partili yaşamın "popülist" politikalarından kısmetine dört şeker fabrikası düşen Doğu, başka devlet fabrikalarının da kurulmasıyla sanayide küçük de olsa bazı gelişmeler yaşadı.

Tarım ve ticaretle birlikte bölgede özel ellerde biriken sermayenin sanayiye yatırılması ise pek gözlenmedi. Sanayi Batı'da geliştiriliyordu ve bölge sermayesi de ya sanayi için İstanbul yolunu tuttu ya da ilindeki ticaret, emlak sektörlerinde yer aldı. Bayilikler, temsilcilikler olarak İstanbul'daki sanayicilerle bağlantı kurdu. Hızlanan kentleşme sürecinde konut, otel, işhanı yapımına yöneldi. Yöredeki kamu inşaatlarının müteahhidi oldu. Doğu, Batı'ya tarım ürünleri ve hayvan satıyor; Batı'da üretilen ya da ithal edilen sanayi mallarını tüketiyordu. Doğu'nun akarsuları, madeni ve petrolü de devlet işletmeleri ve yabancı şirketlerce işletiliyordu.

1960-1980 Döneminde Doğu: Uçurum Derinleşiyor

1960'lardan 1970'lerin ortalarına kadar olan dönem, Türkiye ekonomisinde "büyüme" yıllarıydı. 1960'larda gerçekleştirilen yüksek büyüme hızları 1970'lerin ilk yarısındaki bir "geçiş" döneminden sonra 1970'lerin ikinci yarısında yerini, büyüme hızının sıfırlandığı, hatta negatifleştiği "bunalım" yıllarına bırakmış, bunu da "24 Ocak+12 Eylül" ekonomik ve politik operasyonlarını içeren 1980'lerin "kemer sıkma" dönemi izlemişti.

Doğu Anadolu, Türkiye ekonomisinin geneldeki eğilimlerinden etkilendi. Büyüme dönemlerinde bölgenin yatırımlardan aldığı sınırlı pay bile bunalım yıllarında hissedilir biçimde azaldı. Büyüme yıllarında Doğu, yapılan yatırımlardan pek hissedilir değişimler sağlamadı. Bunda, yatırımların niteliğinin ağırlıkla "Batı'ya dönük" olması etkindi. Bölgeye, özellikle 1970'lerde "politik güdülerle" yapılan devletin sanayi yatırımlarının etkisi sınırlı oldu. Özetle, Doğu'nun Türkiye milli gelirinin oluşumundaki yeri ve önemi 1960'lardan 1980'lere dikkat çekici boyutta azaldı. Buna paralel olarak, yoksullaşma, işsizlik ve Batı'ya sermaye ve işgücü göçü de artarak sürdü. Böylece 1970'li ve 1980'li yıllar, Batı'da kapitalizmin gelişim hızının Doğu'yu çok geride bıraktığı, bölgelerarası dengesizliğin arttığı, bölgesel uçurumun derinleştiği bir dönem oldu.

Bu noktaya gelişin ayrıntılarına girmeden önce, 1960'ların başındaki Türkiye'nin genel panoramasını çizmek, iktidardakilerin Doğu'ya bakış açısını ve yaklaşımını anlamak açısından yararlı olabilir.

1960'lardan başlayarak, Türkiye ekonomisi yeni bir büyüme-genişleme sürecine girdi. Bu süreç "planlama" tabanında gelişti. 1963'den başlayarak üç tane "beş yıllık plan", yatırım politikaları üzerinde belirleyici oldu. Birinci Plan'ın açık tercihi "ithal ikameci sanayileşme" idi. Bu, belli tüketim kalıplarına hazır toplumun buzdolabı, çamaşır makinesi, radyo, teyp, elektrikli cihazlar, otomobil, televizyon, modern büro, mutfak eşyası vb. taleplerinin yurt içi üretimle karşılanması demektir. Başlangıçta montaj, giderek yerli katkı oranı artan tarzda kurulan bu sanayi, 1960'lı yıl-

ların dinamosu oldu. 1963-1977 döneminde imalat sanayiinin büyüme hızı yıllık yüzde 10'a yaklaşıyordu. Oysa aynı dönemde tarımdaki yıllık büyüme hızı yüzde 3.3 ile sınırlı kalacaktı.

Özel sermaye birikimi, 1950'li yılların "bolluk" ortamında artmıştı. 1960 sonrasında da, Koç, Sabancı, Eczacıbaşı, Yaşar, Çukurova gibi sermaye grupları, ya tek başlarına, ama çoğunlukla çokuluslu şirketlerle ortaklaşa kurdukları sanayilerle özel kesim sanayiinin sürükleyici gücü oldular. Gümrük duvarlarıyla korunan, ucuz kredi, düşük döviz kuru ve giderek genişleyen dev bir iç pazara dönük bu sanayi hızla büyüdü. Çoğu İstanbul'da olmak üzere Batı'daki belli merkezlerde toplanan sanayi, iç pazarın daha çok derinleşmesini hedef alacak, ürünlerini, Doğu'daki kentlere, kasabalara, hatta köylere kadar satmayı hedefleyecekti. Dolayısıyla ulaştırma olanakları arttıkça daha fazla kara taşıtı; elektrifikasyon arttıkça daha çok radyo, teyp, televizyon, elektrikli cihaz satma olanağı doğacaktı.

Özel sektörün önceleri dayanıksız tüketim malı dallarına, sonraları dayanıklı tüketim malı ve bazı ara mallara dönük bu yatırımlarına, devletin sanayi yatırımları eşlik edecekti. Devlet, daha çok, özel firmalara girdi sağlayan Petkim, Karadeniz Bakır, Ereğli Demir Çelik, Makina Kimya, Seka gibi tesislerin yapımını üstlendi. Bu KİT'ler, işletmelerini yine Batı'da özel sanayilerin yoğunlaştığı merkezlere yakın inşa ettiler, teknelci tarzda gelişen özel sanayiye destek oldular (Sönmez, 1982). Devlet, sanayinin dışında enerji, ulaşım, haberleşme yatırımlarıyla da sanayinin "altyapısal" sorunlarına dönük faaliyetlerde bulundu.

Bu çerçeve dahilinde Doğu'da gelişme yine ağırlıklı tarımla sınırlı kaldı. Madencilik ve enerjiye dönük devlet yatırımları da aslında Batı'daki sanayinin ihtiyaçlarını karşılamaya dönüktü. Nitekim 1970'lerin sonlarına gelindiğinde, bölgesel gelirde tarımın hakimiyeti değişmedi. 1978 verilerine göre Marmara ile Doğu'nun GSYİH'sında sektörlerin payı şöyleydi:

26 Sektörlerin GSYİH İçindeki Payı (1978, %)

	Doğu	Marmara
Tarım	46.2	7.9
Sanayi	10.5	33.7
İnşaat	6.4	4.5
Ticaret	7.0	20.0
Ulaştırana	6.6	9.4
Devlet Hiz.	12.6	7.7
Diğer	10.7	16.8
Toplam	100.0	100.0

Kaynak: E. Özötün, *Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası*, DİE Yayını, 1980'den hesaplandı.

Görüldüğü gibi 1970'lerin sonlarında Marmara bir sanayi, Doğu halâ bir tarım bölgesidir. Bölgelerarasında işbölümü, uzmanlaşma kesin hatlarla belirlenmiş gibidir. Doğu'da tarımın payı bazı illerde il hasılasının yüzde 60'ına kadar çıkıyordu. Örneğin 1978'de tarımın il GSYİH içindeki payı Adıyaman'da yüzde 61.2'yi, Muş'ta yüzde 65'i, Ağrı'da yüzde 58.5'u, Kars'ta yüzde 59.5'u, Urfa'da yüzde 54.8'i buluyordu.

Doğu'ya, "Türkiye'nin Çiftliği" gözüyle bakış, üstelik bunun gereklerinden uzak durma, bölgesel eşitsizliğin 1960-1980 döneminde de değişmemesi, hatta artması sonucunu yaratacağı.

Oysa 1960'ların başından itibaren, önceki hükümet programlarından farklı olarak “bölgesel dengesizlik” sorununa hemen her hükümet programında yer verilmişti. “Doğu'nun kalkınması için” ne gibi önlemlere yer verileceği hükümet programlarında ifade edilmeye başlanmıştı.

1960'ların hemen başında Birinci İnönü Hükümeti'nin programında konuyla ilgili olarak şöyle deniliyordu:

“... Muvazeneli gelişme ve sosyal adalet cihetinden ehemmiyetli gördüğümüz konulardan biri de memleketimizin çeşitli bölgeleri arasında iktisadi faaliyet hacmi ve gelir seviyesi bakımından mevcut olan büyük farkları ortadan kaldırmaya çalışmaktır... Eğitim politikamızda, memleketimizin az gelişmiş bölgeleriyle diğer bölgeleri arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmaya tedbirler, ehemmiyetle dikkate alınacaktır” (Tutanak Dergisi CD:1, C: 6, Sa: 150, 1972).

1963-1965 İkinci İnönü Hükümeti Programında da Doğu ile ilgili olarak şöyle deniliyordu: “Kalkınma Planında yer alan sosyal politikamız gelir dağılımındaki ve bölgelerarası kalkınmadaki aşırı ve adaletsiz farkların giderilmesine dayanır. Bu amaçla milli gelirin hızla artırılması ve artan milli gelirin, vergi politikası, kamu harcamaları, yatırımların teşviki suretiyle dargelirli vatandaşlarımıza, azgelişmiş bölgelerimize ve Doğu bölgelerimize öncelikle yöneltilmesine, böylelikle bölgeler arasındaki dengesizliğin giderilmesine çalışacağız” (Tutanak Dergisi, Dil, C: 24, s. 35).

1965'te kurulan Demirel Hükümeti'nin programında da aynı yaklaşımın hakim olduğu görülecekti. Programda şöyle deniliyordu: “... Yurdun birçok bölgelerinde, özellikle Doğu

ve Güneydoğu Anadolu'da, hayat ve yaşayış şartları bakımından büyük farklar mevcuttur. Fakir bölgelerde yaşayan halkımızın daha müreffeh hale getirilmesi, iş imkanlarına kavuşturulması, bu bölgelerde yapılacak alt yapı tesisleri ve sanayi yatırımlarının hızlandırılmasıyla mümkün olacaktır."

1960'ların Ortasında Doğu ve Türkiye

1960'ların ortalarında Doğu illerinden bazılarının, Sakarya, Bilecik, Edirne gibi Marmara Bölgesi'nin illerinden bile önde oldukları görülmüyordu. Ne var ki, hızlı büyüme yılları olan 1960'lar ve 1970'lerde, büyümenin lokomotifi sanayi, hem devlet, hem de özel sektör eliyle Doğu dışındaki illerde yoğunlaşacaktı. İleride görüleceği gibi, Doğu'nun Türkiye GSMH'si içinde 1965'te yüzde 10.39 olan payı azalacak ve Doğu illerinin sıralamadaki yerleri aşağıya doğru inecek, bölgesel uçurum da büyüyecekti.

Birinci Plan döneminde cari fiyatlarla yapılan 36.6 milyar TL'lik kamu yatırımlarından Doğu illeri yüzde 11.8'lik pay almıştı. Aynı dönemde Marmara Bölgesi'nin toplam kamu yatırımlarından aldığı pay da yüzde 11.7 idi. Başka bir ifadeyle, gelişmiş Marmara da, azgelişmiş Doğu kadar kamu yatırımlarından pay almıştı. Tek başına İstanbul'un aldığı pay yüzde 7.4'ü buluyordu. Bu durumda bölgesel dengesizliği azaltmak üzere kamu harcamalarının yönünün Doğu'ya kaydırılması gibi bir eğilimden söz edilemezdi.

Durum İkinci Plan'da da aynıydı. 1968-1972 dönemini içeren İkinci Plan'da cari fiyatlarla 70.5 milyar liralık kamu yatırımı yapılmıştı.

Doğu, toplam yatırımlardan yüzde 11.92'lik pay almıştı. Aynı dönemde en gelişmiş bölge Marmara'nın da payı yüzde 12 idi. Tek başına İstanbul'un payı yüzde 8.3'tü. Her ne kadar Doğu ile aynı büyüklükte kamu yatırımlarından pay alan Marmara'da Türkiye nüfusunun yüzde 21'inin yaşadığı bir gerçekse de 17 Doğu ili de nüfusun yüzde 17'sine sahipti.

Yatırımlar Enerji ve Madencilğe

Doğu'daki kamu yatırımlarının sektörel dağılımına bakıldığında dengesizliği Doğu aleyhine artıracak yeni olgular ortaya çıkıyordu. Gerek Birinci, gerekse İkinci Plan dönemlerinde devlet Doğu'da en çok enerji ve madencilik sektörlerine yatırım yapmıştı. Birinci Plan'da yüzde 24 olan enerjinin payı, İkinci Plan'da yüzde 40'a çıkıyordu. Bunlara madencilik yatırımları eklendiğinde Birinci Plan'da bu iki dalın payı yüzde 34, İkinci Plan'da yüzde 46'ya yaklaşıyordu.

Enerji de, madencilik de, Doğu'dan çok Batı'daki sanayilerin kullanımına amade sektörlerdir. Bu anlamda devlet, ilk iki planda ağırlıklı Doğu'nun şartlarını dikkate alarak değil, Batı'da gelişen sanayinin ihtiyaçlarına uygun tarzda Doğu'da yatırım yapmıştı.

İlk iki plan dönemi süresince Doğu'daki enerji yatırımında odak noktası "Keban Projesi" idi. 1980'de Türkiye elektrik enerjisinin dörtte birini üretecek güçte olan Keban, Türkiye hidroelektrik santrallerinin toplam kurulu gücünün de yüzde 56'sına sahipti.

Keban, 1950'lerden 1970'lere değin Doğu'nun baş yatırımı oldu. Elazığ'ın 45 kilometre kuzeybatısında,

Malatya'nın 65 km. kuzeydoğusunda kurulan Keban Barajı'nın bendi 1125 metre uzunlukta, yüksekliği ise 210 metredir. Barajın uzunluğu ise 125 kilometredir. Yüzölçümü 67 kilometrekare olan Keban Barajı'nda 30 milyar metreküp su toplanır.

1954-60 arası, Keban Barajı ve Hidroelektrik Santralı Projesi'nin incelendiği ve araştırıldığı yıllar oldu. 1959'da Dünya Bankası'na bağlı Uluslararası Kalkınma Örgütü (IDA)'nın teknik desteği sağlandı ve Amerikan Ebasco firması ile işbirliği yapıldı, 1965'te de barajın yapımına başlandı. Fransız-İtalyan ortaklığı bir yabancı firmanın yapımını üstlendiği Keban Barajı için 1974 yılına değin, cari fiyatlarla 7 milyar lira harcandı.

Barajın yapımı Elazığ'ın yerleşim düzenini de derinden etkiledi. İlin en verimli toprakları ve birçok yerleşme, Baraj yapımı nedeniyle sular altında kaldı. Buralarda oturanların göçü, Elazığ kentinde nüfus yoğunlaşmasına da yol açtı. 675 kilometrekarelik baraj gölü Keban'ın sınırları içinde kalan ovalık alanlardaki 94 yerleşme tümüyle; dağ ve yamaçlardaki 118 köy de bir bölümüyle sular altında kaldı. Bunların 111'i Elazığ'da, 91'i Tunceli, 7'si Erzincan ve 3'ü Malatya il sınırları içindeydi. Sular altında kalan bölgelerden etkilenen nüfus 30 bin kişiydi ve bunların 23 bini başka bölgelere göç etti. Baraj yapımından zarar gören ailelerin büyük bir bölümü topraksız ya da küçük toprak sahibi ailelerdi. Bunlardan topraksızlar hiçbir kamulaştırma bedeli alamazken, küçük toprak sahipleri çok küçük kamulaştırma bedellerine razı oldular.

Keban Hidroelektrik Santrali, faaliyete geçtiği 1970'lerin başlarında, 380 KW'lık enerji nakil hatlarıyla Eskişehir yakınlarındaki Sarıyar Santrali'ne bağlandı ve Batı'daki sanayinin elektrik tüketiminde önemli bir yer tuttu.

İlk iki plan dönemi süresince Keban'ın dışında başka elektrik santralleri daha kuruldu. Malatya-Kernek, Kars-Kiği, Elazığ-Hazar, II. Mardin Çağ-Çağ, Van-Engil, Van-Erciş ve Erzurum-Tortum, bölgenin diğer santrallerini oluşturuyorlardı.

Enerjinin yanısıra Batı'ya dönük yürütülen bir ekonomik faaliyet de madencilikti. Madencilik sektörü içinde ham petrol üretimi 1960'larda ve 1970'lerde önem kazandı. Bunun yanında Elazığ'daki bakır ve krom madenleri için genişletme çalışmaları yapılırken bölgenin iç pazarına dönük olarak da kömür üretiliyordu. Cizre ve Şırnak'ta asfaltit, Erzurum-Aşkale'de linyit üretimi, Hekimhan'daki demir cevheri üretimi önemli madencilik faaliyetleri arasındaydı.

Planlı Dönemde Doğu Tarımı

“Hayvan yetiştiriciliği ve hayvan ürünlerini kullanan işletmeler özel kredi şartlarıyla teşvik edilecektir... Hayvancılıkla iştigal eden köylü ve müstahsilin eline, alın terinin karşılığının geçmesini sağlayan her türlü tedbire müracaat olunacaktır... Bölgedeki veteriner hizmetleri geliştirilecektir. ...Köylüye açılan zirai kredilerin daha verimli olması sağlanacak, besi kredisi daha yaygın hale getirilecektir. ...Büyük sulama programlarının tatbikatı hızlandırılacaktır”...

Bu sözler, ilk iki plan döneminin en uzun bölümünün icraatçısı Demirel hükümetinin 1969-1970 Hükümet Programı'nda yer alıyordu.

Batı'ya dönük enerji ve madencilik yatırımlarından sonra, Doğu'da kamu yatırımlarının yoğunlaştığı bir alan tarımdı.

Doğu'da tarım sektörüne yapılan devlet yatırımları ilk planda yüzde 13.2'lik, ikinci planda ise yüzde 14.6'lık pay alıyordu. Üçüncü ve dördüncü planlarda bu pay azalacak ve sırasıyla yüzde 9.4 ile yüzde 8.4 olacaktı. Planlı dönem boyunca Türkiye genelinde sanayinin ön plana alındığından söz edilmişti. Nitekim 1963-1977 boyunca sanayide yüzde 10 olan yıllık büyüme hızı, tarımda yüzde 3.3'te kalmıştı. İç pazara dönük birikim tarzı, ihracatı ikinci plana attığı gibi, geleneksel ihracat sektörü tarımı da eskisi kadar önemsemiyordu. Sonuçta, Türkiye GSYİH'sı içinde tarımın payı 1962'de yüzde 38 iken 1979'da yüzde 23'e düşmüş, buna karşılık iç pazara dönük sanayinin payı aynı dönemde yüzde 15'ten yüzde 23'e çıkmıştı. Ne var ki, Batı'da sanayi ön plana çıkarılırken tarım Doğu için halâ yaşamsal bir önem taşıyor ve 1970'lerin sonlarında bölge gelirinin yarısına yakını (% 46) tarımdan sağlanıyordu. Tarım, Doğu için bu kadar önem taşıırken Doğu'ya yapılan kamu yatırımlarında tarımın payı yüzde 10'larda dolaşıyordu.

Buna rağmen, yeni ekim alanlarının açılmasıyla Doğu'nun ekim alanlarının Türkiye toplamı içindeki payı arttı. 1950'de ekili alanların yüzde 12.4'ü Doğu illerindeyken 1960'ların başında bu, yüzde 17'ye çıktı. Aynı eğilim sonra da sürdü ve

1970'lerin başında yüzde 18.6'ya, 1970'lerin sonlarında ve 1980 başında da yüzde 20'ye yaklaştı.

1970'lerde ekili alanlarda Doğu'nun payının artmasına karşılık tahıl üretimindeki payında bir azalma görüldü. Türkiye tahıl üretiminde 1960'da yüzde 17.1'lik payı olan Doğu illerinin, 1970-72'de payı yüzde 14.1, 1980 başlarında yüzde 14.6 oldu.

Ekim alanlarındaki genişlemeye rağmen tahıl üretiminde gerileme bir yönüyle bölgede tahılın yanı sıra şeker pancarı gibi sanayi bitkilerinin ekimine yönelme eğilimi ile ilgili olabilir. Ama bu eğilim, düşüşte çok küçük role sahiptir. Asıl etken "verim düşüklüğü"dür. Doğu'da sulama olanakları yetersiz olduğu gibi, gelir düzeyinin düşüklüğü nedeniyle yapay gübre, traktör gibi verimliliği artıracak modern girdi kullanımını da sınırlıdır.

Sulama konusunda, devletçe 1950'lerden bu yana çeşitli adımlar atılmakla beraber, özellikle Güneydoğu toprakları için sulama başlı başına sorundur. Urfa, Diyarbakır, Mardin gibi tarıma elverişli düzlüklere sahip olan Güneydoğu'da sulamanın yetersizliği nedeniyle verimde Türkiye ortalamasının da altına düşülüyor. Kuraklığın sık sık yaşandığı bölgede üretim aşırı sıcaklardan da etkileniyor. Yöreye yapılan GAP yatırımlarıyla bu sorunun aşılması bekleniyor.

Orman varlığı çok sınırlı Doğu'da yaygın hayvancılığa rağmen doğal gübre tarımda pek kullanılmıyor, daha çok tezek biçiminde yakacak olarak değerlendiriliyor. Yapay gübre ise, gelir düzeyi düşük bölgede özellikle küçük üreticiler tarafından pek kullanılmıyor. Aynı şey tarımda makine

kullanımı için de geçerli. 1962'de Türkiye traktör parkında 2050 dolayında traktör ile yüzde 4.8'lik paya sahip olan bölge, 1979'da traktör sayısını 36.894'e, Türkiye içindeki payını da yüzde 8.4'e çıkardı.

Traktör parkındaki artışa karşın üretimin düşüklüğü, traktörün tarım dışı amaçlarla da kullanıldığı izlenimini veriyor. Nitekim 1950'den 1970 sonlarına değin en yaygın üretilen tahıl türü buğdayda verim artışı Türkiye genelinde yüzde 137.5'u bulmuşken Urfa'da 30 yılda kaydedilen verim artışı yüzde 17, Van'da yüzde 12, Bingöl'de yüzde 3 dolayındaydı. Erzurum'da 1950'ye göre verimde yüzde 22 gerileme vardı. Tek istisna Diyarbakır'dı. Bu ildeki verim artışı Türkiye ortalamasının da üstüne çıkararak hektar başına 1940 kilogramı buluyordu.

Doğu tarımında 1950'lerde başlayan pazara açılma, yavaş da olsa kapitalistleşme, kısaca dönüşüm, 1960'lı ve 1970'li yıllarda hızlandı. Doğu köylülüğündeki farklılaşma süreci, bir yandan tarım proletaryasını yaratırken bir yandan da çeşitli büyüklükteki üreticileri ve zengin köylülüğü ortaya çıkardı.

Demiryolunun arkasından karayolu yapımının hızlanması, başta traktör olmak üzere modern teknolojinin tarıma girmesi, sulama olanaklarının artması, kırsal nüfusun kent çekiciliğine kapılıp göçmesi, büyük toprak sahiplerinin daha çok toprağa sahip olmak için uğraş vermesi, Doğu köylülüğünde farklılaşmayı hazırlayan başlıca dinamikler oldu. Ancak bölgede kapitalist ilişkilerin yavaş gelişmesi ve sınırlılığı sonucu, üretim ilişkilerindeki yarı-feodal nitelik, 1960'lı, 1970'li yıllarda da korundu.

Zengin toprak sahiplerinin, daha fazla toprağa sahip olma ve makineleşmeleri, giderek kapitalist çiftçi olma eğilimleri, özellikle Diyarbakır, Urfa yörelerinde boy gösterdi ve bu süreç köyde mülksüzleşme olgusunu da gündeme getirdi. Özellikle köylüyü, kiracı-yarıcı ilişkisiyle kendine bağlayan feodal ağaların bu çizgideki dönüşümleri mülksüzleşmeyi hızlandırdı.

Böylece topraktan kopan emeğin bir kısmı kentlere, daha çok da Batı kentlerine göçerek sanayinin yedek işgücü ordusuna katılırken, bir kısmı da yöredeki devlet işletmelerinde tarım işçisi oldu. Özellikle çok sayıda ücretli emek çalıştıran Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği gibi yerler, proleterleşen köylülerin istihdam edildiği başlıca alanlar oldu.

1980 başında Doğu illerinde nüfusun yüzde 36'sının kentlerde yaşadığı görülüyordu. Her ne kadar bu oran yüzde 44.3 olan Türkiye ortalamasının gerisindeyse de gelişme, Doğu'da ticarileşmenin, kapitalistleşmenin hızlandığının bir göstergesiydi. Kırdan kente göç, ücretli emek ordusunu genişletirken iç pazar potansiyelini de büyütüyordu. Kentlerin büyümesi, ihtiyacını daha fazla pazardan sağlayan nüfus demekti. Bu da sanayi için yeni ufuklar anlamını taşırdı.

Topraklarını büyüten zengin köylü karşısında köyden göçmekle beraber toprağını tümünden terk etmeyen köylüler, bunları diğer küçük ve orta işletmelere kiraladılar, bir süre sonra da sattılar.

Tarım proletaryası olmaya direnen yoksul köylülük, Doğu'da dikkate değer bir kesimi oluşturuyor. Bunlar hem

kendi topraklarını işliyor, hem de iş buldukça ücretle çalışıyorlar. Genellikle 1-20 dönümlük toprak üzerinde çiftçilik yapan bu üreticiler daha çok buğday-arpa üretiyorlar. 1973'te "yoksul köylü" tanımına giren hanelerin oranı Doğu'da yüzde 35.4'ü buluyordu. Bu kesimin yöre topraklarındaki payı ise yüzde 6 ile sınırlıydı. Üretimini ağırlıklı kişisel tüketime ayıran bu kesimin pazara çıkardığı ürün yüzde 5-7 dolayında kalmaktaydı (Börtüçene, 1979, Tablo 12).

Bölgede en geniş gövdeyi ise 20 ila 100 arası dönümlük toprakları işleyen küçük üreticiler oluşturuyor. Toplam toprakların yüzde 42'sini işleyen Doğu'nun küçük üreticisi, genellikle geleneksel tarzda üretim yapar. Modern teknoloji ve girdi kullanma olanakları sınırlıdır. Tarım ve topraktan yeni birikimler sağlayıp sınıf atlamaktan çok mevcut konumunu kaybetmeme kaygısındadır. Ürettiği tahıldan pazara çıkardığı kısım yüzde 20-30 dolayındadır.

Bu kesim feodal ağa ya da aşiret reisinin sultanı altındadır. Doğu köylülüğünün geniş gövdesi sayılan küçük üretici ile feodal beyler arasındaki ilişki, tarımda kapitalistleşmenin hızlanmasına da engel olur. İşlediği toprağı ağadan kiralayan ya da ortakçı ilişkisine giren küçük köylü, basit meta üretiminin kabuğunu kıramaz. Kendi geçimi ve ağaya sorumluluklarıyla sınırlı bir üretimle yetinen küçük köylü, yeni teknoloji, girdi kullanıp verimi artıramaz, birikim kanallarını açıp büyüyemez, kapitalistleşemez. Bu ilişki büyük toprak sahibinin küçük köylüyü ekonomik ve siyasi denetiminde tutmasına da olanak verir.

Doğu'da 100-200 dönümlük toprakları tasarruf eden "orta köylülük" ise toplam hanelerin yüzde 8.4'ünü oluşturuyor. Bunların işledikleri topraklar ise toplamın yüzde 22'si düzeyinde. Bu kesimin Urfa, Diyarbakır, Mardin, Siirt yörelerinde üretiminin pazarlanan kısmı yüzde 30'lara kadar çıkarken; Malatya, Elazığ, Adıyaman'dakilerin pazarlama oranları yüzde 50'ye kadar ulaşıyor.

Doğu'daki orta köylülük iyi hasat yıllarında birikim yapma ve ücretli işçi çalıştırma özelliklerine karşın tefecitüccar sermayesinin sultanı altındadır. Çünkü bu kesimlerin ve/veya büyük toprak ağalarının denetlediği banka kredi kaynaklarından yararlanma olanağı sınırlıdır.

Türkiye'de toprak dağılımının öteden beri en adaletsiz olduğu Doğu illerinde büyük toprak sahipliği geçmişten bugüne etkinliğini koruyor. 1973'te 200 dönümün üstünde toprakları olanların sayısı toplam hanelerin yüzde 4'ü dolayındaydı. Ancak bunlar, toplam toprakların yüzde 30'una sahiptiler. Ağalar, parçalanmış toprakları kendilerinde toparlamış, dönem dönem gündeme getirilen toprak reformu girişimlerini savuşturmayı bilmişlerdi.

DPT'nin "Kırsal Refah Politikaları 1977" adlı raporunda Güneydoğu'da kişi ya da aile malı köy sayısı 360 olarak ifade ediliyordu. Erzurum, Erzincan, Kars ve Ağrı'nın yer aldığı Kuzeydoğudaki "ağa köyleri"nin sayısı 93, Elazığ, Tunceli, Adıyaman, Malatya yöresindeki "ağa köyleri"nin sayısı da 71'di (DPT, 1977, s. 11-33).

Doğu'da toprak toplulaşması ile toprakların daha çoğuna sahip olan büyük ağalar, bu toprakları daha çok kiracı-or-

takçı ilişkisi çerçevesinde işletiyor ve gelirlerinin önemli bir kısmını “rantlar” oluşturuyordu. Bu kesimde kapitalist tarıma yönelme eğilimi olmakla birlikte, bu yöneliş 1970'lerde çok cılızdı. Büyük toprak sahipleri özellikle Urfa, Diyarbakır, Mardin ve Adıyaman'da yoğunlaşmışlardı.

Türkiye'nin en adaletsiz toprak dağılımına sahip ili Urfa'dır. 1970'de ildeki tarımsal işletmelerin yüzde 4.3'ünü oluşturan 500 dekardan büyük işletmeler, ekili Urfa toprağının yüzde 43'üne sahiptiler. İşletmelerin binde 3'lük bir azınlığı ise işletmelerin yüzde 17.5'una sahipti. Türkiye'deki 2.500-5.000 dekarlık işletmelerin yüzde 44'ünün Urfa'da olması, bu ildeki toprak mülkiyeti kutuplaşmasının bir diğer göstergesiydi.

Bugüne kadar bütün “toprak reformu” girişimleri öncelikle Urfa'dan başlatılmış, bu il hedef alınmıştı. 1973'te çıkartılan ve 1978'de yürürlükten kaldırılan 1757 Sayılı Toprak ve Tarım Reformu Yasası uygulamasında toprak isteyen 75 bin 700 aileden ancak 1218'ine 23 bin 100 hektar toprak dağıtılabilmiş ve reform ölü doğmuştu (Başbakanlık, Toprak ve Tarım Müst., 1981).

Büyük toprak sahiplerinin toplandığı bir diğer il olan Diyarbakır'da ise 500 dekardan büyük toprağa sahip büyük aileler, toplam hanelerin yüzde 3.8'ini oluşturmalarına karşılık, ekili toprakların yüzde 43'üne sahiptiler. Diyarbakır'da kır piramidinin en tepesindeki binde 2'lik azınlığın kontrolündeki toprakların büyüklüğü yüzde 17.2 idi. Topraktaki dengesiz dağılım nedeniyle Diyarbakır'da ortakçılık 1960'lara değin son derece yaygındı. Ortakçılık,

yörede “icare”, “cariyek” ve “marabalık” adlarıyla yapı- lırdı. Sayıları son yıllarda azalmakla beraber, marabaların çalışma koşulları oldukça ağırdır. Ağanın kapısında çoluk- çocuk karın tokluğuna çalışırlar ve toprak satılırsa toprağı alan yeni ağanın boyunduruğuna girerler. Diyarbakır'da özellikle 1960'lardan sonra büyük topraklarda makine kul- lanımı yaygınlaştı. Makineli tarımla birlikte toprak ağaları topraklarını ortakçılıkla işletmek yerine kendileri işleme ya da kiraya verme yoluna gittiler. Bu durum, Diyarbakır'da topraksızlaşan köylü oranını artırdı (Arslan, 1978).

Mardin'de de toprak dağılımında eşitsizlik, Türkiye or- talamasının da Doğu ortalamasının da üzerinde. Mardin'de 5000 dekardan büyük toprağı olan 37 hane toplam toprak- ların yüzde10'una sahipti. Bin dekardan büyük işletmeler toplam Mardin köylü hanelerinin binde 4'ünü oluşturma- larına karşılık, ekili toprakların yüzde 18.5'una sahiptiler. Mardin'deki ağalar, son yıllarda pamuk gibi sınai bitkilere yönelmeye başladılar ve ücretli işçi kullanma oranını artırı- dılar.

Urfa, Diyarbakır, Mardin, Adıyaman gibi ekili toprak- ların görece geniş ama sulama olanaklarının kısıtlı olduğu için verimi düşük olan illerde, GAP yatırımlarıyla birlikte büyük toprakların kapitalist çiftliklere dönme potansiyeli yüksek görünüyor.

Bunun da bölge köylülüğünde farklılaşmayı hızlandıracağı şimdiden söylenebilir. Daha çok tarım proletaryası ve tarım kapitalistine sahip bir Güneydoğu, 2000'lerde yaşa- nabilir.

Doğu'da Eğitim Yatırımları

Doğu'da devletin eğitim yatırımları hem ilk iki plan döneminde hem de onu izleyen diğer ikisinde anlamlı bir yer tutuyordu. İlk planda yüzde 17, ikincisinde yüzde 11.8 olan eğitim yatırımları üçüncü planda yüzde 15, dördüncü planda da yüzde 11.3'lük pay almıştı.

Dönemin hükümetleri “kalkınma”da eğitimin önemini sıklıkla vurguluyor ve hükümet programlarında bunu dile getiriyorlardı. Örneğin 1962-1963 İnönü Hükümeti'nin programında bu konuda şöyle deniliyordu: “Eğitim politikamızda memleketimizin azgelişmiş bölgeleri ile diğer bölgeleri arasındaki farklılıkları ortadan kaldıracı tedbirler ehemmiyetle dikkate alınacaktır.”

1969-70 Demirel Hükümeti Programı'nda da konu ile ilgili olarak şöyle deniliyordu: “Eğitim tesislerinin çoğaltılmasına devam olunacaktır. Bu arada bölgede kurulmakta olan Atatürk Üniversitesi kuruluşunun tamamlanmasına gayret edilecek ve kurulmasına başlanan Diyarbakır Üniversitesi'nin bir an önce tamamlanması için gereken gayretler gösterilecektir.”

“Bölgede kurulmasına başlanmış olan yatılı bölge okullarının sayısı çoğaltılacak, bu okullara, ilkokuldan sonra yerine göre ortaokul, sanat okulu kısımları ilave olunacaktır... Bölgede kurulmasına başlanılan tarım, hayvancılık ve orman okulları ikmal olunacak ve sayıları arttırılacaktır. Bölgede yeniden teknik okullar ve yüksek teknik okullar açılacaktır.”

Bölgede ilk ve orta dereceli okul yatırımları hızlandırılırken yeni üniversite ve fakülte yapımları da artacaktı. Erzurum'da kurulu Atatürk Üniversitesi, 1958-59 öğrenim yılına, Fen-Edebiyat ve Ziraat fakülteleriyle, 16'sı öğretim üyesi olmak üzere 78 öğretim elemanı ve 132 öğrenciyle başlamıştı. Tıp (1965), İşletme (1968), İslami İlimler (1970) ve Dış Hekimliği (1970) fakültelerinin faaliyete geçmesiyle, 1973-1974 öğretim yılında Atatürk Üniversitesi bünyesindeki fakülte sayısı 6'ya çıktı. Ankara Üniversitesi'ne bağlı Diyarbakır Tıp (1966), Elazığ Veteriner (1970) fakülteleri ile birlikte Doğu'daki fakülte sayısı 8 oldu. Ayrıca Erzurum ve Diyarbakır'da Eğitim Enstitüleri, Elazığ'da Devlet Mimarlık ve Mühendislik Akademisi ve Erzurum'da Yüksek İslam Enstitüsü bulunuyordu. Böylece 1973-1974 öğrenim yılında yöredeki yükseköğrenim öğrencilerinin sayısı 5 bin 500'e, öğretim elemanı sayısı 600'e ulaşmıştı. Aynı dönemde Türkiye genelindeki yükseköğrenim öğrencilerinin sayısının 177 bin 300 olduğu anımsandığında Doğu'daki illerin oranının yüzde 3 ile sınırlı olduğu görülecekti. Aynı dönemde 87 öğretim üyesine sahip Doğu fakülteleri, Türkiye toplam öğretim üyelerinin de yine yüzde 3'üne sahiptiler.

1970'lerin başından itibaren Doğu illerindeki üniversite ve fakülte sayısında bir artış görüldü. Üniversitelerin Ankara, İstanbul, İzmir gibi merkezlerde toplanmasının 1968 öğrenci olaylarındaki rolü de dikkate alınarak, üniversite ve fakülteleri yurt sathına yaymanın daha iyi bir çözüm yolu olduğu düşünülmüştü. Bu yolla öğrenci gençliği atomize etmek, potansiyelini parçalamak hedefi de gerçekleşecekti.

1973-1981 döneminde Türkiye'de üniversite sayısı 9'dan 19'a çıkarken üniversitelere bağlı fakülte ve yüksekokul sayısı 76'dan 116'ya; üniversite dışı yükseköğretim kurumlarının sayısı da 90'dan 228'e yükselmişti. Bu "patlama"nın Doğu'ya yansımaları şöyleydi: Dönem içinde Diyarbakır'da Dicle (1973), Malatya'da İnönü (1975) ve Elazığ'da Fırat (1975) üniversitelerinin kurulmasıyla bu yörelerdeki üniversite sayısı 4'e çıkmıştı. Dicle Üniversitesi Fen (1974), Diş Hekimliği (1974), Şanlıurfa Ziraat (1981), Fırat Üniversitesi Fen ve Edebiyat (1975), İnönü Üniversitesi Temel Bilimler (1976) ve Atatürk Üniversitesi Van Fen-Edebiyat (1981) fakülteleri ile Erzincan Tarım Ekonomisi Yüksekokulu (1981)'nin kurulmasıyla da üniversiteler bünyesindeki fakülte ve yüksekokul sayısı 18'e, üniversite dışı yükseköğretim kurumu sayısı 27'ye çıktı.

Böylece 1981-82 öğretim yılında Türkiye'deki 19 üniversitenin 4'ü, 116 fakülte ve yüksekokulun 18'i, 228 üniversite dışı yükseköğretim kurumunun 27'si Doğu'daydı. Aynı yıl, Doğu'daki yükseköğretim öğrencilerinin sayısı 18 bine ulaşmıştı. Bu, Türkiye'deki yükseköğretim öğrencilerinin yüzde 7.5'u demekti. Türkiye'deki 5349 öğretim üyesinin de yüzde 4.8'i Doğu'daydı. Öğretim üyesinin azlığına karşın öğretim elemanı, araştırma görevlisi, okutmanların yüzde 11.7'sini oluşturan 1900 kişi Doğu'da görevliydi. 1982'de Van'da 100. Yıl Üniversitesi'nin kuruluşuyla da Doğu'daki üniversite sayısı 5'e çıkacaktı.

Bu kadar kısa sürede gerçekleşen bu "patlama"nın, büyük ölçüde üniversite önündeki yığılmaları önleme amacıyla yapıldığı, öğrenci gençliği atomize etmeyi hedeflediği ve

eğitim sürecinde sağlıklı bir gelişme olmadığı açıktı.

1980 başlarında bölgenin ilk ve ortaöğrenim alanında katettiği yolun boyutları ise şöyleydi: 1978-1979 öğretim yılında bölgede 8.900 ilkokul vardı. Bu, Türkiye'deki ilkokulların yüzde 20.2'si demektir. Ortaokulların sayısı 506'ydı ve Türkiye toplamında yüzde 14.1'lik paya sahiptiler. Doğu'daki liseler ise 169 taneydi ve Türkiye'deki liselerin yüzde 16.2'siydi. Lise seviyesindeki meslek lisesi sayısı da 121'di. Bu, aynı yıl Türkiye'deki meslek liselerinin yüzde 11.9'u demektir. Türkiye'deki orta seviyeli meslek okullarının yüzde 13.4'ü (78 tane) Doğu'daydı (DİE, Milli Eğitim İstatistikleri).

Görüldüğü gibi, Doğu'da ilkokullaşma görece yüksek olmasına karşın ortaokul ve lise sayısında bölgenin payı azalıyordu.

Doğu'da eğitim yatırımlarında “yatılı bölge okulları”na da özel bir ağırlık veriliyordu. 1961'de çıkarılan bir yasayla kuruluşuna karar verilen bu okulların amacı Bölge İlkokulları Yönetmeliği'nde şöyle ifade ediliyordu:

“1-Nüfusun dağınık ve 250'nin altında olduğu yerleri okula ve öğretmene kavuşturmak.

Belli köylerde Türk dilini ve kültürünü canlandırma faaliyetlerine yardımcı olmak.

Çevrenin sağlık, tarım, halk eğitimi ve her türlü kalınma faaliyetlerine yardımcı olmak.”

Yukarıdaki amaçlar içinde yer alan “Türk dili ve kültürünü canlandırma” amacı planlı dönemde Doğu'da eğitim

yatırımlarının önemli bir yer tutmasında özel bir ağırlık taşıyordu.

Yatılı bölge okullarının 1968-69 öğretim yılındaki sayısı 41, öğrenci sayısı da 16 bindi. Bu 41 okulun 34'ü Doğu Anadolu Bölgesi'ndeydi.

1973-1974 öğrenim yılından itibaren bu okulların çoğunda 8 yıllık eğitime geçiliyordu. 1972-73 öğretim yılında sayıları 55'e ulaşan bu okulların 48'i Doğu'daydı. Yatılı bölge okullarında 25 bin dolayında öğrenci eğitim görüyordu.

Bir bütün olarak bakıldığında, Doğu'da yapılan eğitim yatırımları, bölgenin eğitim düzeyini Türkiye ortalamasına yaklaştırmaya yetmiyordu. Bölgedeki okuma-yazma oranı, Türkiye ortalamasının çok altında kaldığı gibi, okul görmemiş nüfus oranı da yüksekti (Bkz. Ek Tablolar).

Ayrıca gerek personel gerekse bina, donanım yönünden Doğu'daki okullar, Batı'dakilerden oldukça gerideydi. "Eğitimde fırsat eşitsizliği", Doğu sorunları içinde önemli bir yere sahipti.

1960'larda Doğu'da Sanayi

Türkiye 1960'lı yıllarda oldukça hızlı bir sanayileşme süreci yaşadı. Birinci Plan (1963-1967) döneminde imalat sanayiinde yıllık büyüme hızı yüzde 11.5'du. 1968-1972 döneminde uygulanan ikinci planda ise yıllık büyüme yüzde 9.4 oldu. Ancak Doğu, bu sanayileşme sürecinden pek nasibini alamadı. 1950'lerde olduğu gibi, 1960'larda da birkaç devlet işletmesinin dışında bölgede ciddi bir sanayi yatırımı görülmedi. Doğu'daki burjuvazinin sanayiye yönelimi ise pek sözkonusu olmadı. Elazığ'da yöre girişim-

cilerince oluşturulan “Keban Holding” isimli deneyim de beklenen gelişmeyi pek gösteremedi.

1960'lı yılları içeren Birinci ve İkinci Plan döneminde devlet, Doğu illerinde daha çok enerji ve maden sektörlerine yönelmişti. İlk planda yatırımların yüzde 34'ü, ikincisinde de yüzde 46'sı bu dallardaydı. Her iki planda da Doğu'daki ulaştırmaya yüzde 11-12 pay ayıran devlet, bu altyapı yatırımlarına karşılık imalat sanayiine yatırımdan uzak kalmıştı. İmalat sanayiine yapılan yatırım ilk planda yüzde 8, ikinci planda da yüzde 11'lik paya sahipti.

Bölgede “sanayi” konusunda resmi yaklaşımı anlamak için, dönemin en uzun ömürlü iktidarı Demirel Hükümeti'nin 1969-1970 Programı'nda yer alan şu paragraf önemlidir: “Bölgede gıda ve istihlak (tüketim. M.S.) maddeleri sanayii geliştirilecektir. Esasen satınalma gücü çok sınırlı olan bölge halkının istihlak ettiği bazı mamullerin uzak mesafelerden taşınması önlenecek, böylelikle, hem yeni iş imkanları açılmış, hem de istihlak malları makul fiyatlarda bölgeden sağlanmış olacaktır.”

Programda böyle ifade edilmekle birlikte gerçekleştirilen sanayi yatırımları devletin Et Balık Kombinası, çimento ve yem fabrikaları ile sınırlı kaldı. Van'da, Aşkale'de ve Elazığ'da çimento fabrikaları kurulurken, Elazığ ve Kars'ta Et Balık tesislerinin yapımına girişildi. Kars ve Malatya'daki yem fabrikaları da 1960'ların elle tutulur devlet sanayi yatırımlarıydı. Ancak bunlardan Et Balık Kombinaları, genellikle düşük kapasitelerle çalışacak, kesim için uygun nitelikte hayvan bulamayacaklardı. Çimen-

to fabrikaları ise optimal kapasitede kurulmadıkları ve birbirlerine çok uzak oldukları için gerekli faydayı yeterince sağlayamayacaklardı. Özetle bu sınırlı sayıdaki yatırım da doğru yatırım kararlarına dayanmaktan çok siyasi iktidarların seçmene şirin görünmeyi amaçlayan “popülist” politikalarının ürünüydü.

Özel sektör ise Doğu'da sanayi yatırımlarına 1950'lerde olduğu gibi 1960'larda da pek niyetlenmedi. Batı'da, özellikle İstanbul'da özel sektör, yabancı sermaye ortaklığı ile yatırım üstüne yatırım yaparken kuruluş yeri olarak Doğu'yu hiç düşünmedi. Düşünmesi için bir neden de yoktu. Çünkü “azami kâr” hedefi, yatırımın İstanbul, İzmir, Adana, Bursa gibi merkezlerde yapılmasını gerektiriyordu.

Doğu'da tarımdan, gayrimenkulden, ticaretten sermaye biriktiren yörenin sermayedarları da sanayi yatırımını pek düşünmediler. Elazığ'daki bir sanayi girişimi ise 1980'lerin krizinde büyük sermayeye yem olmaktan kurtulamadı. Öykü Keban Holding'e aitti.

Keban Barajı'nın yapımına başlanmasıyla birlikte, topraklarını yitiren ailelere ödenen kamulaştırma bedellerini sanayi yatırımlarına yöneltme doğrultusunda çaba gösterilmiş ve bu amaçla 1965'de “Elazığ ve Civarında Endüstriyel Tesislerin Kurulmasını Takip ve Teşvik Derneği” kurulmuştu. Daha sonra dernek statüsünden çıkarak Keban Holding A.Ş. adını alan bu girişimin kuruluş amacı şöyle açıklanıyordu; “İstimlak parası alıp, yerlerinden göçen vatandaşlarımıza yol göstermek, paralarını israf etmekten kurtarmak ve (bölgede) verimli sanayi işlerine yatırımlarını sağlamak.”

Kuruluş sermayesi 3 milyar TL olan holdingin kurum ortakları, Elazığ'ın önde gelen tüccar, doktor, üst kademe bürokratları ile İş Bankası, Elazığ Belediyesi ve İl Özel İdaresi'ydi.

Keban Holding, ilgilendiği projeleri gerçekleştirmek için, hükümetten bazı koşulları sağlamasını istedi. Devletin yatırımcılara öncü olması, fizibilite-araştırma desteğinde bulunması, 5 yıl süre ile vergi ve gümrük bağışıklığı, kredi kolaylığı, yabancı sermaye ortaklığı sağlaması gibi istekler bunların başlıcalarıydı. DPT, bu isteklere yanıt vermek amacıyla bir özel şirkete fizibilite çalıştırması yaptırmış, ancak Keban Holding, önerileri pek benimsememişti. Holding, özellikle devlet desteği ve katılımı isterken devlet bundan kaçınıyordu. Yöre halkı, sular altında kalan toprakları karşılığı devletten aldığı kamulaştırma bedellerinin çoğunu konut alımı, ticarethane kurma, yeniden toprak alma şeklinde harcamıştı. Keban Holding'e para yatıranların sayısı sınırlı biçimde gerçekleşti. Keban Holding bünyesinde Keban Holding Plastik Boru Fabrikası, Beton Direk Fabrikası ve Ağın Deri Fabrikası kuruldu. Toplam 500 dolayında işçi istihdam eden bu tesisler 1980'lerin ilk yarısında ekonomik bunalımın etkisiyle işletme sermayesi yetersizliğinden kaynaklanan bir darboğaza girecek ve hisselerin çoğunluğu Türkiye İş Bankası'na geçecekti.

1970'lerde MSP, Sanayileşme ve Doğu

Üçüncü plan dönemi (1973-1977), ilk iki planda olduğu gibi Türkiye'de yüksek büyüme hızının sürdürüldüğü yılları içeriyordu. Dönem boyunca yüzde 7.2'lik büyüme

hızına ulaşılırken imalat sanayi yüzde 9'luk büyüme hızıyla yine lokomotif sektördü ve tarımdaki büyüme yüzde 3.3'de bırakılmıştı. Oysa petrol krizinin patlak verdiği 1974 koşullarında gerçekleşen bu büyüme, pek de sağlam kaynaklara dayanmıyordu. Yapay desteklerle 1977'ye dek süren bu hızlı büyüme, bir dizi sorunla birlikte 1978'de hız keserken, 1979'da iyice tıkanıp ve 1980 24 Ocak kararlarının arkasından da 12 Eylül darbesini getirdi.

1974'te petrol fiyatlarındaki ani sıçrama ile bütün dünya kriz koşullarına uygun politikalar benimserken Türkiye, büyüme ritmini pek bozmadı. Oldukça gerginleşen siyasi çekişmenin yarattığı sürekli seçim ekonomisi atmosferi içinde, bunalım birtakım "soluk"larla ertelenmeye çalışıldı. Bu "soluk"lardan biri pahalı, kısa vadeli kredilerdi (Dövize Çevrilebilir Mevduat-DÇM).

Dünya, krizin zor koşullarında yaşam savaşı verirken Türkiye yüzde 7'lik büyüme hızını -her ne pahasına olursa olsun- sürdürüyordu.

Siyasi rekabet uğruna göze alınan bu riskli büyüme döneminde bile Doğu'ya önemli paylar verilmedi. Tersine ilk iki planda toplam kamu yatırımlarından yüzde 12'ye yakın paylar alan Doğu'nun, 1973-1977 döneminde payı yüzde 7.1'e kadar düşürüldü. Bu, hissedilir bir düşmeydi. Oysa aynı dönemde Doğu ile mesafeyi sürekli açan Marmara Bölgesi, kamu yatırımlarından, ilk iki planda olduğu gibi, yüzde 12'lik pay almıştı.

Böylece üçüncü plan döneminde bölgelerarası uçurum daha da derinleşti.

Doğu'nun üçüncü plan döneminde toplam devlet yatırımlarından aldığı pay yüzde 7 ile sınırlı kalırken yatırımlarda imalat sanayiinin yüzde 27.4'lük pay alması da, bu dönemi ilk iki plandan ayıran önemli bir özellik gibi görünüyordu.

Üçüncü Plan döneminde Doğu'da kamu yatırımları sanayiden sonra en çok yine yüzde 16'lık payla enerji dalında yoğunlaşmıştı. Tarım yüzde 9.5'lük payla yetinirken ulaşım da yüzde 13.6'lık bir dilim ayrılmıştı.

İlk iki planda Doğu'da sanayiye sırasıyla yüzde 8 ve yüzde 11'lik pay ayrılmıştı. Üçüncü plan döneminde kamu yatırımlarının yüzde 27.4'lük bölümünün sanayiye yönelmiş olması, “işin içinde bir iş” olduğu izlenimini veriyordu. Gerçekten de Doğu'daki sanayi yatırımlarına yakından baktığında bunların koalisyon hükümetlerinin kıdemli ortağı Milli Selamet Partisi (MSP)'nin “ağır sanayi hamlesinin” ürünleri olduğu görülecekti.

MSP, 20 Mayıs 1971'de Milli Nizam Partisi'nin Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmasının hemen ardından 11 Ekim 1972'de kurulmuştu. “Dinci ideolojiye dayalı bir parti” olarak tanımlanan MSP, ilk kongresini yaptığı 21 Ocak 1973'te, 42 ilde ve 300'e yakın ilçede örgütlenmiş durumdaydı. Bu kadar kısa bir sürede böylesi bir örgütlenme şaşırtıcıydı.

MSP, 1973 seçimlerinden, CHP ve AP'den sonra üçüncü büyük parti olarak çıkmış ve 1980'e kadar “anahtar parti” olarak üç ayrı hükümetin koalisyon ortağı olmuştu.

MSP, kuruluşundan beri siyasal partiler içinde Türkiye'nin sanayileşme zorunluluğunu en çok vurgulayan ve “ağır sana-

yi hamlesi” sloganıyla dikkatleri çeken bir parti oldu. Üç koalisyon ortaklığı süresince Sanayi Bakanlığı'nı mutlaka elde etmek için çaba gösteren MSP, sanayileşmeye “hem maddi hem de manevi bir sorun” olarak bakıyordu. MSP'nin “milli görüş”ü, “milli, güçlü, süratli ve yaygın” bir sanayileşme için geri kalmış yörelere öncelik verilmesini öngörüyordu. Bunu sağlamak için de “ufki devletçilik” ve “yaygın özel sektör” esasını getirmek gerekiyordu (Sarıbay, 1985).

MSP, 1973 seçimlerinden oyların yüzde 11.8'ini alarak üçüncü parti olarak çıkmış ve 450 milletvekilinden 48'ine sahip olmuştu. Bu 48 milletvekilinden 14'ü Doğu illerinden çıkmıştı. Başka bir ifadeyle, MSP milletvekillerinin yüzde 30'u Doğu illerindendi.

1977 genel seçimlerinden MSP'nin çıkardığı milletvekili sayısı ise 24'tü. MSP, 1973 seçimlerinde oyların yüzde 11.8'ini almışken 1977 seçimlerinde yüzde 8.6'lık bir paya sahip olmuştu. Bununla beraber MSP, 1977'deki 24 milletvekilinin yarısını Doğu illerinden çıkarmıştı. 1973-1977 arasında MSP'nin oransal oy artışı en çok Doğu'daki 5 ilde görülecekti. MSP, 1977 seçimlerinde Bitlis, Hakkari, Mardin, Siirt ve Van'dan, oyları yüzde 15'in üzerinde artmış olarak çıkacaktı.

1973-1977 döneminde Doğu'ya yapılan kamu yatırımlarının Türkiye genelindeki payının yüzde 7.1'e düşürüldüğünden söz etmiştik. Cari fiyatlarla 24.3 milyar liralık devlet ödeneğinin de yüzde 27.5'unun sanayiye ayrıldığını, bunun da önceki iki plandan farklı bir yan olduğunu ifade etmiştik. Ancak yine o dönemde Türkiye genelindeki kamu sanayi yatırımlarının

84.7 milyar TL olduğu anımsandığında “Doğu sanayii” için yapılan 6.6 milyar TL’lik devlet yatırımının, Türkiye toplamı içinde yüzde 7.8’lik payla sınırlı olduğu görülecekti.

Kaldı ki, bu yatırımların çoğunun da ağırlıkla politik manevralarla yüklü, yavan ve sonunda büyük israflara yol açan projeler olduğu görülecekti.

Bölgenin 1970’lerde etkin siyasi gücü olan MSP’nin gayretleriyle Doğu’da başlatılan başlıca kamu sanayi projeleri için Sümerbank, Çimento Sanayii, Türkiye Şeker Fabrikaları ve Temsan görevlendirilmişti.

Bunların dışında birçok ilçeye iplik, ayakkabı, et, süt, halı, şeker, çimento, deri fabrikası temeli, yine 1976 yılında, MSP’nin Genel Başkanı Necmettin Erbakan tarafından atılmış ve belli boyutlarda harcamalar da gerçekleşmişti.

Erbakan’ın, “Cumhuriyet tarihinin en önemli ve en büyük kalkınma hamlesi” dediği temel atma furyası, kamuoyunca pek ciddi karşılanmamıştı. Koalisyonun diğer ortağı Başbakan Demirel, DPT’den bu projelerin özellikle “San”lı kuruluşlarla ilgili olanları isteterek inceletti. “Bunları kim yapacak, neyi yapacak, nerede yapacak, nasıl yapacak, ne zaman yapacak” gibi soruları DPT’ye yöneltti.

DPT ise bu sorulara verdiği yanıtta, bu projelerin 3. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda belirtilen “ön proje” niteliğinden mahrum ve yatırım ön kararının verilmesini sağlamayan, “alelacele ve acemice hazırlanmış birer önproje taslağı” olduğunu ifade ediyordu (Sarıbay, s. 200). Dünya Bankası da bu projeleri ciddi bulmayacak ve kredi isteklerini geri çevirecekti.

Erbakan'ın "siyasi yatırım" ağırlıklı "sanayileşme hamlesi" kamuoyunda alay konusu olabilecekti boyuttaydı. Örneğin Erbakan, Erzurum'un Dumlupınar ilçesinde "ağır elektronik" sanayiinin temelini atarken Pasinler ilçesi halkının ısrarı üzerine oraya da gidip ikinci bir ünitenin temelini atmakta hiçbir sakınca görmüyordu!..

Bu projelerden bir kısmı sonraki hükümetler tarafından iptal edilirken "San"lı kuruluşlarla ilgili olanlar, 1978'deki CHP hükümeti döneminde gözden geçirilecek, 12 Eylül ve Özal hükümetleri tarafından da ayıklanarak ve budanarak uygulanabilecekti.

Temeli 1977'de atılan Temsan projeleri, Diyarbakır, Malatya ve Elazığ'da kurulacak üç elektromekanik sanayi kompleksinin birimleri olarak ele alınmıştı. Türkiye'nin termik ve hidroelektrik potansiyeli açısından zengin, fakat su potansiyelinin yeterince kullanılmadığı Güneydoğu'da oluşacak bu merkezlerden Diyarbakır (I. Kompleks)'da merkezi dökümhane ile birlikte türbin, jeneratör-motor, küçük türbin ve pompalar, Malatya'da (II. Kompleks)'da buhar kazanları, Elazığ'da (III. Kompleks)'da ise transformatörler ile yüksek gerilim kesici ve ayırıcıları imalatı tasarlanmıştı.

1978'de kurulan CHP hükümeti başka SAN'lı kuruluşların projeleriyle birlikte Temsan projelerini de gözden geçirdi. Fizibilite hataları ayıklandı. Ancak yüksek enflasyon ve devalüasyonlardan kaynaklanan cari maliyet artışları yanında 1977'deki yetersiz maliyet analizlerinin düzeltilmesi de, proje maliyetlerinde ciddi reel artışlara yol açacaktı. Örneğin 1978'de 4.3 milyar TL olarak öngörülen proje mali-

yeti 1979'da 4.7 milyara, 1980'de 30.3 milyara, 1981'de ise 40.7 milyar TL'ye çıkmıştı (Türel, 1981, s. 601).

24 Ocak 1980 kararları ile uygulamasına geçilen ekonomik program, Temsan türü yatırımların çoğuna hem ilke olarak hem de bu yatırımların KİT'lerce yapılmasına karşı olduğu halde, bunların tümünü tasfiye etmedi. Projelerin merkezi dövme ve döküm tesisleri yatırım programından çıkarılmasına karşın diğer projeler, yüksek maliyetle de olsa gerçekleştirildi.

Böylece 1970'lerde de Doğu'da sanayi, "devlet faaliyeti" olarak gerçekleşti. Daha çok politik yatırım niteliğindeki bu yatırımların bir kısmı "24 Ocak felsefesi" tarafından iptal edilirken mevcutlar da önemli gecikmeler ve maliyet artışlarıyla ancak 1980'lerde faaliyete geçtiler.

Bu arada 1970'lerde de sağlanan çeşitli teşviklere rağmen Batı'dan Doğu'ya yerli-yabancı sanayi sermayesi gelmedi. Yörenin özel sektörü eliyle sanayi yatırımında yaşanan süreç ise tüm Türkiye genelinde yaşanan ve bir "fi-yasko" ile sonuçlanan "çok ortaklı şirket" eliyle sanayiye yatırım olgusuydu. Doğu'da da bu "moda"ya uyuldu ama sonu pek mutlu bitmedi.

Yurt dışında çalışan işçilerin, önce Batı illerinde başlatıkları bir-iki girişimin ardından, "çok ortaklı şirket" olgusu, işçi göçünü durdurma ve geriye çevirme eğilimindeki F. Alman Hükümeti'nce teşvik edildi. Bu arada 1968'den başlanarak belli bölgeler "kalkınmada öncelikli" kabul edildi ve çeşitli teşviklerden yararlandırıldı. Türkiye'de kapitalizmin gelişimine öncülük eden ve Dünya Bankası tarafından or-

ganize edilen TSKB de, 1970'lerin başlarında kredilerini "kalkınmada öncelikli yörelere" kanalize etme kararı aldı. Gerçi TSKB'nin kredileri Doğu'dan çok Batı'daki Bilecik, Edirne, Kırklareli gibi "gerice yörelere" gitti, ama bu arada Doğu'nun görece gelişkin illeri Malatya, Erzurum, Mardin, TSKB kredisinden nasiplendi. Çok ortaklı sanayileşme eğilimi, MSP'nin ekonomik felsefesinin çerçevesine oturuyor ve yine MSP'nin öncülüğünde oluşturulan Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası (DESİYAB), bu tür kuruluşların yatırımlarına teşvik ve destekle görevlendiriliyordu. MSP programında, "ağır sanayinin kurulmasına yatırım ve ara malları imal eden sanayinin kurulması ve gelişmesine gereken ehemmiyet verileceği" belirtilirken, "fabrikaların sahiplerinin, bölgesel kalkınma şirketleri ve içinde çalışan işçilerin ve personelin olmasının teşvik edileceği" (Madde 92) vurgulanıyordu. Adına "çok ortaklı şirket", "işçi şirketi", "hemşehri şirketi" denilen bu kuruluşlar, 1980'li yıllara gelindiğinde Türkiye'nin her yanına yayılmıştı ve sayıları 300'ün üzerindediydi.

DESİYAB'ın 1984'te yaptığı bir envanter çalışmasına göre bu tür şirketlerden Türkiye genelinde 325 tane vardı. Bunların 223'ü işletme, 100'ü ise yatırım aşamasındaydı. Doğu'da kurulan şirketler ise, daha çok MSP'nin kurdurduğu DESİYAB'ın iştiraki ve teşvikiyle oluşan "bölgesel kalkınma şirketi" niteliğindediler. Aşağıdaki tabloda yer aldığı gibi, bu şirketlerde yurt dışındaki işçilerin ortaklıkları daha taliydi. Doğu'dan resmi kanallarla yurt dışına göçeden işçi sayısı 91 bin iken, bu şirketlere ortak olanlar, toplamın yüzde 3.5'uydu. Doğu illerindeki çok ortaklı şirketlerin özellikleri şöyleydi:

325 çok ortaklı şirketin 40'ı, yani yüzde 12.3'ü Doğu illerinde kurulmuştu. Bunların da 24'ü faal, 16'sı ise yatırım aşamasındaydı. Ortak sayısı 20 bin 407 olarak saptanan bu şirketlerde 3.242 ortağın yurt dışında çalışan işçilerden oluştuğu görülecekti. Güneydoğu kesimindeki şirketlerin üçte ikisi 1984'e kadar işletmeye geçmiş olmasına karşın Kars, Erzincan başta olmak üzere diğer Doğu illerinde 40 şirketten 6'sı yatırımını tamamlayamamıştı.

Türkiye genelinde olduğu gibi Doğu'daki çok ortaklı şirketler de 1977'de girilen krizin etkisinden kurtulamadılar. Finansman yetersizliği, döviz kredilerinden kur garantisinin kaldırılması, ilin özelliklerine uymayan sektör seçimi, yönetici, kalifiye eleman eksikliği, yerel rekabetin getirdiği olumsuzluklar, bu kuruluşları büyük tekellere yem durumuna getirdi. Nitekim Yüksek Denetleme Kurulu'nun "1984 KİT Genel Raporu" bu konuyu şöyle özetlemekteydi: "Desiyab iştiraklerinin başlangıçta çok ortaklı şirketler olarak kurulmuş olmasına karşın şirketlerin mali yapılarındaki bozukluklar sonucu artırılan sermayelere katılım sağlanamamış ve böylece şirketler özel sektöre ait birkaç tüzel kişi veya banka hakimiyetine girmiştir" (s. 273). İş Bankası, onun yavru kuruluşu TSKB, bu şirketleri kontrol edenlerin başlıcalarıydı.

Böylece, politik manevralarla yönlendirilmekle beraber, yörenin tüccar, esnaf, serbest meslek sahiplerinin ortaklığında heves edilip kurulan bu şirketler, ya yatırım aşamasında birer harabe haline geldi ya da işletmeye geçtikten sonra, Özal ekonomisini karakterize eden "sanayisizleşme" kasırgasında, rantabl birimler olmaktan çıktılar. MC hükü-

metleri döneminde özellikle MSP eliyle çarçur edilen milyarlarca kaynağın yanısıra, bir taraftan da bu tür “talihsiz” girişimler sonucu birikimler heder edildi.

1960-80: Büyüyen Türkiye, Küçülen Doğu

1977 yılında ilk belirtileri ortaya çıkan Türkiye ekonomisinde bunalım, 1979 yılının sonuna kadar geçirilmeye çalışıldı. DÇM gibi kısa vadeli ticari krediler, bu erteleme ana aracı oldu. Bunalım, ekonomiyle sınırlı değildi; politik, kültürel tüm düzeyleri kucaklıyordu. 1978 başında iktidar olan CHP, iki yıl boyunca hükümetin “enkaz”ıyla uğraştı. Ecevit, kemer sıkma politikası öneren IMF ile adil bölüşüm ve büyüme vaat eden CHP'nin “halkçı” programı arasında sıkıştı. 1978 ve 1979, dış kaynakların tıkanması nedeniyle ithalatın yavaşladığı, büyümenin durduğu yıllardı. Büyüme hızı 1978'de yüzde 3.6'ya, 1979'da ise yüzde 1'e kadar düştü. Hatta imalat sanayiinde yüzde -4.1 olarak gerçekleşti.

Bu kriz konjonktürü Doğu'yu çeşitli şekillerde olumsuz olarak etkiledi. Planlı dönem boyunca sanayiye ağırlık verilip tarım ikinci plana atıldığı için, tarımsal özelliği ağır basan Doğu, sanayileşmeden nasiplenemeyince Batı ile arasındaki gelişme farkının büyümesini önleyemedi. Krizin derinleştiği 1977'de tarımda büyüme hızı yüzde -1.2'ye kadar düştü. 1978'de yüzde 2.4 olan tarımsal büyüme 1979'da görece iyileşerek yüzde 3.4 oldu. Ancak ekonomide yaşanan krizin yarattığı karaborsa ortamının da etkisiyle 1976'dan itibaren “tarım, sanayi tarafından sömürülüyordu”. 1976 sonrasında görece fiyatlar tarım aleyhine, sanayi lehine döndü. 1976 fiyat endeksleri 100 alınırrsa, 1979'da bu oran yüz-

de 31 düşüşle 69'a inmişti. Tarım kesiminin yoksullaşması anlamını taşıyan bu durum, "Tarımcı Doğu" için "çöküş" demektir. Erbakan eliyle atılan temellere ödenek ayırmakta güçlük çekilen, dış kredi bulunamayan bu dönem, Doğu'daki sanayi yatırımlarında da bir ilerleme sağlayamadı.

1970'lerin sonuna doğru Doğu'nun nabzını verecek bir diğer gösterge, bölgede teşvik gören yatırımların durumu ve Türkiye'deki yeri olabilir.

1968'de uygulanmasına başlanan Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) uygulaması, Doğu'nun bütün illerini uygulama yılı olan 1968'den itibaren kapsamına almasına karşın, verilen teşvikler, yatırımların Doğu'ya yönelmesi sonucunu pek getirmedi. 1968-1980 arasında verilen 5918 teşvik belgesinin sadece yüzde 5.8'i Doğu illerine aitti. Kaldı ki, "siyasi yatırım" niteliğindeki kamu yatırımları için de "teşvik belgesi" verildiği dikkate alınır, teşviklere ikna olmuş proje sayısının daha az sayıda olduğu görülecektir. Bu teşvik belgeleri de daha çok "hemşehrişirketleri"ne verilmişti.

Doğu, Türkiye genelinde sanayileşmenin önplana alındığı ve yüzde 10-11'lik büyüme hızlarına ulaşıldığı 1960'lerde, 1970'lerde bu sürecin dışında bırakıldı. Gerek yerli-yabancı sermaye ortaklığındaki sanayi yatırımları, gerekse devletin sanayi yatırımları ağırlıkla Doğu'nun dışındaki bölgelerde yoğunlaştı.

Planlı dönemin başında bölgelerarasındaki uçurumun azaltılması hedefi hükümet programlarında yer almasına karşın devlet yatırımlarından Doğu'ya ayrılan pay, en çok gelişmiş Marmara Bölgesi'yle eş tutuldu. Hatta 1970'lerde

bu pay Marmara lehine arttı. İlk iki planda yüzde 11 dolayında pay alan Doğu'da kamu yatırımları enerji-madencilik gibi faydası Doğu'dan çok Batı'daki sanayilere olan alanlarda yoğunlaştı. Doğu'nun devlet yatırımlarından aldığı pay 1970'lerde ise yüzde 7'lere kadar azaltıldı. Azaltılmış olsa da kamu yatırımlarının 1970'lerde yüzde 25'i sanayiye ayrıldı. Ancak bu pek de sağlıklı bir sürecin ürünü değildi. 1970'lerde Doğu'nun politik sahnesinde dikkate değer bir yer tutan MSP'nin, "politik yatırımları" niteliğindeki sanayi projeleri, yöreye pek bir şey kazandırmadığı gibi, kaynak israfına da yol açtı. Başlatılan projelerin bazıları da 1980'lerde ekonomik bulunmayarak iptal edildi.

Devletin dışında özel sektörün bölgeye yatırımları ise çok ortaklı şirketler aracılığıyla yapıldı. Yörenin birikim sahiplerince kurulan bu şirketlerin projeleri, 1970'lerin sonunda krize giren ekonominin sert dalgalanmalarına karşı koyacak güçte değildi. Sonuçta bu şirketler de ya yatırım aşamasını tamamlayamayıp kaynakların heder olması sonucunu yaşadı ya da büyük bankaları, grupları ortak alarak bunların kontrolüne geçti.

Doğu'nun 1965'te Türkiye milli gelirinde yüzde 10.39 olan payı, 1975'te yüzde 9.56'ya, 1979'da ise yüzde 8.17'ye kadar düştü. 1965-1979 arasında durumu iyileşme gösteren tek il Diyarbakır'dı. Onun dışında başta Kars olmak üzere, Malatya, Erzurum, Van, Siirt, Urfa, 1965'teki yerlerini koruyamayıp gerileyen illerdi. Diğer Doğu illeri ise 1965'teki yerlerinden yukarıya pek çıkamadılar.

1965-1979 arasında, Türkiye GSMH'na katkı sıralamasındaki yeri önemli gerilemeler gösteren illerin başında

Kars ve Urfa geliyordu. Kars, 1965'te Türkiye sıralamasında 18. sıradaydı ve Hatay ile Gaziantep'in bile önünde yer alıyordu. Oysa Kars'ın 1979'daki sıralamada yeri 40'ıncılıktı. Marmara illerinden 1965'te 33. sırada yer alan Çanakkale 1979'da 23., 37. sırada yer alan Tekirdağ 25., 35. sırada yer alan Edirne 18. sıraya çıkmışlardı.

Urfa, 1965-1979 döneminde önemli ölçüde gerileyen bir diğer Doğu ili idi. 1965'te 21. sırada yer alan Urfa, 26 basamak gerileyerek 1979'da 47. sıraya düşmüştü.

1965'den 1979'a, Malatya, Siirt ve Erzincan, 5 basamak aşağı inerken Van da 3 basamak gerilemişti.

Tablo: Türkiye Milli Gelirinde Doğu İllerinin Payı ve Sırası

İller	1965 (%)	Sırası	1975 (%)	Sırası	1979 (%)	Sırası
Kars	1.20	(18)	0.84	(36)	0.70	(40)
Urfa	1.14	(21)	0.96	(28)	0.58	(47)
Erzurum	1.10	(22)	1.05	(24)	0.98	(24)
Elazığ	0.95	(30)	0.73	(41)	0.87	(31)
Malatya	0.88	(36)	0.88	(31)	0.68	(41)
Diyarbakır	0.78	(43)	1.11	(22)	0.83	(34)
Siirt	0.75	(45)	0.63	(46)	0.44	(51)
Mardin	0.72	(47)	0.73	(44)	0.58	(46)
Erzincan	0.56	(49)	0.45	(53)	0.40	(54)
Van	0.51	(52)	0.43	(56)	0.40	(55)
Adıyaman	0.42	(57)	0.32	(61)	0.41	(53)
Ağrı	0.35	(61)	0.31	(63)	0.33	(61)
Muş	0.33	(63)	0.34	(60)	0.32	(62)
Bitlis	0.23	(64)	0.24	(64)	0.20	(64)
Tunceli	0.18	(65)	0.22	(65)	0.16	(66)
Bingöl	0.16	(66)	0.19	(66)	0.18	(65)
Hakkari	0.13	(67)	0.13	(67)	0.11	(67)
Bölge Payı (%)	10.39		9.56		8.17	

Kaynak: Bulutay-Ersel ve Özötün

1980'ler: Hızlı Erozyon Dönemi

1980'lere girerken Türkiye'de bir iç savaş ortamı yaşanmakta ve siyasi gerilim, ekonomik krizin üstüne binmekteydi. Ülke çapında yaşanan siyasi kutuplaşmaya ve lokal iç savaş görüntülerine Doğu da sahne oluyordu.

1979 sonuna doğru Ecevit'in istifasının ardından Demirel iktidar oldu. Demirel, yeni bir "istikrar programı" hazırlama görevini, işveren sendikası MESS'in Başkanlığından DPT Müsteşarlığına getirdiği Turgut Özal'a verdi. Özal, 1980 başlarından itibaren iktisat politikalarının belirlenmesinde başrolü oynadı. 1980'li yıllar boyunca Başbakan Müsteşarlığı, Başbakan Yardımcılığı, Başbakan ve Cumhurbaşkanı koltuklarına tırmanan Özal'ın 1980'li yıllara damgasını vurduğu söylenebilir. 1980-85 döneminde bir "istikrar programı" adıyla 12 Eylül askeri rejiminin eşliğinde uygulanan 24 Ocak programının ana unsurları şöyleydi:

Sürekli devalüasyonlar doğrultusunda işletilen bir döviz kuru politikası benimsendi. Dövizde serbestlik derecesi giderek artırıldı.

İthal kotaları kaldırılarak ithalatta daha liberal bir politika seçimi yapıldı.

Ucuz kredi, vergi iadesi ve pahalı dövizle desteklenen ihracat, bir "milli öncelik" haline getirildi.

Ağır sanayi ve temel mallara dönük kamu yatırımları giderek tasfiye edildi. KİT'lerin özelleştirilmesi hedeflendi.

KİT fiyatları yükseltilirken, fiyat kontrolleri kaldırıldı.

“Temel mal ve hizmet” diye tanımlanan ürünlerden çoğunda sübvansiyon azaltıldı ya da kaldırıldı.

Grev, toplu sözleşme ve sendikal faaliyet yasaklandı, dört yıl boyunca ücretler Yüksek Hakem Kurulu'nca belirlendi. Daha sonra da 1982 Anayasası çerçevesinde çıkarılan yasalarla anti-sendikal bir düzen kuruldu.

Ücretlerin yanısıra, memur maaşları ve tarımda taban fiyatlarına da sınırlayıcı uygulamalar getirilerek iç talep daraltıldı.

Temel unsurları yukarıda sıralanan istikrar politikaları 1985 yılına kadar küçük sapmalarla uygulandı. Toplumdaki gelir dağılımını, emek gelirleri ve tarım aleyhine, büyük sermaye lehine değiştiren bu program, 12 Eylül'ün çatısını çattığı ve 1982 Anayasası ile kalıcılaşan anti-demokratik, otoriter bir politik düzen içinde uygulandı.

1980'li yıllar için geniş anlamda, “küçülme” dönemi denebilir. Beş yıllık planların ilk üçünde yıllık yüzde 7'lik büyüme hızlarını yaşayan Türkiye, 1979-1983 dönemini yüzde 2.6'lık “büyüme”yle geçirmişti. 1984'te yüzde 5.3'lük bir büyümenin ardından, 1985-1989 dönemi de yüzde 4.5 büyümeyle sonuçlanmıştı. 1960-1980 boyunca “büyüyen”; 1980-1990 boyunca “büzülen” bir Türkiye sözkonusuydu.

1960-1980'in hızlı büyüme dönemi nimetlerinden bile yeterince faydalandırılmayan Doğu için 1980'lerin “küçülen Türkiye”si iyice felaket demektir ve öyle de oldu. “Küçülen Türkiye”de Doğu'nun payı daha çok azaldı. Bu azalışı hemen Türkiye GSMH'nda Doğu illerinin payında gör-

mek mümkün. 1965'te Türkiye GSMH'da yüzde 10.39'luk payı olan Doğu illerinin 1975'te yüzde 9.56'ya düşen payı 1979'da yüzde 8.17'ye geriledi. Büyük kısmında Özal'ın ekonominin başında olduğu 12 Eylül döneminde (1983 sonunda) Doğu'nun Türkiye GSMH'daki payı yüzde 7.81'e gerilerken, Özal'ın iktidarında da düşmeyi sürdürdü ve 1986 sonunda yüzde 7.68'e indi.

1979-1986 sıralamasındaki yeri hızlı gerileme gösteren iller, hayvancılık bölgeleri Erzurum, Kars ve Van oldu. 1965'te Türkiye sıralamasında 18. sırada ve Doğu illerinin ilk sırasında bulunan Kars, 1970'lerde yaşadığı kaostan 1980'lerde de kurtulamamıştı. Kars'ın 1979'da 40.'lık olan yeri 1986'da 48.'liğe kadar gerilemişti. Erzurum da 1979'da 24. sıradan 1986'da 35. sıraya gerilemişti. Van ise dört basamak gerilemeyle 59. sıraya düşmüştü.

Doğu illerinin toplamında bir gerileme görülürken bazı illerin sıralamadaki yeri ise yukarı doğru değişmişti. 17 il içinde 1980'lerin nimetlerinden yararlanabilenler "Özal'ın memleketi"

1980'lerde Doğu'nun Türkiye GSMH'deki Yeri

İller	1979(%)	Sırası	1983 (%)	Sırası	1986 (%)	Sırası
Erzurum	0.98	(24)	0.77	(34)	0.74	(35)
Elazığ	0.87	(31)	0.78	(31)	0.76	(36)
Diyarbakır	0.83	(34)	0.69	(28)	0.90	(28)
Kars	0.70	(40)	0.57	(45)	0.53	(48)
Malatya	0.68	(41)	0.89	(29)	1.02	(23)
Mardin	0.58	(46)	0.54	(48)	0.58	(45)
Urfa	0.58	(47)	0.74	(38)	0.78	(33)
Siirt	0.44	(51)	0.48	(50)	0.44	(50)
Adıyaman	0.41	(53)	0.31	(60)	0.34	(56)
Erzincan	0.40	(54)	0.38	(54)	0.34	(55)
Van	0.40	(55)	0.36	(56)	0.31	(59)
Ağrı	0.33	(61)	0.28	(61)	0.21	(63)
Muş	0.32	(62)	0.25	(63)	0.22	(62)
Bitlis	0.20	(64)	0.18	(64)	0.16	(64)
Bingöl	0.18	(65)	0.17	(65)	0.13	(65)
Tunceli	0.16	(66)	0.14	(66)	0.12	(66)
Hakkari	0.11	(67)	0.10	(67)	0.08	(67)
Toplam	8.17		7.81		7.68	

Kaynak:Özötün (1988)

Malatya, GAP yatırımlarının yoğunlaştığı Urfa ve Diyarbakır'dı. Tek parti döneminde ve 1960'larda "İs-met İnönü'nün memleketi" olarak himaye gören Malatya, 1980'lerde de "Özal'ın memleketi" olarak kayırılmış ve 1979'da 41. sırada iken 1986'da 23. sıraya yükselmişti. Aynı dönemde Urfa 47. sıradan 33. sıraya; Diyarbakır ise 34. sıradan 28. sıraya yükselmişti. Diğer iller ise ya yerlerinde saymış ya da bir basamak öne-geriye sarkmış ama durumlarında bir iyileşme olmamıştı.

“Büyüme” kavramının rafa kaldırıldığı 1980’lerde, durgunluğun en çok Doğu’nun aleyhine olduğundan sözetmiştik. Özellikle “Özal ekonomisi”nin “anti-kamu”cu yaklaşımı Doğu için “felaket” demektir. 1980’li yıllarda ekonominin sorumluluğunu üstlenenlere göre, kamu kesiminin ekonomideki payı daraltılmalı ve özel girişim ekonominin öncüsü olmalıydı. Bu görüşü paylaşanlar, kamu kesimi kaynaklarının kıt olduğunu, her şeye yetişemeyeceğini, o nedenle kamu müdahalesinin kapsamının daraltılması gerektiğini belirtiyorlardı. Ayrıca devletin görevinin savunma, güvenlik, adalet ve altyapı hizmetleriyle sınırlı olması gerektiği de sık sık vurgulanıyordu. Ekonomide küçülmenin yanısıra bu çerçevede kamunun yerinin azaltılması Doğu için bir başka darbeydi. Çünkü Doğu’ya eksik ve yetersiz de olsa, 1980’lere kadar yapılan yatırımlar, devlet eliyle yapılmıştı. Altyapı yatırımları bir yana, yetersiz de olsa sanayi yatırımları devlet eliyle yapılmıştı. Şimdi devleti bu sahadan çekmek, hiçbir zaman özel sektör için çekici olmamış Doğu’ya “sanayi yasağı” getirmek demektir.

Türkiye’de 1980’lerin ilk yarısında yatırımlardaki artış çok sınırlıydı. 1978-79’a göre yatırımlar sadece yüzde 6.6 artmıştı. Özel sektörün yatırımları 1979’daki düzeyinin yüzde 86’sına kadar düşerken devletin yatırımları 1979’dakinin yüzde 25.6’sı oranında artmıştı. Yani yatırımda özel sektör geride durmuş, devlet yine yatırımcı olmuştu. Ama devletin yatırımını da sanayi yerine altyapıda yoğunlaşacaktı. Yine 1980-1985 arasında sanayi yatırımlarından kaçınıldığı görülecekti. 1985’te sanayi yatırımları 1979 düzeyinin ancak üçte ikisi düzeyindeydi. Bu, hem özel kesim, hem de

devlet sektörü için geçerliydi (Boratav, 1988, s. 128). Özel sektör yeni sanayi yatırımı yerine mevcut kapasitelerini kullanma yolunu tercih ederken KİT'ler de siyasi direktiflerle yatırımlardan uzak tutuluyordu. Bu "sanayisizleşme" döneminden en büyük vurgunu Doğu'nun yediğini söylemek gerekli.

1984-1989 döneminin kamu yatırımlarından Doğu'ya düşen pay ve bunun sektörel dağılımına bakıldığında bu eğilim açıkça görülüyordu.

Özal Hükümetlerinin icraat yılları olan 1984-1989 döneminde cari fiyatlarla 15.414 milyar TL'lik kamu yatırımı yapılmıştı. Doğu illeri bu dönemde yatırımlardan yüzde 14.2'lik pay almıştı (DPT, 1989).

Kamu yatırımları Doğu'da üç ilde yoğunlaşıyordu. Bunlardan Şanlıurfa, dönem boyunca bölgeye yapılan yatırımlardan 767 milyar TL ile yüzde 35'lik pay alıyordu. Yatırımların yüzde 18'i de Diyarbakır'daydı. Urfa ve Diyarbakır enerji ve tarımsal yatırımlardan oluşan GAP Projelerinin yeraldığı başlıca illerdi. "Özal'ın memleketi" Malatya ise bölgedeki kamu yatırımlarından yüzde 5.4 pay alan üçüncü önemli ildi. Böylece üç ilin bölgedeki paylarının yüzde 58.4'ü bulduğu görülüyordu.

Doğu'nun 1973-1977 ve 1978-1981 dönemlerinde kamu yatırımlarından yüzde 7.2'lik paylar aldığı anımsandığında 1984-1989 döneminde Doğu'nun payında görece bir artış olduğu görülüyordu. Ancak bu yatırımların da ağırlıklı Batı'daki sanayinin gereksinimi olan enerji sektörüne dönük olduğu dikkate alındığında devletin doğrudan Doğu'nun ih-

tiyaçları için değil, Batı'nın elektrik ihtiyaçları için Doğu'da yatırım yaptığı söylenebilirdi. Başka bir ifadeyle, kısa adı GAP olan Güneydoğu Anadolu Projesi, propagandası sıklıkla yapıldığı gibi, sadece yer aldığı bölgeye dönük bir yatırım değildi. Barajlar, hidroelektrik santralleri ve sulama tesislerinden oluşan GAP projeleri gerçekleştirildiğinde yılda toplam 24 milyar kilovatsaat hidroelektrik enerjisi üretilecek ve 1.618 bin hektar alan sulanabilecek. Sulanacak alan doğrudan bölgeyle ilgili olmakla beraber üretilecek elektrik enerjisi de doğrudan Batı'da kullanılabilir ya da ihraç edilebilecekti.

Doğu'da 1988'de de yapımı süren önemli yatırımların "proje bedellerinin 1988 fiyatlarıyla 8 trilyon 436 milyar lira olduğu" görülüyordu (DPT, 1989). Bu projeler içinde 1970'lerde, hatta 1960'ların sonlarında başlamış olanlar vardı. Yine bu projelerden bazılarının tamamlanma tarihi 1995'e kadar uzuyordu.

Yaklaşık 8.5 trilyon TL'lik proje stokunun yüzde 70.7'sinin enerji sektöründe toplandığı görülüyordu. Yani, bölgede devletin sürdürdüğü yatırımların yüzde 70'i enerji dalındaydı. GAP (Fırat I. Merhale) adını taşıyan ve Atatürk Barajı Hidroelektrik Santrali, Urfa Hidroelektrik Santrali, Derik ve Dumluca santrallerini içeren proje, tek başına 3.5 trilyon liralık bedele sahipti. Diyarbakır'daki Karakaya Barajı ve santrali de 1.8 trilyon liralık bir diğer dev projeydi. Sadece bu iki proje, bölgedeki kamu yatırımlarının yüzde 63'ü tutarındaydı.

Doğu'daki kamu yatırımlarının enerjiden sonra yoğunlaştığı ikinci alan yüzde 21.7'lik payla tarımdı. Tarım sektö-

ründe de yine GAP kapsamındaki sulama yatırımları ağırlık-taydı. Böylece enerji ve sulama yatırımları ANAP iktidarları dönemindeki kamu yatırımlarının yüzde 92.4'ünü oluşturuyordu. Sanayi yatırımlarının toplam Doğu yatırımları içindeki payı da yüzde 3'le sınırlıydı. Sürdürülen sanayi yatırımları, temeli MSP'ce atılan Temsan kapsamındaki Diyarbakır jeneratör fabrikası ile Erciş Şeker Fabrikası'ydı. Elazığ'daki Ferro-krom Tesisi'ni de genişletme kararı alınmıştı.

Sanayide yeni yatırımlara yer verilmeyen 1980'lerde, önceden başlatılmış projeler de ya tasfiye edildi ya da yok pahasına özel kişilere satıldı.

1980'lerde Doğu'daki devlet yatırımları "GAP Projeleri" ile sınırlı kalırken sağlanan yeni teşviklere rağmen özel sektör yatırımlarında da kıpırdanma görülüyordu. Aslında Türkiye'de özel sektör yatırımları 1980'lerde kulvar değiştirecek, sanayiden turizm, konut, taşımacılık gibi alanlara kayacaktı. Bu tür alanlar, alman önlemlerle daha kârlı duruma gelmişti. Bu yatırımlar da, doğal olarak, Doğu'ya değil, kıyı kentlerine, büyük şehirlere ve liman bölgelerine yapılıacaktı. Dolayısıyla yatırım ikliminin pek kurak geçtiği 1980'lerde, karargâhı Batı'da, İstanbul'da olan özel sektörden Doğu'ya rağbet olmadı. Yörenin girişimcileri de, 1970'lerde denedikleri "çok ortaklı şirketler" in enkazlarıyla uğraşırken, yatırım hevesinden de dilleri yandığı için yeni "macera"lardan uzak durdular.

Vergi, ithalat, kredi, ücret vb. alanlarda sağlanan teşviklere rağmen bölgenin 1984-1988 döneminde teşvikli yatırımlardan aldığı pay yüzde 5.9 ile sınırlı kaldı. Bölgenin 17

iline verilen 790 teşvik belgesi, Türkiye toplamında yüzde 7.2'lik paya sahipti. Teşvik belgesi alan projelerin 46 bin kişiye istihdam sağlaması öngörülmüştü. Teşvikli yatırımların yine Urfa, Diyarbakır, Adıyaman'dan oluşan "GAP bölgesi"nde ve Özal'ın seçim bölgesi Malatya'da yoğunlaştığı görülüyordu.

Teşvikli yatırımların çoğu, yine GAP projelerinden oluşan kamu yatırımlarıydı. Malatya'ya verilen teşvik belgelerinin bazıları ise özel sektörün gıda, tekstil ve hizmet sektörüne dönük yatırımları ile ilgiliydi.

Bir tarım-hayvancılık bölgesi olan Doğu, 1980'li yıllarda da bu özelliğini pek yitirmedi. Doğu illerinin gelirlerinin yarısına yakını yine tarımdan sağlanıyordu.

1985 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre Doğu'da 12 yaşın üstündeki iş sahibi (faal) nüfus 3 milyon 380 bindi. Doğu'daki faal nüfusunun yüzde 75.6'sı tarım kesimindeydi. Aynı yıl, Türkiye'deki 20.5 milyonluk faal nüfustan tarımla uğraşanların oranının yüzde 59 olduğu anımsandığında, Doğu'nun "tarımcı" özelliği daha iyi anlaşılır. Doğu'da tarımsal nüfus oranının azaldığı iller, görece sanayileşen Elazığ (yüzde 67), Malatya (yüzde 69) ve Diyarbakır (yüzde 71.5)'di.

1980'li yıllarda Doğu'nun, uzmanlaştığı tarım alanında da yüzü gülmedi. Ekim alanları genişlemesine karşın bölgenin en önemli ürünü tahılda üretim artışı aynı oranda artmadı. Düşük verimliliğin etkisiyle 1980'lerde Türkiye tahıl üretiminde Doğu'nun payı geriledi.

Sayılarla ifade etmek gerekirse; 1970 sonlarında Doğu, 3 milyon 234 bin hektarlık ekili alanıyla Türkiye toplamında yüzde 19.9'luk paya sahipti. 1987'de ekili alan miktarı 4 milyon 72 bin hektara, Türkiye içinde Doğu'nun payı da yüzde 22'ye çıktı. Ne var ki, bu ekili alan genişlemesi tarımsal üretimde artışa yansımadi. 1979'da Türkiye tarımında yaratılan milli gelirde yüzde 17.7'lik payı olan Doğunun, 1986'da bu payı 15.7'ye düşmüştü. Bir diğer gösterge olarak, 1970 sonlarında Türkiye tahıl üretiminde yüzde 14.6'lık payı olan bölgenin, 1987'de bu payının yüzde 10.4'e düştüğü görülüyordu.

Ekim alanındaki genişlemeye karşın tarımsal katma değerde, tahıl üretiminde üretimin azalması, verimliliğin düşüşüyle ilgiliydi. Sulama olanakları sınırlı olan Doğu'da gübre, traktör, tarımsal ilaç kullanımının düşük olması, verimliliğin düşük kalmasında etkili oluyordu. Buğdayda verimliliğin 1980-1987 karşılaştırması sorunun boyutlarını ortaya koyuyor. 1980-1987 döneminde Türkiye genelinde buğday verimliliği hektar başına yüzde 11.2'lik artış gösterirken, Doğu'da Urfa, Kars, Elazığ ve Hakkari dışındaki illerde verimlilik, 1980 başlarındaki düzeyinin önemli ölçüde altına düştü. Bu düşüş Diyarbakır, Van ve Muş'ta yüzde 50 dolaylarına vardı.

Doğu illerinde 1984 itibariyle traktör sayısı 40 bin 642 idi. Bu, Türkiye'deki toplam traktörlerin yüzde 7.6'sı demekti. Türkiye'de 1 hektar başına 3.2 traktör düşerken Doğu'da hektara düşen traktör sayısı 1.2'de kalıyordu. Aynı şekilde Türkiye ortalamasına göre, 1984'te hektar başına 539 kilo kimyasal gübre kullanılırken, Doğu'da bu sayı 195 kiloydu.

Doğu'da tarımda modern girdi ve makine kullanımının, Türkiye genelinde, 1980'li yılların bölüşüm ilişkileri, tarım ve ücretli nüfusun aleyhine bozulurken sermaye gelirlerinin lehine artış gösterdi. Süleyman Özmucur'un bulgularına göre tarım kesimi 1976'da milli gelirden yüzde 31.3'lük pay alırken krizin doruğa ulaştığı 1979'da bu oran yüzde 24.3'e düşmüştü. Ama bu düşüş 12 Eylül ve ANAP iktidarlarıyla geçirilen 1980'lerde de sürdü. Tarımın milli gelirden aldığı pay 1983'te 20.5'e, 1988'de de yüzde 16.6'ya kadar indi.

Boratav'a göre de, 1976-1985 dönemi, Cumhuriyet tarihi boyunca Türk köylüsünün karşılaştığı en büyük iki fiyat çöküntüsünden biri oldu. Boratav'ın bulgularına göre, çiftçinin eline geçen fiyatla, sınai ürünler için ödediği fiyat makası bu dönemde çiftçi aleyhine açıldı ve tarım ticaret hadleri 1976-1985 arasında yüzde 49'a yakın geriledi. Buna benzer bir gerileme 1928/29 ile 1934 arasında olmuş ve tarımın ticaret hadleri yüzde 24.4 (Milli Gelir serilerine göre) oranında gerilemişti.

Geçimi tarıma dayalı olan ve 1980 sonlarına değin pazara açılma yolunda önemli mesafe kateden Doğu tarımının da, bu çöküntüden kendini koruyabildiğini söylemek güç. Nitekim üretim ve verim artışında gözlenen karanlık tablo da bu çöküşü doğruluyor. En azından, GAP sınırları içinde yer alan Diyarbakır, Urfa, Mardin dışındaki illerin, tarımda da 1970'lere göre geriledikleri görülebiliyordu. Daha çok hayvancılıkla uğraşan Erzurum, Kars, Van, Ağrı yörelerinde de hayvansal üretimde önemli gerilemeler yaşanmıştı. Türkiye hayvansal üretim değeri içinde 1979'dan

1985'e, Erzurum'un payı yüzde 4.78'den yüzde 2.99'a, Kars'ın payı yüzde 4.68'den yüzde 3.19'a, Van'ın payı yüzde 2.41'den yüzde 2.07'ye ve Ağrı'nın payı yüzde 2.48'den yüzde 1.76'ya gerilemişti (Özötün, s. 19-20).

Tarımda yaşanan üretim düşüklüğü ve yoksullaşma bölgede köyden kente göçü de hızlandırdı ve 1985'te kentli nüfusun oranı 1980'e göre çarpıcı bir artış gösterdi. 1980'de 7.4 milyonluk bölge nüfusunun yüzde 36.2'si kentlerde yaşarken 1985'te nüfus 8.4 milyona, kentli nüfus oranı da yüzde 39.4'e çıkmıştı. Aynı dönemde Türkiye genelinde kentlerde yaşayanların oranı yüzde 53'tü. Kapitalistleşmenin bir göstergesi olan kentleşmede Doğu, Türkiye ortalamasının gerisinde kalsa da, son yıllarda Doğu'nun kentli nüfusunda büyük artışlar görülüyordu. Örneğin 1980-85 döneminde Türkiye genelinde kentli nüfus yılda binde 40 artarken Doğu'da bu hız binde 46'yı buluyordu. Nüfusun kır-kent dağılımının kent lehine bozulması, daha çok mülksüzleşme demektir. Ücretli potansiyelinin artması anlamını taşıyan bu gelişme, aynı zamanda iç pazarın genişlemesi de demektir. Çünkü kırdaki geçimlik üretim yaparak karşılanan ihtiyaçlar, kente gelince pazardan alınmak zorundaydı. Bu da Batı'da kurulu sanayi için yeni bir soluktu.

Doğu'dan Batı'ya hızlı bir göç süreci yaşanmakla beraber Doğu'daki kentlerde de nüfus hızla artıyordu. Kente gelen nüfusu emebilecek bir sanayi faaliyetinin olmaması seyyar satıcılık, taşımacılık, boyacılık vb. marjinal faaliyetlerin Doğu kentlerinde de genişlemesine yol açarken, işsizlerin sayısı da tırmanıyordu. Bu durum memnuniyetsiz kitlede de büyük artışlara yol açıyordu.

Nitekim 1983 seçimlerinde ANAP'a oy verenlerin sonradan desteklerini çekmelerinde Doğu'da 1980 boyunca yaşanan ekonomik gerilemenin önemli bir yeri olmalıydı. Bölgede ANAP'tan uzaklaşma, Türkiye genelindeki eğilime paralel olarak 1989 yerel seçimlerinde iyice dışa vuruluyordu. Bu hızlı uzaklaşma bölgede "terörü önleme" savıyla yöre halkına yöneltilen yoğun baskılara bir tepkiyi de ifade ediyordu. Yörede 1984 sonrasında yaşanan silahlı çatışmalar, özellikle Güneydoğu'nun kırlarında sürekli bir hal alacaktı.

Bölge nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan 4.8 milyonluk nüfus, 1978 yılında başlayan sıkıyönetim uygulamasını, aradan geçen 12 yıla rağmen 1990'da da yaşıyordu. Yörede süren silahlı çatışmalarda, 1984'ten 1990 ortalarına değin 615 güvenlik görevlisi, köy korucusu ve sivil vatandaş, 630 da PKK militanı yaşamını kaybetmişti. Silahlı mücadelede doğrudan taraf olmayan yöre halkının kitlesel soruşturmalara, tutuklamalara maruz kalması da mevcut iktidardan soğumada etkili oldu.

ANAP'tan uzaklaşma Diyarbakır, Elazığ, Bingöl, Erzurum, Mardin, Muş ve Siirt'te daha önce (1987 seçimlerinde) başlıyor ve 1989'da iyice belirginlik kazanıyordu. Bu arada MSP'nin devamı sayılan Refah Partisi'nin 1970'lerde olduğu gibi, 1980 sonlarında da bölgede etkili bir güç olduğu görülüyordu. İslam fundamentalizmine eğilimli bu partinin 1989 yerel seçimlerinde Türkiye genelinde yüzde 10 dolayında oy almasına karşılık Doğu illerinde oy oranını yer yer yüzde 25'lere çıkardığı görülüyordu. Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Muş, Siirt, Van, Refah

Partisi'nin 1989'da yüzde 20'nin üzerinde oya sahip olduğu illerdi. Hatta bunlar içinde Van, Muş ve Urfa Belediye Başkanlığı'nı RP kazanmış ve Türkiye'deki tek zaferini Doğu Anadolu'da göstermişti.

1991'de bölgenin politik topoğrafyasında önemli değişimler gözlemlendi. SHP'den "Kürt sorunu"na farklı yaklaşımları nedeniyle ihraç edilen Kürt kökenli milletvekilleri Fehmi Işıklar başkanlığında, 1990'da Halkın Emek Partisi (HEP)'ni kurdular. HEP, "Kürt sorunu"nu kimliğinin ana ögesi yaptı ve kısa sürede, özellikle Güneydoğu'da taraftar buldu. 1991 erken genel seçiminde HEP, seçim yasasının gereklerine uygun genişlikte örgütlenemediği için seçimlere katılamamak durumuyla karşı karşıya kaldı. HEP kurucularını partiden ihraç eden SHP, seçimlerde HEP'e kucak açtı ve HEP'lilerin SHP listelerinden seçime girmelerine olanak tanıdı. Bu tavır SHP içinde ve DSP Başkanı Ecevit'çe "bölücülere taviz" olarak adlandırıldı. Ancak SHP Başkanı İnönü, ülke bütünlüğünü korumak açısından bu tutumu savundu.

20 Ekim seçimlerinde, özellikle Güneydoğu'nun HEP kökenli SHP'ye oy vermesi sonucu, bölgede SHP birinci parti oldu. 1987'de Doğu'dan 57 milletvekili çıkararak ANAP, bu kez ancak 14 milletvekili seçtirirken, bölgenin geleneksel güçlü partisi RP de oy kaybına uğradı. Daha önce RP'ye oy verenler bu kez SHP'ye yönelirken, bu tavırda, RP'nin "Türk milliyetçisi" Alparslan Türkeş'in MÇP'si ile birlikte seçime girmesi de etkili oldu. 1991 seçimi sonuçlarında SHP bölgeden 35 milletvekili çıkarırken bunların 22'sinin HEP kökenli olduğu görülüyordu

İller	ANAP	SHP	DYP	RP	DSP
Adıyaman	15.8 (0)	29.0 (4)	24.0 (0)	24.1 (0)	2.2 (0)
Ağrı	26.2 (2)	15.3 (0)	28.4 (2)	22.3 (0)	2.5(0)
Bingöl	17.8 (0)	17.5 (0)	27.8(1)	35.0 (2)	1.4(0)
Bitlis	31.3 (2)	22.0 (0)	14.0 (0)	29.2(1)	2.9 (0)
Diyarbakır	14.2(0)	48.0 (5)	20.4(1)	10.3 (0)	2.6 (0)
Elazığ	18.7(0)	15.5 (0)	33.7 (2)	29.2 (2)	2.3 (0)
Erzincan	29.3 (1)	32.7 (2)	12.8 (0)	22.5 (0)	2.3 (0)
Erzurum	22.9(1)	9.0 (0)	25.7 (2)	29.8 (2)	3.2 (0)
Hakkari	43.0(1)	19.0 (0)	29.7(1)	6.2 (0)	1.0(0)
Kars	16.9 (0)	31.0 (3)	27.0 (2)	7.0 (0)	17.0 (0)
Malatya	41.2 (4)	26.3(1)	6.6 (0)	22.6(1)	2.9 (0)
Mardin	18.4 (0)	53.9 (5)	17.1 (0)	8.7(0)	5.0 (0)
Muş	17.3 (0)	42.3 (3)	14.6 (0)	24.0 (0)	1.3(0)
Siirt	18.5 (0)	39.2 (3)	19.1 (0)	20.6 (0)	1.8(0)
Tunceli	10.7(0)	58.0 (2)	3.4(0)	5.6 (0)	1.6(0)
Şanlıurfa	26.6 (2)	21.0 (0)	31.5 (5)	19.2(1)	2.6 (0)
Van	26.2(1)	22.3(1)	26.5 (2)	22.4(1)	1.8(0)
Batman	16.0 (0)	52.8 (3)	14.7(0)	15.2 (0)	0.9 (0)
Şırnak	18.4 (0)	62.3 (3)	14.8 (0)	2.5 (0)	1.0 (0)
TürkiyeGeneli	24.0	20.7	27.0	16.8	10.8
Bölge M.V.	14	35	18	10	0
Türkiye M.V. Sayısı	115	88	178	62	7

(*) M.V.: Milletvekili sayısı

(**) Toplam ile 100 arasındaki fark, SP ile bağımsızlarındır.

(**) SHP'den seçilenlerin 22'si HEP kökenlidir

KAYNAKÇA

Afet, İnan (1972), Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933, Ankara

Akgün, Tahsin (1955), Erzurum, . İst.

Arıkan, Osman (1973), Erzurum Şehrinin Ekonomik Esasları, Ank.

Arslan, Rıfki (1975), Diyarbakır'da Toprakta Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme, Yayınlanmamış doçentlik tezi, I.T.Ü. İktisat Fak. İst.

Aslan, Günay (1989), 33 Kurşun, Pencere Yay. İst.

Bankalar Birliği (1989), Bankalarımızın 1988 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesaplan..., Ankara

Basın Yayın Müd. (1957), Türkiye Nasıl İlerliyor, 1950-1957

Başbakanlık Toprak ve Tarım Müs. (1981), Urfa Faaliyet Raporu, Ank.

Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu (1986), 1984 KİT Genel Raporu, Ank.

Başvekalet İstatistik U.M. (1933), Sanayi İstatistikleri, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti, İst.

Baykara, Barbaros (1975), Dersim 1938, İst.

Beşikçi, İsmail (1969), Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar, Doğan Yayınevi, Ank.

Boratav, Korkut (1988), Türkiye İktisat Tarihi 1980-85, Gerçek Yayınevi, İst.

Börtüçene, İcen (1977), "Köylülüğün Farklılaşması Üzerine", Ülke, Sayı 1, Ank.

Bulutay, T.-Ersel H. (1969), "Türkiye Milli Gelirinin Hler İmalat Ücret ve Kâr Arasında Bölünüşü Üzerine Bir Deneme", SBF Dergisi, Aralık

Bulutay T., Timur S., Ersel H. (1973), Türkiye'de Gelir Dağılımı, SBF Yayını, Ank.

Cunnet, Vital (1894), LaTurquied'Asie IV, Paris

Çavdar, Tevfik (1974), Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenim, Köz Yayınları, İstanbul

Desiyab (1984), Çok Ortaklı Şirketler Envanter Çalışması, Ankara,

Devlet İstatistik Enstitüsü, Genel Nüfus Sayımı, 1927 ve 1935-1985 arası yıllar

DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1937-1938, 1960-1962, 1964-1965

DİE, Zirai Bünye ve istihlal, 1958-1960, 1960-62, 1965

DİE (1956), 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri, Ankara

DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim, 1967, 1968," 1970, 1972, 1973, 1975, 1978, 1979, 1980 ve 1987

DİE (1970), 1927 Tarım Sayımı

DİE, 1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı

DİE, Yıllık İmalat Sanayi Anketi, 1971-1983 arası yıllar

DİE (1973), Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ank.

DİE (1977), Seçim Sonuçları

DİE {1990}/, Daimi ikametgaha Göre İç Göçler 1985

DPT (1976), Gelir Dağılımı 1973, Ank.

DPT (1981), İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli 25 İl, Cilt I, Ank.

DPT (1982), Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Kalkınmada Öncelikli İller 25 İl (1910-1981 Dönemi), Ank.

DPT (1977), Kırsal Refah Politikaları, Ank.

DPT (1958), The Southeastern Anatolia Project Master Plan Study Decermer, Ank.

DPT (1969), Kalkınmada Öncelikli Yörelere Raporu

DSİ (19*8), Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santrali, DSİ Broşürü, Arx.

Diyarbakır Tic. ve San. Odası (1969), 1968'de Diyarbakır'da (Zirai-Ticari-İktisadi) Genel Durum, Diyarbakır

Eldem, Vedat (1970) Osmanlı imparatorluğunun Şartları Hakkında Bir Tetkik, İş Bankası Kültür Yay. Ank.

Eroğul, Cem (1970), Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi), SBFYay. Ank.

Esin, Arf (1988), Avrupa Topluluklarının Bölgesel Kalkınma Politikası (1975-1987), İKV yayını, ist.

Eussner, Ansgar (1989), Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na Tam Üyeliğinin Bölgesel Politika Açısından Etkileri, Friedrich Ebert Vakfı Yayını, İst.

FAO (1938), Production Yearbook, 1987, Roma

Galeakio, Eduardo (1983), Latin Amerika'nın Kesik Damarları, Aan Y.

Gülten, Şefkati (1973), Erzurum İlinde Canlı Hayvan, Et Üretim, Tüketim ve Pazarlama Analizleri, Ank.

İşıltan, Fikret (1960), Urfa Bölgesi Tarihi, İst.

İstanbul Anakent Bel. (1988), Sayılarla İstanbul

Kaynak, Muhteşem (1984), "Çevreleşme ve Osmanlı Derrvryollar", Yapıt, Sayı 5, Ank.

Kazgan, Gülten (1988), "2000 Yılında Türk Tarımı; Biyoteknoloji ve GAP Ne Getirebilecek?", Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000) içinde, Yurt Yayınları, Ank.

Kendal (1978), "Introduction, LesKurdessousL'EmpireOttoman" ve "Le Kurdistan de Turquie", LesKurdes et le Kurdistan içinde. Maspéro Yay. Paris.

Keleş, Ruşen (1983), 100 Soruda Türkiye'de Şehirleşme Konut ve Gecekondu, Gerçek Yayınevi, İst.

Kemali, Ali (1932), Erzincan, İst.

Keyder, Çağlar (1982), Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), Yurt Yayınları, Ank.

Kılınçaslan, İsmet (1981), İstanbul Kentleşme Sürecinde Ekonomik ve Mekansal Yapı ilişkileri, İTÜ Yayını, İst.

Koçak, Cemil (1986), Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Yurt Yayınları Ank.

Kocabaşoğlu, Uygur (1988), Anadolu'daki Amerika: Misyoner Okulları, Arba Yayınları, İst.

Koç, Vehbi (1973), Hayat Hikayem, İst.

Korop, Pyotr (1985), USSR; Looking at an Economic Map, NPA-, Moscow

Kurmuş, Orhan (1977), Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Bilim Yay. İst

Kuruç, Bilsay (1988), Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, SBF Yayını, Ank.

Kutbay, Cemil (1982), Kamu Yatırımlarının Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve Diğer İller İtibariyle Dağılımı, DPT Yayını, Ank.

Küey, Ahmet (1970), Doğal, Tarımsal, Ekonomik ve Turistik Yönleriyle Diyarbakır, Diyarbakır

Luther U.H. (1984), Güney Kore Bir Model Olabilir mi?, Belge Yayınları, İst.

Neyzi, Nezih (1963), Türkiye Petrol Sanayi, I.Ü. İktisat Fak. Yayını, İst.

OECD (1988), Regional Policies and Problems in Turkey, Paris

Ortaylı, İlber (1982), İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, SBF Yayını, Ank.

Ortaylı, İlber (1978), "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 9, İst.

Ölçen, Nejat (1966), Akselerasyon Prensibi ve Türkiye'nin Makroekonomik Hedefleri, Ank.

Özök, Burhan (1937), Osmanlılar Devrinde Dersim isyanları, İst. -

Özötün, Erdoğan (1980), Türkiye Gayri Safi Yurt içi Hasılası, DİE Yayını, Ank.

Özötün, Erdoğan (1988), Türkiye Gayri Safi Yurt içi Hasılasının iller itibariyle Dağılımı; 1979-1986, İSO Yayını, İst.

Özmucur, Süleyman (1988), "Bölgelerarası Gelir Dağılımı", Türkiye'de Bölgesel Politika Semineri, Ekonomik ve Sosyal Etüdler K.H. Yayını, İst.

Pamuk, Şevket (1984), Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913, Yurt Yayınları, Ank.

Pamuk, Şevket (1988), Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, Gerçek Yayınevi, İst.

Rozaliev, Y.N. (1978), Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri, 1923-1960, Onur Yayınları, Ank.

Sarıbay, Yaşar (1984), Türkiye'de Din ve Parti Politikası, Alan Yayınları, İst.

Silber, Oya (1976), Keban Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları, ODTÜ Yayını, Ank.

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İst.

Sönmez, Mustafa (1982), Türkiye Ekonomisinde Bunalım, İkinci Kitap, Belge Yayınları, İst.

Sönmez, Mustafa (1990), Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler, Arkadaş Yayınevi, Ank.

Şahin, Mehmet (1975), Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları, Ank.

Tekeli İ, Gülöksüz Y. Okyay T. (1976), Dolmuşlu, Gecekondulu, İşportah Şehir, Cem Yayınları, İst.

Tezel, Yahya Sezai (1970), "Birinci Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist miydi? Chester Ayrıcalığı", SBF Dergisi, Sayı 25

Tezel, Y.S. (1986), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Yurt Yayınları- Ank.

Tokgöz, Erdinç (1976), Sanayileşmede Bölgesel Dengesizlikler ve Türkiye, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ank.

Tökin, İsmail Hüsrev (1934), Türkiye Köy İktisadiyatı, Kadro Dergisi Yayını, Ank.

Tökin I.H. (1946), İktisadi ve İctimai Türkiye Cilt III, "Türkiye'de Sanayi", Ank.

Törüner, Mete (1982), Çalışanlar ve Gelir Farklılıkları, Gazi Üniversitesi Yayını, Ank.

Türel, Oktar (1981), "1970'li Yıllarda Mühendislik Sanayilerindeki Kamu Yatırımları", ODTÜ Gelişme Dergisi, 1981 Özel Sayısı, Ank.

Tuncer, Baran (1968), Türkiye'de Yabancı Sermaye Sorunu. SBF Yayını, Ank.

“**Kürt sorunu**”, kime sorsanız, Türkiye’nin en acil sorunlarının başında. Kimileri, bazen “*Kürt sorunu*” *yoktur, Küriler vardır*” diyerek bildik umursamazlık ya da inkarcılık yolunu tercih etseler de, hayat, bu vurdumduymazlığı anında tekzip ediyor.

Sorun, sorun olmaya var da, herkesin tanımı, teşhisi ve sorunu aşma önerisi, programı çok farklı. Dolayısıyla, soruna **özgürlükler ve emek optiğinden** bakanlar için Kürt sorunu olarak tanımlanan ve önerilenlerin, liberallerin, sağ merkez ya da muhafazakarların, hatta sosyal demokratların sorun tanımı ve çözüm önerilerinden farklılaşması çok anlaşılır olmalı.

Mustafa Sönmez’in Kürt sorununa ilişkin çalışmaları 1990’a kadar gidiyor ve 20 küsur yıllık birikimden süzülüp gelenler bu kitapta okura sunuluyor.

Yazarın, bölgenin ekonomi politliğini, sınıfsal yapısını, Türkiye ve dünya kapitalizmi bütünselliği içinde analiz eden çalışmaları, Kürt sorununun önder ve düşünürleriyle söyleşilerle zenginleşiyor.

Demokratik Özerklik önerisi masaya yatırılırken, tartışmaları ilerletici üretken katkılar, dünya pratiğinden örneklerle bu kitapta yer alıyor.

**NOTA
GENE**

9 786055 513146

**Kürt Sorunu
ve Demokratik Özerklik**

Mustafa Sönmez